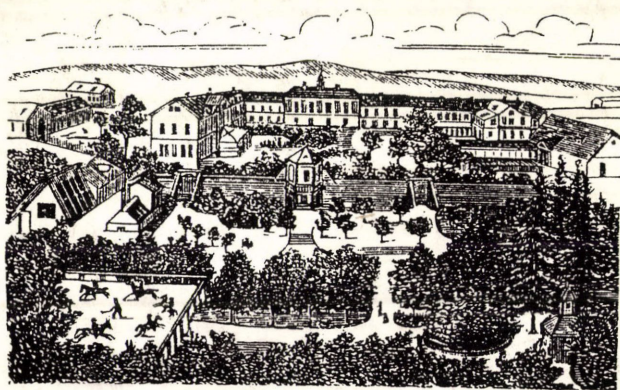

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)

III. évfolyam

1996. 2. szám

Majorsági udvar.

Az intézet épülete.
Kert.

Tornacsarnok.

Alapítottatott 1853-ban.

E számunk szerzői

Csikány Tamás (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, főiskolai docens)
Lengvári István (Baranya Megyei Levéltár, tudományos munkatárs)
Mészáros Kálmán (ELTE BTK, történelem-levéltár szakos, IV. éves)
Németh Ildikó (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, levéltáros)
Sunkó Attila (Magyar Országos Levéltár, levéltáros)
Thoroczkay Gábor (JATE BTK, PhD ösztöndíjas)
Tusor Péter (ELTE BTK, PhD ösztöndíjas)

Szerkesztőség

Reisz T. Csaba (főszerkesztő)

Kenyeres István

Németh István

*

Postacím

FONS szerkesztőség 1052 Budapest, Piarista köz 1.
(ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék)

Szerkesztőségi fogadóórák:

minden hónap első csütörtök, 12–14 óra

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium

Budapest Főváros Levéltára

Soros Alapítvány

Magyar Levéltárosok Egyesülete

*

A címlapon:

A soproni Laehne-intézet a XIX. század végén

*

Felelős kiadó: FONS Alapítvány

(ELTE BTK, Történelem Segédtudományai Tanszék)

Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája

Felelős vezető: Pesti Márta

ISSN 1217-8020

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

III. évfolyam

1996. 2. szám

SUNKÓ ATTILA

„A VÁR”. REXA DEZSŐ UTCANÉVTÖRTÉNETI KÉZIRATA

A Pest Megyei Levéltár iratai között található a levéltár egykori munkatársa, az irodalomtörténészként és várostörténészként is ismert Rexa Dezső közel két irat-folyóméternyi hagyatéka.¹ Rexa hivatalos és személyes levelezése, művelődés-, ezen belül főként színháztörténeti cikkgyűjteménye és más irányú kutatási eredményei mellett az anyagban fennmaradtak várostörténeti kutatásainak cédulaanyaga és kéziratai is. Az irategyüttesben mindenekelőtt „A Vár” című dolgozat tűnik figyelemreméltónak.² Meggyőződve arról, hogy kiadatlan, a maga nemében egyedülálló művel állunk szemben, célszerűnek látszott annak teljes terjedelmében való közlése.³

Rexa Dezső munkásságának (különös tekintettel annak utcanévtörténeti vonatkozásaira) kevéssé ismert fejezetéről lévén szó, szükségesnek látszik — a források engedte mértékben — mind személyét, mind a kézirat keletkezését röviden bemutatni.

I. Rexa Dezső (1872–1964). Életrajzi vázlat

Rexa Dezső tevékenységéről, életéről részletes feldolgozás ezidáig nem látott napvilágot.⁴ Éppen ezért fontos, hogy az itt-ott szétszórta adatokat egy rövid vázlat keretében megpróbáljuk rendszerezni.⁵

-
- 1 Pest Megyei Levéltár (= PML) IV. 475-f. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye (= PPSK vm.) Levéltára. Rexa Dezső főlevéltárnok hátrahagyott iratai. 1890–1964. (a továbbiakban Rexa Dezső iratai).
 - 2 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Utcanevek A–Z. 7–9. d., Topográfia A–Z. 9–10. d., „A Vár”. 11. d.
 - 3 1991 nyarán barátommal, Reisz T. Csabával levéltári szakmai gyakorlaton vettünk részt a Pest Megyei Levéltárban. Ekkor hívta fel a figyelmünket a Rexa-hagyatékra a levéltár munkatársa, Rádyné dr. Rácz Katalin, segítségét ezúton is köszönjük.
 - 4 *Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Cédulaanyag. MTA Könyvtára. Kézirattár* (a továbbiakban *Gulyás P.: Magyar írók*). Az adatgyűjtés csak 1949 júliusáig tekinthető rendszeresnek, a későbbi adatok esetlegesen. A munka félbeszakadását, illetve színvonalának csökkenését a szerző, Gulyás Pál munkahelyéről, a Magyar Tudományos Akadémiáról való eltávolítása magyarázza. Dr. Viczián János szíves szóbeli közlése.

Rexa Dezső (nemeskúti) levéltáros, művelődéstörténész, író, a Magyar Pen Club tagja. 1872. február 28-án született Pesten, Nyitra megyei eredetű evangélikus nemes család sarja (a család 1696. december 24-én kapott címeres nemeslevelet). Apja, Rexa Pál (1834. Csejte – 1898. december 29. Pest) jogi doktor, 35 évig tekintélyes ügyvéd volt a fővárosban és tagja az ügyvédvizsgáló bizottságnak is.⁶ A család a Deák téri iskolaépület első emeletén lakott, a szülők meghitt barátságban voltak Győry Vilmos Deák téri lelkésszel, de baráti viszonyt tartottak fenn Schranz és Doleschall német lelkészekkel.⁷ Rexa Dezső középiskolai tanulmányait a Deák téri gimnáziumban végezte, később jogot tanult és kereskedelmi akadémiát végzett Budapesten.⁸ Közszolgálatát 1902-ben kezdte meg mint Árva vármegye levéltárnoka és az árvaváraljai Csaplovics-könyvtár könyvtárnoka Alsókubinban, ahol meleg barátság fűzte az egyik legnagyobb szlovák költőhöz, Hviezdoslavhoz.⁹ Életpályájának következő állomása Székesfehérvár: itt 1910 szeptemberétől Fejér megye főlevéltárnokaként működött. Végül 1919. november 1-jétől 1937. szeptember 30-ig Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye főlevéltárnoka.¹⁰ Az ő nevéhez fűződik az 1920-as évek végén lefolytatott nagy levéltárrendezés, amelyről annak idején a szakirodalom is megemlékezett.¹¹

Kilencvenedik születésnapja alkalmából a Magyar Pen Club estet rendezett, ahol Sőtér István köszöntötte az író, „aki koccintott Jókaival, élceket mondott Mikszáthnak, hallgatta Gyulai Pál zsörtölődéseit”.¹² Halálakor utolsó munkahelye,

5 Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. 2. köt. Bp., 1969. (= MÉI.) 516. p.; Magyar Színházművészeti Lexikon. Főszerk.: Székely György. Bp., 1994. 650. p.; *Szalatmai Rezső*: Rexa Dezső kilencven éves. In: *Élet és Irodalom*, 6. (1962) 9. sz. március 3. 11. p.; *Szinnyei József*: Magyar Írók Élete és Munkái. XI. köt. Bp., 1906. 915–916. p.; *Sinkó Ferenc*: Beszélgetés a 90 éves Rexa Dezsővel. In: *Új Ember*, 18. (1962) 12. sz. (március 25.) 2. p.; *Rexa Dezső*: Deák téri élet. In: *Evangélikus Élet*, 29. (1964) 19. sz. (március 10.) 2. p.; *H. Gaudy László*: Rexa Dezső. In: *Evangélikus Élet*, 29. (1964) december 6.; *Lakatos Ernő*: Rexa Dezső. In: *Levéltári Közlemények* (= LK), 36. (1965) 1. sz. 191. p.; Magyar Tudományos Akadémia tagajánlások. Bp., 1908. 9. p.; A Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának almanachja. Bp., 1938. 205. p.

6 *Szinnyei J.*: i. m. 915–916. p.

7 *Gaudy L.*: i. m.

8 MÉI 516. p.

9 *Szalatmai D.*: i. m.

10 *Lakatos E.*: i. m.

11 *Főglein Antal*: A pest megyei levéltár. In: LK, 8. (1930) 281–282. p.

12 *Szalatmai D.*: i. m.

a Pest Megyei Levéltár főigazgatója, Lakatos Ernő, valamint az evangélikus egyház nevében Gaudy László búcsúztatta.¹³

II. Rexa Dezső munkássága

Rexa Dezső működését két nagy — ám egymástól el nem választható — területre oszthatjuk: szépirodalom és történettudomány. Szerteágazó szépirodalmi tevékenysége során írt verseket, elbeszéléseket, regényt, színdarabot.¹⁴ Világirodalmat, főként francia írókat fordított magyarra,¹⁵ kiemelkedő íróink kevésbé ismert műveit rendezte sajtó alá.¹⁶ Irodalom-, döntően színháztörténeti tanulmányai főként a XIX.

13 Lakatos E.: i. m. és Gaudy L.: i. m.

14 Katalin – Káti – Katinka – Kätchen. Elbeszélés. Bp., 1895.; Az első máglya. Elbeszélés a magyar reformáció előidejéből. Bp., 1898. (Klly. az Evangélikus Családi Lapból); „Az élet-regény”. Regény. Bp., 1898.; Első és utolsó verskötet. Bp., 1899.; Mézes órák. Verses vígjáték. A „Fővárosi Lapok” húsvéti melléklete. Bp., 1899.; Tüzek. Elbeszélések. Bp., 1908.; Egy nemes család története. Regény. Bp., [1901]; A pokrivácsi kis diákok. Székesfehérvár, 1911.; Gvadányi József generális utolsó huszárjai. Elbeszélés. Székesfehérvár, 1912.; A kisbírótól a viceispánig és vissza. Miegy más a nemes vármegye portájáról. Gyűjtögeti, nagy részben írta: Rexa Dezső. Cegléd, 1936. (A Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának kiadványa 5.)

15 Kean. Színmű 5 felvonásban. Id. Dumas Sándor után ford.: Rexa Dezső. Bp., 1899. (Olcsó Könyvtár 1102–1103.); Shakespeare Itáliában. Irodalmi előadás. Bp., 1901. (A Fővárosi Lapok melléklete); *Maupassant, Guy de*: Olajfa-mező. (Le champ d’oliviers). Ford.: Szentesi Lajos. *Theuriet, André*: Az erdősz úr fia. Elbeszélés. Ford.: Rexa Dezső. Bp., 1893. (Révai-féle salon-könyvtár), ugyanez 1897-ből, Theuriet munkája ismételtelen megjelent 1900 körül (Világ regénytár) és Újpesten 1930-ban (Színes Regénytár 63.); *Diderot, Denis*: Mikor a néma ajkak megszólaltak (Les bijoux indiscrets). Ford.: Rexa Dezső. Bp., 1894.; *Suedermann*: A halotti ének. Elbeszélés. Ford.: Rexa Dezső. Bp., 1894.; *Secundus, Joannes*: Csókok könyve. Ford., utószót írta: Rexa Dezső. Bp., 1909.; Tizenkét illusztráció Fausthoz. Rajzolta: Zichy Mihály. Magyarázta: Rexa Dezső. Bp., 1913.; A modern ember. Bohózat. + A vallomás. Víg párjelenet. Ford.: Dezső József Bp., [1922.]; A modern ember. Bohózat. Bp., 1923.; *Diderot, Denis*: A drágalátos fecsegők (Les bijoux indiscrets). Ford.: Rexa Dezső. Bp., 1942.

16 Lonc’ versei. Petőfi első, sajtó alá készített, de soha meg nem jelent versgyűjteményéről. Bp., 1922.; *Valkai András*: Históriai ének az nagy úr Bank Banrol. Debrecembe. Nyomtatott Komlos András által. Anno 1574. Kiadta: Rexa Dezső. Bp., 1922. Facsimile.; Lapok Petőfi Sándor naplójából. Pest, 1848. Bev., s. a. r. Rexa Dezső. Bp., 1924.; *Kazinczy Ferenc*: Árnyék-rajzolatok. Összeáll.: Rexa Dezső. Bp., 1928.; *Kazinczy Ferenc*: Pestre. Töredék. Kazinczy Ferenc pesti útleírásából írta 1828-ban. S. a. r. Rexa Dezső. Bp., 1939.; Kazinczy [Ferenc]: Napoleon és Mária Lujza menyegzőjére. Gyoma, 1932.

század magyar kultúrája, a nemzeti színházas kezdetek iránti érdeklődését tükrözik.¹⁷

Történettudományi munkásságát erőteljesen meghatározta hosszú közgyűjteményi, könyvtári, levéltári tevékenysége. Az Alsókubinban, Székesfehérvárott, Pesten eltöltött évek alatt születtek a történeti kutatást segítő, az adott intézmény történetére, anyagának rendezésére, feldolgozására épülő művei. Közülük nem egy — mindenekelőtt „A törvényhatósági levéltárak címeres levelei” — ma is fontos kutatási segédlet.¹⁸ Szorosan kapcsolódik ehhez a hely- és művelődéstörténeti, adat- és forrásközlő tematikához Rexa Dezső szerkesztői munkássága.¹⁹

Számos folyóiratban, napilapban jelentek meg rövid, zömmel történeti kuriózumokat ismertető írásai.²⁰ Legkedvesebb foglalatossága azonban a régi Pest törté-

- 17 Petőfi Sándor és Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye. Emlékalbum a költő születésének évszázados fordulójára. A Nemzeti Színház megnyitásának története. Bp., 1927. (Pest vármegye és a nemzeti játékszín 1.); Kossuth Lajos azt üzenté. 48–49 a népköltészetünkben. Bp., 1948.; Egy ismeretlen Kazinczy-kép. In: Élet és Irodalom, 8. (1964) 15. sz. 3. p.
- 18 Pestvármegye 1841. évi levéltári szabályzata. In: LK, 14. (1936) 253–260. p.; A budapesti Nemzeti Színház könyv- és levéltára. Bp., 1908. (Klny. Múzeumi és Könyvtári Értesítő); Jelentés az árvamegyei Csaplovics könyvtár 1905. évi ügymenetéről és állapotáról. Alsókubin, 1905.; A törvényhatósági levéltárak címeres levelei (Litterae armales) Összegyűjtötte: Rexa Dezső. Kassa, 1909. 1–5 f.; Névmutató Fejér vármegyei levéltárak nemesi anyagához. Index nobilitarius Archivi comitatus Albensis. Összeáll.: Rexa Dezső. Székesfehérvár, 1914.; *Fáy András*: Gr. Széchenyi István pest megyei működése. Utószó: Rexa Dezső. Bp., 1925.; Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyei közigazgatási lexikon. Szerk.: Rexa Dezső. Bp., 1926.; Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye emlékei. Összegyűjtötte: Rexa Dezső. Bp., 1931.
- 19 Kecskemét törvényhatósági jogú város általános ismertetője és címtára. Szerk.: Szathmáry István, Rexa Dezső. Újpest, 1930.; Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye általános ismertetője és címtára. Szerk.: Szathmáry István, Rexa Dezső. Bp., 1930.; Vasvármegye és Szombathely megyei város általános ismertetője és címtára az 1931–1932. évre 1–2. Szerk.: Gyulay Sándor, Rexa Dezső, Szathmáry István. Bp., 1931.; Somogy vármegye és Kaposvár megyei jogú város általános ismertetője és címtára. Bp., 1932.; A Dunántúl. Székesfehérvári Ujság. Székesfehérvár, 1913–1915. Három évf. Politikai napilap. 1914-ben volt szerk.: Rexa; Közlemények Dunántúl Történetéhez. Székesfehérvár 1911. I. évf. 1. sz. Megjelenik negyedévente. Szerk., kiad.: Rexa Dezső.; *História. A magyar múlt emlékeivel és eseményeivel foglalkozó folyóirat.* Szerk.: Aggházy Kamill, Gárdonyi Albert, Lukinich Imre, Szőnyi Ottó, Rexa Dezső. Felelős szerk.: Horváth Károly.; *Bilkei Gorzó János*: Vecsés nagyközség története. Monor, 1938. Előszó: Rexa Dezső.
- 20 Többek között az alábbi lapokban jelentek meg cikkei: Gyöngyösi Diákszövetségi Lapok, 1932.; Hazánk, 1894–97.; 1901–1902.; Sport világ, 1894.; Magyarország, 1895–96., 1901–13., 1918.; Magyar Hírlap, 1895–96., 1907.; Alkony, 1913.; Fővárosi Lapok, 1897–1902.; Magyar Gênioz, 1897.; Új Fővárosi Lapok, 1897.; Sopron, 1900.; Új idők, 1900, 1904.; A Polgár,

netének bűvárlata volt. Irodalomtörténeti tanulmányai mellett legjelentősebbek a Budapest múltjával foglalkozó kiadványai.²¹ Rexa Dezső várostörténeti munkásságának célját, módszereit világítja meg az általa szerkesztett és jelentős részben írt Pestbudai Múzeum első számának Bevezetése.²² Eszerint az évkönyvek sorozata az addig ismeretlen források kiadásán kívül közli „a régi forrásanyagban nehezen hozzáférhető fontos maradványokat, s azokat a segédeszközöket is, amelyeket különösen a nagy nyilvános könyvtáraktól távol dolgozó író társaink minduntalan nagyon nélkülöznek.” Fő célkitűzésként, mintegy alkotói hitvallásként fogalmazta meg: a kiadvány „... a három város történetét és történeti apróságait gyűjtené össze ama majdan elkövetkezendő történetírók és történetkutatók számára, kik a már oly régen várvavárt nagy történeti művet [Budapest történetét — S. A.] egyszer majd meg fogják írni.” Rexa Dezső a jó értelemben vett történeti ismeretterjesztés kiváló tollú írójává vált. Bár érdeklődési köre többnyire csak a múlt érdekesebb eseményei felé irányult, nem a levéltáros vagy a történész, hanem inkább a szépíró szemével nézte a múltat.²³

III. Rexa Dezső „A Vár” című művének keletkezése

A Pest Megyei Levéltár őrizetében található úgynevezett Rexa-hagyaték három, egymással tartalmilag összefüggő utca- és helynévtörténeti anyagot őriz. Tartalmi és mennyiségi szempontból is legjelentősebb az „Utcanevek A–Z” című.²⁴ Az 1949 előtti Budapest kerületeinek utcanevére vonatkozó anyagot betűrendben, betűn-

1908.; Világ, 1946.; Vö.: *Gulyás P.: Magyar írók.*

- 21 Százesztendő pest-budai képeskönyvecske. Bp., 1910.; *Rexa Dezső–Somogyi Aladár:* Tabán. Emlékezés egy eltűnt városrészről. Bp., 1934.; *Kazinczy Ferenc:* Pestre. Töredék. Kazinczy Ferenc pesti útleírásából írta 1828-ban. S. a. r. Rexa Dezső. Bp., 1939.; Margitsziget. Bp., 1940.; Margareten-Insel–Île Sainte Marguerite. Bp., 1940.; Zwölf Monate in Pest mit zwölf schönem farbigem Bildern. Bp., 1940.; Bp. első művésznöje [Sabina Aelia]. In: Muzsika, 9. (1961); A székesfehérvári nemzeti színházszók Pesten és Budán 1819–1828. Bp., 1941. (Klny. Tanulmányok Budapest Múltjából /= TBM/ 9.) Margareten-Insel–Île Sainte Marguerite. Bp., 1942.; Képeskönyv képek nélkül a régi Pestről. Bp., 1947.; 101 kép a régi Pest-Budáról. Összeáll., kísérő szövegeket írta: Rexa Dezső. K. m. Lett Miklós. Bp., 1959.
- 22 Pestbudai Múzeum. Várostitörténeti évkönyv. Fel. szerk.: Rexa Dezső. Bp., 1947. 1. sz. 1–4. hasáb.
- 23 *Lakatos E.:* i. m. 191. p.
- 24 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Utcanévek A–Z. 7–9. d. Kéziratos cédulákon is megvan: A, B, C, D, E, G, H, I, J, K, L, M, N, O, Ö, P, U, V, W, Z, Y.

ként külön csomagocskákba kötve, gépelt formában találjuk itt. A cédulák egységes szerkezeti kialakítást tükröznek. Példaként álljon itt a Bécsi kapu térre vonatkozó adatlap:

„Bécsi kapu tér. I. Vár.

Verbőczy-Fortuna és Nándor utcák között.

Háksz.: 1–9.

Az 1696-i Zaigerben német neve Wiener Pläzel. Wiener Platz.

Középkor: Szombathely, Szombatpiac, Szombati vásárhely (az ott szombaton tartott vásárról).

Török: Bécsi kapu tér (A városkapu–Bécsi kapuszi-ról). Visszahódíttatván Bécsi tér lesz, ismét a Bécsi kapu-ról.

Zsidó-tér? a török idő emléke, az akkori Verbőczy-utcai zsidónegyedről. Német neve a németiség utolsó éveiben Wienerthorplatz.

A F. K. Tanácsa 1879-ben meghagyja régi jó nevét.”

Elsőként az utca, tér neve, majd a kertület és a városrész szerepel, ahol az adott utca, tér található. Ezt követi a német, majd a középkori, végül a török megnevezés. Mindegyik változat után — amennyiben ismeretes — az utcanév eredete, tömör megfogalmazásban. A sort a kézirat keletkezésekor az aktuális, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által jóváhagyott vagy adományozott elnevezésre vonatkozó határozat száma zárja.

Szembetűnő hasonlóságot mutat ezzel az anyaggal a „Topográfia A–Z” gyűjtemény. Itt a korabeli Budapest földrajzi neveit (patakok, dűlők, árkok, hegyek, tavak, mocsarak stb.) találjuk, gépelt cédulákon, betűrendben.²⁵ Az adatok itt is hasonló rendben állnak, mint az utcanevek esetén, természetesen a hivatalos elnevezéseknek itt kevesebb szerep jut.²⁶ Nyilvánvaló, hogy két, egymást kiegészítő sorozatról beszélhetünk.

25 Kézírtas cédulákon is meglévő betűk: M, N, I, J, H, P.

26 Példaként álljon itt a „Lágymányos”-ra vonatkozó adat: „Lágymányos. Egy XVII. század végi rajzolt térképen (Főv.Lt.) Promontor határa és a Tabán közötti terület LEUTMANOSCH névvel van jelezve. Nyilvánvaló, hogy ez a mai Lágymányos akar lenni. A térképen e névvel a Promontori határ, a Duna, a Gellért-hegy, a Sas-hegy, a Polgárhegy és az itt Feldhutschnak nevezett Péterhegy közötti terület mondatik. A Lágymányos szó újabb korúnak látszik, pedig a lágy, lágyság, lágyul a codexek idejében is használatos volt, sőt még lágymatag szó is előfordul régi nyelvünkben. De a lágymányos, mely valószínűleg a hegygel, a hegy szilárdságával ellentétet akarja jelenteni: a hegy alatti sík földet, a kőtől megkülönböztetett földet. A lágymányosan több út vonult át délnek és nyugatnak. 1903-ban a Közmunkatanács (:1143) 903. sz. I a Széchenyi által tervezett, de akkor oly csúfosan elbukott téli kikötőt ide tervezte.

A harmadik, e dolgozat tulajdonképpeni tárgyát képező levéltári egység „A Vár” című kézirat. Azt, hogy szerzője a könyv formában történő kiadás határozott szándékával készítette, maga az első oldalon álló rövid bevezetés árulja el. „Ezek kész cikkei a készülő könyvnek — de lehet, hogy nem befejezettek még. Nagyon hihető, hogy tovább foglalkozva a messzeágazó kérdéssel, minduntalan fog újabb és újabb adat horogra kerülni. Ezeket aztán — természetesen — be kell iktatni a maga helyére.”²⁷ Szerkezetileg az „Utcanevek A–Z” sorozat betűrendes rendszerét követi, az adatok színes, elbeszélő stílusban történő előadásával.²⁸

Az összevetésből az is kiviláglik, hogy „A Vár” című kézirat nem más, mint az „Utcanevek A–Z” sorozat megfelelő részének (I. kerület, Vár) kibővített változata.

Keletkezésük időpontjáról, módjáról maga Rexa Dezső tudósít „Utcanevváltoztatásaink kérdéséhez” című, kéziratban maradt cikkének jegyzetében:²⁹

„A közleményben olvasható utcanévtörténeti adatokat egy kéziratban levő munkámból, vagy annak jegyzeteiből merítettem. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1941-ben Budapest székesfőváros utcanév jegyzőkönyvének könyvalakban leendő kiadásához szükséges munkálatok elvégzésével bízott meg. E munka célja volt Buda, Pest és Óbuda minden utcájának eddig volt nevét összegyűjteni, kideríteni, hogy ki volt eshetőleg az, akiről a nevet nyerte, jelezni az időpontot, amikor a névadás történt és azon hivatali számot, melyen a határozat kiadatott.

E munka során 1943-ban a Székesfőváros polgármestere határozatával Budapest székesfőváros utai, utcái, terei neveinek története megírásával kapcsolatban végzett kutató munkámat a székesfőváros közigazgatását közvetlenül érintő adatok összegyűjtésével kiegészíteni kívánta. A nagy munkát azután 1943 nyarára befejeztem és a Közmunkatanácsnak átadtam.

A bekövetkezett ostrom, és talán az azzal együttjárt szörnyű zűrzavar és felfordulás itt is áldozatot követelt. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa által öt példányban készített írógép másolat[oknak] csaknem a fele elpusztult vagy talán orzó kezére jutott. A mi a legnagyobb

AKözmunkatanács régi jegyzőkönyveiben következetesen és kivétel nélkül lagymányosnak (nem Lágymányos...) írva.”

27 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. „A Vár”. 11. d.

28 Vö. pl. a Bécsi kapu tér két változatát!

29 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. „Utcanevváltoztatásaink kérdéséhez”. 10. d. A kézirat létrejöttének történetét a korabeli hivatalos szervek, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa és a Budapest Székesfőváros Főpolgármesteri Hivatala iratanyagának felhasználásával kívántam összeállítani, sajnos azonban a II. világháború idején ezek jelentős része megsemmisült. A kutatást azonban nagyban segítették a Rexa-hagyatékban fennmaradt, hozzá érkezett (vagy általa írt) hivatalos levelek (fogalmazványai), ezek alapján az ügymenet rekonstruálható.

kár és veszteség: elpusztult a tanácsi levéltár is, mely ezeket a fontos és rendkívül érdekes adatokat tartalmazta; s ugyancsak elpusztult a székesfőváros polgármesteri hivatalának III. ügyosztálya által vezetett rendkívül becses és rengeteg történelmi adatot magában foglaló, úgy nevezett Házszámkönyvek teljes sorozata is, amelyekben minden adatot feljegyezve találhat a kutató.

Ilyen szerencsétlen viszonyok között még egy a szerencse: az, hogy a reám bízott munkára vonatkozó összes jegyzeteim hiánytalanul megmaradtak és így a viszonyok némi javulása idején előterjesztést tettem a Fővárosi Közmunkák Tanácsa kiváló elnökének a hiányok pótlására. Erre a megbízás akta szerint meg is történt, de a bekövetkezett súlyos pénzügyi helyzet miatt a megbízás természetesen kiadható máig sem volt.”

Szerencsére rendelkezésünkre áll a fentieket jobban megvilágító, az „Utcanevek A–Z”, valamint „A Vár” létrejötte és kiadása körüli bonyodalmakat részletebben bemutató levéltári forrásanyag, Rexa Dezső hivatalos és magánlevelezése.³⁰

A tervezett mű könyvészeti jellemzőit furcsa módon egy sikertelen kiadási kísérlet kapcsán ismerhetjük meg. A kor egyik legjelentősebb, patinás kiadója, a Rózsavölgyi és Társa 1941. március 6-án kelt igen őszinte és kemény hangú levelében közölte Rexa Dezsővel, hogy „három kötet, ez elképesztő valami, ugyannyira, hogy sürgősen arra kérem, miszerint Budapest utcái és terei nevének történetéről részünkre egyetlenegy betűt ne méltóztassék írni. Jó uram ó, egy ilyen munka kiadására cégünk most nem tud vállalkozni. A múlt alkalommal méltóságos uram 20 ívet emlegetett. Az is megfagyasztotta bennem a vért. *Jelen soraiban 25 ívről beszélt. Hát ez teljesen ki van zárva. Egy ilyen terjedelmes munkának piaca nincs.* [Kiemelés tőlem — S. A.] Azt is mondtam, hogy nem készül e mű kútfőnek, inkább kuriózumnak. Tehát lezárni az egész ügyet, félretenni jobb napokra.”³¹

A gyakorlott könyvpiaci szakember tanácsát mellőzve Rexa Dezső részletes kiadványtervezettel fordult a Fővárosi Közmunkák Tanácsához. Az egyelőre még cím nélküli, három kötetes műben „az utcák és terek kerületenként [a főváros akkori 14 kerülete — S. A.] abc sorrendben, a mai néven követik egymást”, a megszűnt utcákat külön tüntetné fel, közölné az elnevezések magyarázatát, az emléktáblák szövegét. A használhatóságot és a mű tudományos értékét meghatározó elgondolás, miszerint: „Nem tudományos, u.n. forrásmunka lévén nem történik közlés arról,

30 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Levelezés. Hivatalos. 18. d. A továbbiakban idézett levelek is itt találhatók.

31 1941. március 6. Rózsavölgyi és Társa levele Rexa Dezsőnek, Pest vármegye ny. főlevéltárnokának.

hogy az adatok hol találhatóak fel”! A 22x15 cm-es méretű, 15x10 cm szedéstükrű, félvászon, illetve karton kötésű kötetet „az Officina nyomdai vállalat kft. (hatóságilag igazolt keresztény vállalat) állítaná elő”. A kiadási költségeket tizenkétezer pengőre teszi, amennyiben a művet a Fővárosi Közmunkák Tanácsa — „éppúgy, mint a Siklóssy Tanács történetét”³² — saját kiadásában jelentetné meg.”³³

Az elképzelés megnyerte a Fővárosi Közmunkák Tanácsa tetszését, ennek³⁴ eredményeképpen 1941. október 13-án — az 1941. október 8-án Rexa Dezső által benyújtott adatlap alapján — megbízta Rexa Dezsőt a munka 1941. november 1–1942. október 31. közötti(!) elvégzésével, majd — a Tanács könyv formában szándékozott kiadni az anyagot — saját alá rendezésével is.³⁵

A szerződés igen szigorú feltételeket támasztott a szerzővel szemben: Az adatlap „tartalmazza: a.) Budapest székesfőváros közterületeinek a feldolgozás időpontjában meglévő elnevezéseit b.) Névváltozásokat c.) a megszűnt elnevezéseket d.) a közterület kezdő és végpontjait, a határoló közterület házszámával és elnevezésével e.) az elnevezés, történelmi jelentőség rövid ismertetése f.) az elnevezés, azok változása, megszűnése esetén meg kell említeni a Fővárosi Közmunkák Tanácsa határozat keltét, számát”. A szerző „munkálatainak eredményét kézirat formájában havonta bocsátja a Tanács elnöki osztályának rendelkezésére”, mely a Tanács kizárólagos tulajdonába jut, aki az anyagot „belátása szerint felhasználhatja”, tetszőlegesen módosíthatja, erre a szerzőt felkérheti. Fizetés: havonta 500 pengő előleg, a munka befejezése után 4000 pengő „írói tiszteletdíj”, és az összes dologi költségek megtérítése.

A sikeren felbuzdulva látott neki Rexa Dezső az előfizetők beszerzésének, kevés sikerrel. Budapest Székesfőváros Polgármesterének XI. (Városgazdasági, idegenforgalmi és közművelődési) osztálya 1942. február 5-én közölte a szerzővel, hogy meg nem jelent munkát a főváros számára előre megrendelni nem lehet. Megjelenés után 500 pengő értékű megrendelésre számíthat.

A fenti igen szoros határidejű szerződés törvényszerű következményeként Rexa Dezső a Fővárosi Közmunkák Tanácsa sürgető figyelmeztetésére³⁶ 1942. február

32 Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? (1870–1930)*. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Előszó: Rakovszky Iván. Bp., 1931.

33 1941. március 18. Rexa Dezső javaslata a Fővárosi Közmunkák Tanácsának.

34 Továbbá Rexa Dezső 1941. június 15-i beadványa alapján.

35 1941. október 13. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa Rexa Dezsőhöz.

36 1942. február 9-én a Fővárosi Közmunkák Tanácsa figyelmeztette Rexa Dezsőt, hogy a kijelölt határidőre (1942. október 31.) a munkát fejezze be.

15-én közölte, hogy a vállalt munkát teljesíteni nem képes. Oka: a tanácsi jegyzőkönyvek „első és történelmi szempontból kétségtelenül értékesebb része alig nyújt számomra anyagot, mert legtöbbször csak ez foglaltatik benne: a bizottságnak az utcanevek változtatására vonatkozó előterjesztése ... elfogadtatik.” Ezért kénytelen Budapest Székesfőváros Házszámzási Főkönyveit is feldolgozni.³⁷ A 2436 névből naponta, 10-12 órai munkával, legfeljebb 30 utcanévvel tud végezni, további lassító tényező, hogy „a régi utcaneveket a leggondosabban kell ellenőrizni, hogy a Lexicon, ha már egyszer megjelenik — emberileg — tévedésmentes legyen!” A szerző igen komoly célkitűzését érezte veszélyben, a feszített munkavégzés nem alkalmas arra hogy „megteremtsük azt a művet, mely alapvető legyen, maradjon minden időkre.”

Tetézte a bajt, hogy az amúgy is igen sok adat felvételét követelő munkaszerződést a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnöke a polgármester kívánságára 1942. február 27-én módosította.³⁸ Eszerint az adatlap tartalmazza a tanácsi és mérnöki hivatali számokat, az adott terület dűlőinek, hegyeinek, egyéb területrészeinek megnevezését, a nevek történetét, ehhez járul még „Cédula kartotékrendszer” készítése a polgármester utasítása szerint. A többletmunka díjazásáról a polgármester feladata volt gondoskodni.

A megbízó a munkavégzés ütemét lassúnak, Rexa Dezső érveit megalapozatlannak vélhette, ezért a helyzet tisztázására 1942. május 21-én helyszíni vizsgálatot végzett a ny. főlevéltárnok lakásán.³⁹

A jegyzőkönyv tanúsága szerint Rexa Dezső az I., II., III., IV., V. kerület anyagával lehetőség szerint elkészült. A késedelem indoklásául a korábbiakban (1942. február 15.) már említett nehézségekre hivatkozott. Az indoklást elfogadva a Fővárosi Közmunkák Tanácsa a Rexa Dezsővel kötött szerződést még az év folyamán módosította, az új határidőt 1943. április 30-ban jelölte meg, havi 500 pengő fizetése mellett, az írói tiszteletdíjat 5000 pengőre emelte. Amennyiben a szerződésben foglaltakat Rexa nem teljesíti, további rendszeres díjazásra nem jogosult. Végso határidőként 1943. június 30-át jelölték meg, ha a szerző addig elkészül, jár a tiszteletdíj, ha nem, köteles az anyagot minden további kártalanítás nélkül a Fővárosi Közmunkák Tanácsának átadni. Bírálatra a Magyar Nemzeti Múzeumnak adják át

37 Ezek azonban csak elvételre utalnak a Fővárosi Közmunkák Tanácsa jelzetre, így újra fel kell dolgozni a vonatkozó Fővárosi Közmunkák Tanácsa anyagát is.

38 1942. február 27. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa Rexa Dezsőnek.

39 1942. május 21. Rexa Dezső lakásán (IV. ker. Reáltanoda u. 19.) felvett jegyzőkönyv.

az elkészült művet, s a tiszteletdíj összegének másik felét csak a bíráló és az esetleges javítások elvégzése után fizetik ki.⁴⁰

A munka jól haladhatott, hiszen a határidő letelte előtt egy nappal (1943. április 29.) az Officina nyomda és kiadóvállalat kft. megállapodott Rexa Dezsővel a „Budapesti utcanevek” című, 10-11 ív terjedelmű, 1 színű fedlapú könyv elkészítéséről 500 példányban. Fedezetül a szerzőnek előzetes rendeléseket kell átnyújtani, összesen 1800 pengő értékben,⁴¹ ennek hiányában a megállapodás tárgytalan. Az 1600 pengő feletti megrendelési összeg Rexa Dezsőt illeti.

Egy keltezetlen levelében Rexa Dezső a Fővárosi Közmunkák Tanácsának bejelentette, hogy műve, melynek „célja lévén a főváros lakóinak lehetőséget nyújtani arra, hogy városunk történeti múltjának epizód-részleteivel is megismerkedjen, mi által a genius loci szolgálatára legyen”, első kötete az év (1943) őszén jelenik meg. Fodor Sándor ny. osztályfőnök úr javaslataival,⁴² miszerint az utcák, terek ne abc rendben, hanem a valóságos elhelyezkedésük szerint szerepeljenek, valamint, hogy az első kötet tárgya ne az egész I. kerület, hanem csak a Vár legyen, nem ért egyet. Az útvonal szerinti sorrend a könyvnek bédékker jelleget adna, és használatát megnehezítené. A tárgynak a Vár területére történő korlátozása az I. kerület területének növekedése és az újabb részek jelentősége miatt lenne helytelen. Fodor Sándor felvetette, hogy nem lesz-e ellenvetése a Fővárosi Közmunkák Tanácsának az eredetileg nem erre a célra készült utcanévgyűjtés csaknem azonos megjelentetése ellen? Rexa Dezső szerint az Fővárosi Közmunkák Tanácsa által megrendelt mű „lexicon, mely Budapest székesfőváros utcáinak és tereinek névváltozásaiával foglalkozik és így egészen más, mint ez a könyv”, hiszen „... emezt — mondhatnám a novellista-történetíró adja a fővárosi közönség értelmesebb történetkedvelő rétegének kezébe, s itt a névtörténeti adatokon kívül minden önállóan szerepel, addig az utcatörténeti lexicon a székesfőváros összes utcáit és tereit annak kerületenkénti tagolásával szemben — egységesen adja alphabeticus rendben.” A fentiek alapján kérte, hogy a 10-12 íves művet, melynek bolti ára 7.80 pengő, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 150 példányban rendelje meg.

Nyilvánvaló tehát, hogy Rexa Dezső az eredetileg a Fővárosi Közmunkák Tanácsa számára készített anyagot saját kiadványként, a népszerűsítés céljából a száraz

40 1942. november 11. Fővárosi Közmunkák Tanácsa Rexa Dezsőnek.

41 Budapest székesfőváros XI., XIV. ügyosztály 100-100 példány 500-500 pengő, Fővárosi Közmunkák Tanácsa 100 példány 800 pengő.

42 1943. április 26. Fővárosi Közmunkák Tanácsa felkéri Rexa Dezsőt, hogy elkészült munkáját Fodor Sándor ny. osztályfőnök úrnak adja át bíráló céljából.

adathalmazt mintegy felhígítva szándékozott kiadni. A téma úgy látszik vonzó lehetett, hiszen új szerző jelentkezett, igaz elég sajátos szakmai, etikai megközelítéssel.

1943. november 9-én a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnökének megbízásából dr. Abaffy Miklós miniszteri tanácsos felkérte Rexa Dezsőt, hogy Kolozs Jenő: *Akikről Budapest utcáit elnevezték* című könyve előszavának utolsó bekezdésében írtakra — „e helyen mondok köszönetet Rexa Dezső vármegyei főlevéltárnok úrnak és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnöki osztályának azért a hathatós támogatásért, amelybe kutató munkásságomat részesítették”⁴³ — reagáljon. Rexa Dezső 1943. november 9-én kelt válaszában kijelentette, hogy Kolozs Jenő, dr. Abaffy Milósról hivatkozva, betekintést kért és kapott Rexa Dezső gyűjtésébe. Az adatokat azonban „az ismeretlenség homályából most hirtelen felmerült szerző a könnyelműség, némbánomság és tudatlanság jegyében lekontrollálta ... és tetszésétől téve függővé, ha elfogadta vagy elvetette megállapításaimat, s ha elvetette úgy mást tett azok helyébe. Ez a más pedig érthetetlenül okatlan.” A két mű színvonala közti hatalmas különbség miatt Kolozs Jenő „összetakolt” könyve a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által kiadni készült mű értékesítési lehetőségeit nem befolyásolja.

A megjelenésre az újabb szerződésmódosítás⁴⁴ ellenére a háború befejezése előtt nem adódott lehetőség. A háború befejezése után néhány hónappal, 1945. szeptember 21-én Rexa Dezső felajánlotta a polgármesteri hivatalnak, hogy a háborúban elpusztult úgynevezett Házzsámkönyvek adatait saját gyűjtéséből pótolja.

1945. október 7-én Rexa azzal folyamodott a Fővárosi Közmunkák Tanácsához, hogy mivel az általa 1943 tavaszára elkészített, a Fővárosi Közmunkák Tanácsánál 5 példányban legépeltetett és őrzött munka G, I, L, M, N, NY, O, P, S, SZ, T, U, W, a topográfiai rész V, W, Z, ZS betűi a háborúban elpusztultak, vállalkozna azokat saját jegyzeteiből kiegészíteni. Ezt a kérését 1947. február 12-én és november 28-án megismételte.

1947. május 15-én, hivatkozva a mű gyakorlati hasznára is („... igazolási eljárások alkalmával számtalanszor a hatóság teszi a felek kötelességévé, hogy igazoljanak régi utcaneveket”), felajánlotta a Budapesti Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet igazgatóságának kiadásra.

43 *Kolozs Jenő: Akikről Budapest utcáit elnevezték.* Bp., 1943. 10. p.

44 1944. január 19. A polgármester 1943. július 1-jétől számított 5 hónapon át havi 500 pengőt, majd ennek letelte után további 2500 pengő írói tiszteletdíjat fizetett, az egyhavi többletmunkáért ezenfelül újabb 500 pengő kifizetését rendelte el.

Felismerve a munka nagy gyakorlati jelentőségét, 1948. július 5-én Budapest Polgármesteri Hivatala megbízta Rexa Dezsőt az utca-házszám nyilvántartási törzskönyvek történeti részének pótlásával, a meglévő adatok átdolgozásával, 3200 forint részletekben fizetendő tiszteletdíj ellenében.

Rexa Dezső évtizedes, műve elfogadtatásáért és kiadásáért folytatott küzdelme döntő pontjához érkezett, mikor kétséggkívül szakavatott testület, a Magyar Tudományos Akadémia Állandó Művészettörténeti Bizottsága bírálta „Budapest helyrajzi lexikona” című művét, a bemutatott részletek alapján. Az eredményről 1951. október 9-én Zádor Anna levélben értesítette Rexa Dezsőt. A mű eredményeként említi a „színes és fordultatos szöveget”, amely a művet a laikus számára is élvezhetővé teszi. Hiányosságául rója fel a következőket:

1. Nem törekszik teljességre, ez különösen a középkori okleveles anyag esetében tűnik ki.
2. A pontos levéltári, könyvészeti hivatkozások elmaradása a használhatóságot teszi kérdésessé.
3. A latin és német utcanévek eredeti írásmódjának használata következtelen.
4. A térképmagyarázatok (pl. sertéstelep) és a helynevek nem elkülönített értelmezése.
5. Konkrét tárgyi tévedések. (Téves azonosítás, névmagyarázat)

A fent említett hiányosságok kiküszöbölésére a következőket javasolja.

1. Időben és térben leszűkített tárgy.
2. Az összes eredeti írású helynév közlése, a tükörfordítások kivételével.
3. A szerző sajtó alá rendezés előtt „gondosan bírálja felül” művét, esetleg más szakértők bevonásával.

Mindezek alapján a bizottság a készülő művet „hasznos és folytatandó munkának minősíti.”

Valószínűleg az addigi meghiúsult remények hatására Rexa Dezső az eredeti terv töredékét képező utcanévmutató elkészítését ajánlotta fel a Fővárosi Tanácsnak, önmaga ezirányú munkásságát jellemezve: „évtizedek óta foglalkozok a budapesti utcák múltjával és meg is írtam a főváros utcanéveinek történetét, ami azonban a ránczúdult második világháború miatt nem jelenhetvén meg, kéziratban maradt.”

Nyilvánvaló tehát, hogy a Rexa-hagyatékban ma is megtalálható anyag (Utcanevek A–Z, Topográfia A–Z) a Fővárosi Közmunkatanács megbízásából készült háromkötetes mű cédulaanyaga, „A Vár” című kézirat pedig ezen anyag vonatkozó részének önálló könyvvé fejlesztése.

IV. Rexa Dezső által „A Vár” című művéhez használt források

Indokoltnak tűnik, hogy megkíséreljük rekonstruálni azokat a szinte kizárólagosan könyvészeti forrásokat,⁴⁵ amelyek adatait Rexa Dezső műve készítésekor felhasználta. A lehetőségeket erőteljesen beszűkítette az a tény, hogy a szerző, mivel könyvét főként a nagyközönségnek szánta, híven művének ezen célkitűzéséhez, hivatkozásokat egyáltalán nem⁴⁶ vagy csak a főszövegben a forrás utalásszerű említésével,⁴⁷ a szerző nevének⁴⁸ és/vagy az idézett mű teljesebb⁴⁹ vagy részleges⁵⁰ megemlítésével alkalmazott. Mindazonáltal az idézett művek alapvető volta lehetővé tette egy részük azonosítását.

Mindenekelőtt a valószínűleg leggyakrabban használt forrást, illetve forrástípust, a telekkönyveket (Zaigereket), valamint az előző fejezetben többször említett úgynevezett Házsámkönyvek sorozatot nevezhetjük meg, amelyek Rexa Dezső utcanévtörténeti „alpművének”, a már többször említett „Utcanevek A–Z” sorozatnak is kindulópontjául szolgáltak.⁵¹ A telekkönyvek közül kettőt részletesebben is említ.⁵²

A könyvészeti anyag jelentős része XIX. századi német és magyar nyelvű összefoglalás, például Schams Ferenc, Haeufler József Vince munkái.⁵³ Magyar szépi-

45 A levéltári forrásokról lásd az előző fejezetet.

46 Például a Báli basa tere esetében.

47 „De mi már láttuk valahol, hogy magyar szövegben ezt az utcácskát Hölgy utcának mondták” (Anna utca).

48 „Salamon Ferenc, Budapest egyik kiváló történetírója azonban úgy tudja, hogy ...” (Fortuna utca).

49 „Vass Klára, aki egy derék munkában nyomozza Budavár és Újlak német utcaneveit (1929)” (Fortuna köz)

50 „1802-ben Gaal György tudós palóca” (Fortuna utca)

51 A Vár című művében például az 1695-ben készült Zaigerre utal a következő esetekben: Balta köz, Börtönház utca, Diák utca, A fejevári kapu melletti tér, Harang utca, Iskola mögötti utca, Nőegylet utca, Szentháromság tér, Színház utca. A telekkönyvekről mint történeti forrásokról mindenekelőtt: *Nagy Lajos*: Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. In: TBM XIV. köt. 161–212. p.

52 Zaiger Über die Wasserstadt anno 1695. Beschreibung Deren in der Ofnerischen Wasserstatt Innbegriffenen Hausstellen und Gebeuen bewerckhstelliget durch Matthias Greischer. Budapest Főváros Levéltára (= BFL). Buda szabad királyi város levéltára. A budai kamarai adminisztrációtól átvett telekkönyvek. IV. 1009. b. 5. köt. Zaiger über die Vöstung und Wasserstadt anno 1696. Ofen, 1696. BFL IV. 1009. b. 6. köt.

53 *Schams Ferenc*: Vollständige Beschreibung der königl[ichen] freyen Haupt Stadt Ofen in

rodalmi mű Gaal György „tudós palóca”, klasszikus elbeszélő forrás Evlia Cselebi utazásai.⁵⁴ Forrásai között mai értelemben vett, elmélyült levéltári kutatásokra épülő monográfia mindössze három található. Ezek közül az egyik Salamon Ferenc háromkötetes összefoglaló várostörténete, míg kifejezetten utcanevék történetével foglalkozik Schmall Lajos és Vass Klára műve.⁵⁵ Schmall tárgyát az egész korabeli Budapestben jelölte meg, Vass Klára mind területi, mind nyelvi értelemben szűkebb témakört, a Vár és Újlak német utcanevéit vizsgálta, műve azonban a felsoroltak közül a legalaposabbnak tekinthető. Az időszaki kiadványok közül mindössze a Helmeczy Mihály szerkesztette Társalkodót említhetjük.⁵⁶ A segédkönyv, illetve adattár kategóriát Pest Műszaki Útmutatója képviseli.⁵⁷

A Rexa Dezső által végzett munka ismertségét, az az iránti társadalmi igényt jelzi, hogy egy műkedvelő történész, D. Ello Antal lapszerkesztő segítség gyanánt felajánlotta saját készülő kétnyelvű (német–magyar), utcanevéket magyarázó könyvének adatait.⁵⁸ Egyértelműen nem bizonyítható, hogy Rexa Dezső munká-

Ungern. Ofen, 1822. *Haeufler József Vince*: Buda-Pest. Historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest, 1854.

- 54 *Gaal György*: A tudós palótz avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei. 1–6 köt. Buda, 1803–1804., *Evlia Cselebi*: Evlia Cselebi magyarországi utazásai. (Kéziratból) ford., jegyz.: Karácson Imre. Bp., 1904–1908. (Török–magyarkori történelmi emlékek. 2. oszt. Török történetírók. 3–4.)
- 55 *Salamon Ferenc*: Buda-Pest története. 1–3. köt. Bp., 1878., *Schmall Lajos*: Buda-Pest utcái és terei. Adatok a buda-pesti utcák elnevezéséhez és történetéhez. Bp., 1906., *Vass Klára*: Buda német utcanevői. A Vár és Újlak utcanevői. 1696–1872. Bp., 1929. (Német philologiai dolgozatok. 39.)
- 56 Társalkodó. (A Jelenkor melléklapja) Tudományos, művészeti, s mesterségi tekintetben. Szerk.: Helmeczy Mihály. I. (1832)
- 57 Pest Műszaki Útmutatója. Szerk.: Edvi Illés Aladár. Bp., 1896.
- 58 PML IV. 475-f 18. d. PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Magánlevelezés. D. Ello Antal író, lapszerkesztő levele méltóságos Rexa Dezső vármegyei főlevéltárnok úrnak, az Officina kiadvállalat címen. Év és hely nélkül. „Baráti körben értesültem, hogy főlevéltárnok Uram jelenleg egy műven dolgozik, mely Budapest Székesfőváros összes utcái, terei stb. történetével foglalkozik! Bátor volnék értesíteni, hogy én néhány év óta egy speciális információs könyven dolgozom, melynek eredeti címe Az idegen Bpsten volt és mely magyar és német nyelven iparkodik a főváros minden utca-nevét egészen röviden, tömörülten 1-2 sorban megmagyarázni.” — „Technikailag úgy volna megoldható a dolog, hogy Méltóságod ott vegye igénybe a már általam feldolgozott anyagot, ahol alkalom adódik reá, viszont oly utczanevek stb., melyik nem fordulnak elő az én gyűjteményemben, főlevéltárnok Uram saját anyagából kiegészíthetné!”

jában a felajánlott anyagot felhasználta-e vagy sem. Tény, hogy hagyatékában ennek semmilyen nyoma nincs.

A fentiek alapján indokoltnak tűnt, hogy „A Vár” című kézirat jegyzetapparátus nélkül történő közlése mellett döntsünk.

Rexa Dezső utcanévtörténeti munkájának utóélete

Miután Rexa Dezső utcanévtörténeti kutatásainak munkafolyamatát — legalább vázlatosan — megismertük, adódott a kérdés: mennyiben vált ismertté és felhasználhatóvá a történeti kutatás, illetve a mindennapos adatszolgáltató munka számára.

Célszerűnek látszott, márcsak a Rexát megbízó szerv, a főváros „személye” miatt is a kutatást a Budapest Főváros Levéltárában kezdeni. Elsőként az úgynevezett Levéltári Utcajegyzéket⁵⁹ vettem össze a Rexa-féle „Utcanevek A–Z” sorozatával.⁶⁰ Az anyagot szerkezetileg némiképp eltérőnek, ám adataiban igencsak egyezőnek találtam.⁶¹ A legfontosabb különbség az, hogy a Levéltári Utcajegyzék közli a vonatkozó térképszelvények hivatkozási számait is. Azt, hogy a jegyzék készítői ismerték, felhasználták Rexa Dezső gyűjtését, leginkább az „Anna utca” címszó esetében láthatjuk világosan. Az utcanév történetére vonatkozó „Feljegyzések” rovathoz a következő kiegészítő lábjegyzetet rendelték: „Rexa Dezső véleménye szerint a Dama-Daumen /hüvelykujj/-nak a korcsa.”! Nyilvánvaló, hogy itt

59 BFL Tervtár. XV. 271. Utcanév nyilvántartás. 1–40. köt. A kötetek az utcanevek szoros betűrendjében.

60 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Utcanevek A–Z. 7–9. d.

61 Az egyes utcanevek feldolgozásánál a következő rovatokat találjuk (példaként álljon itt az Anna utca adatlapja):

Anna utca

Vár

I. ker.

Kezdődik: Tárnok u. 16-18.

Végződik: Úri u. 13-15.

1:1440, ill. 1:720 szelvény száma: 152/IV:170/ II.

1:5000 szelvény száma: 33

Feljegyzések

Neve a középkorban Tej utca. Az 1696. évi Zaigerben német neve Damagasse. A hódoltság után Hölgy utca, máshol Őz utca, Dámbak utca. (a Damagässl kérdéses fordítása). Volt idő, amikor Gyógytár köznek is mondták, mert a Tárnok utcai sarkon volt az 1699-ben megnyitott Városi gyógyszetár. A F. K. T. 1879. XII. 19-én 1.237 sz. alatt nevezte el. Mérn. hiv. sz. 102/80 Pm. sz. 1880. I. 18-án kelt 54.196/1879. III.

Rexa Dezső gyűjtésének némiképp kiegészített változatával állunk szemben. Ezen vélekedést tovább erősíti az a tény, hogy a Budapest Főváros Levéltárában őrzött „Utcanev nyilvántartás” című egységben található két doboznyi cédulaanyagról, az előbbieken ismertetett összehasonlítás alapján kijelenthető: mind formai, mind tartalmi szempontból teljesen megegyezik a Rexa Dezső hagyatékában fennmaradt „Utcanevek A–Z” sorozatával.⁶² Ezek után már nem meglepő, hogy a Budapest Főváros Levéltárában őrzött „Földrajzi és egyéb nevek” állag tökéletes egyezést mutat a Rexa Dezső által „Topográfia A–Z” címen elkészített gyűjtés reánk maradt részével.⁶³ A fentiek alapján megállapítható, hogy a ma is széles körben ismert és használt „Levéltári Utcajegyzék” nem más, mint Rexa Dezső munkájának részben kibővített változata.

Annak megállapítása, hogy melyek voltak a Budapest Főváros Levéltárában őrzött utcajegyzék létrejöttének további állomásai, csak hosszadalmas kutatás eredményeként lenne lehetséges, és messze túlmutatna jelen dolgozat célkitűzésein.

A kiadás elvei

A kézirat közzétételekor az alábbi elveket követtük:

1. A kéziratban előforduló, forrásokból származó vagy kevésbé ismert tulajdonnevek a szerző által megadott, régies alakban szerepelnek, a nyilvánvaló helyesírási, gépelési hibák javításával.
2. A szöveget — az 1. pontban meghatározott kivétellel — a mai helyesírási szabályoknak megfelelően adjuk közre.
3. A kézirat szerkezetét, beosztását lehetőség szerint megtartottuk, de az alfabetikus sorrend esetleges hibáit javítottuk.

62 BFL Tervtár. XV. 271. Utcanév nyilvántartás. 1–2. d. A cédulák az utcanevek betűrendjében. — PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Utcanevek A–Z. 7–9. d.

63 BFL Tervtár. XV. 271. Utcanév nyilvántartás. „Földrajzi és egyéb nevek”. A cédulák a földrajzi nevek betűrendjében. — PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Topográfia A–Z. 9–10. d. Hiányzó betűk: H, M, S, T, U, V.

REXA DEZSŐ

A VÁR

Ezek kész cikkei a készülő könyvnek — de lehet, hogy nem befejezettek még. Nagyon hihető, hogy tovább foglalkozva a messzeágazó kérdéssel, minduntalan fog újabb és újabb adat horogra kerülni. Ezeket aztán — természetesen — be kell iktatni a maga helyére.

ANNA UTCA

Ennek a Tárnok utcát az Úri utcával összekötő szűk utcácskának középkori nevét ismerjük. Ez az akkori írásformában ez volt: Theyutcza. Ma úgy írjuk: Tej utca. Aki a tej szó azonosságában kételkedne, ám lássa a Peer-codex eme helyét: „bodog zyz Marianak theyenek myatta...” Talán nem kétséges, hogy ezt ma úgy írják le: boldog szűz Mária tejének miatta...

Hogy volt ilyen nevű utca a Budai Várban, azt egy kétségtelen hitelességű okmányból tudjuk, mely a tizenhatodik század elejéről való. Ebben egy Mikófalvi Deák nemes úr az akkori Olasz utcában (ma Úri utca) a várbeli Mária Magdolna egyháztól házat bérel, mely sarokház kellett, hogy legyen, mert az okirat kiköti, hogy amennyiben a nemes úr a háznak They utcára nyíló, mindeddig kővel befalazott kapuját megnyitná, úgy a városnak is tartozik illetéket fizetni.

Ez a They utca nem lehet más, mint a mai Anna utca.

Hogy a Tej utca a várbeli tejesekről kapta volna nevét, azon vitatkozni céltalan dolog. De később ennek az utcának nyomát semmi néven sem találjuk egészen addig a szomorú időig, amíg a törököt nem kevésbé, mint a magyart pusztító császári hadinép (inkább Allah, mint Werda!) és közigazgatás azt a nevet nem adta neki, hogy: Dama gässl.

Mi ez a Dama? Egy egészen bizonyos, hogy semmi esetre sem jelenti a dámát, a hölgyet! Német filológusok szerint ez a bajor-osztrák telepések szóírási formájának megfelelő Daumen (hüvelykujj) szónak formaváltozata. De mi már láttuk valahol, hogy magyar szövegben ezt az utcácskát Hölgy utcának mondták.

Van egy utcanév magyarázó, aki azt mondja róla: talán Őz vagy Dámbak utcának lehetne mondanunk, és a nevet az utca valószínűleg egy az utcában levő hasonló cégérű üzlet után kapta. Ez aztán egészen elfogadhatatlan. A Dama név először egy rendkívüli becsű lajstromban szerepel, melyet a Székesfővárosi Levéltár őriz: Zaiger über die Vöstung und Wasserstadt 1696. A rommálótt Buda utcaneveit

sorolja fel, és mi sem bizonyosabb, mint hogy 1696-ban még ebben a szűk kis utcácskában nem lehetett cégéres üzlet, ami nevet adjon az utcájának.

Igen lehetséges, hogy a rövid s elég széles utca az ehhez hasonló újról kaphatta volna a Hüvelykujj utca nevet.

1875 óta Anna utca a neve.

ARZENÁL TÉR

A török időkben a királyi várat a várbeli várostól egy széles és mély árok választotta el, mely ott volt, ahol most a várórség és a palota közötti mély nyíltság van. Az árkon innen, ahol most a várplébánia épülete áll s ahol annak előtte az 1901-ben lebontott Zeughaus, fegyvertár-épület állott, tér volt, amit a törökök nyelven Tophane mejdáni-nak mondtak, magyarul: Ágyúraktár tér.

A Tophane fontos pontja volt Budinnak, mely állandóan számolhatott azzal, hogy ostromlók támadják meg, és biztos lehetett abban, hogy a keresztény Európa nem nyugszik meg abban, hogy a muzulmán hatalom ennyire befészkelte magát a kontinens közepén és hogy alig várja az alkalmat, hogy a félhold hatalmát visszaszorítsa a maga határai közé. Állandóan készülhetett hát a törökség legészakibb városa a legkíméletlenebb ostromra, amiért szüksége volt arra, hogy állandóan fegyverkezzék arra az eljövendő élethalálharcra. Ágyúöntője is volt benn a várban a pasa szeme előtt, ez az ágyúöntő műhely is itt volt a Tophane mejdánin.

Mikor az a rettegett ostrom diadalmat hozott a keresztény egyesült hadakra és a város a keresztény fegyverek előtt megtört, s az elfoglaló császári hadsereg a várat a császár számára hatalmába vette és ott berendezkedett, ezt a szabad teret szintén az arzenál, a fegyvertár céljára szánta, s 1725-ben oda is építette a nagy katonai szertárt.

BÁLI BASA TERE

A Budai vár polgárságlakta részét a királyi vártól széles árok választotta el, védelműl ostrom esetére. Az árok napnyugati végében volt a belső vár kapuja, mely a báli basa terére nyílt, amit törökül Báli basa mejdáni-nak mondtak. Ezzel a kapuval szemben állott a sok nyomorúságot és szenvedést látott gonosz emlékezetű Csonkatorony, a keresztény magyar rabok börtöne, és napkelet felé volt a palota kapuja, a tér szélén Pest felé meredt égnek a löporraktár, mely a végső ostrom alatt 1686. július 22-én légberepült, szörnyű áldozatokat követelve.

Báli basa, vagy más néven Hamza bég belüli Buda egyik basája volt, aki 1542-ben lett Budin kormányzója.

Ennek a térnek ma nagyon kis része beépítetlen. Területén áll a Szent Zsigmond-ról nevezett várplébánia templom.

BALTA KÖZ

E rövidke kis köz, mely a mai Tárnok utcából átmegy az Úri utcába, nevében is egy kis történelmi emléket őriz. Való-e az esemény, mely a nevéhez fűződik vagy sem? — nem bizonyítható, de a köztudatban a Balta köz neve a két ellenséges család: a Hunyadiak és a Cilleiek egyenletlenségéhez fűződik. A hagyomány szerint amikor a két Hunyadi testvér és Cillei Henrik békefogadalmat tettek, s a két ifjú Hunyadi a cselszövő Ulrik gróf meghívta a családi békének fehér asztal melletti megörökítésére, s a Hunyadiak élve a gyanúperrel, azon töprengtek, hogy szokott fegyveres kíséretük lándzsásan jöjjön-e velük vagy a könnyebben kezelhető kis csatabárdokkal? Aztán átgondolva az esélyeket, mégis úgy határoztak, hogy — mivel a várbeli szűk utcákon a hosszúnyelű lándzsák használása nehézkes — jobb lesz, ha a rövidnyelű harci baltákkal felfegyverkezve kísérik uraikat. A védekezés igen helyes volt, mert a minden ármányra kész Cilleiek emberei a békésen közeledő Hunyadi testvérekre ebben a tizenkét láb keskeny átjáróközben rátámadtak, ahol aztán a Hunyadiak vitézei a harci szekercékkel a támadók dolgát elintézték. A véres összecsapásban szereplő baltákról lenne ez a kis átjáró névennevezve. Régi időben, a XVII. század végétől körülbelül harminc-negyven évig nincsen is neve, attól kezdve csak úgy emlékeznek meg felőle, mint Kurta utcácska.

Utóbb, hogy az elmondott történelmi esemény feledésbe merült, az lett közhitté, hogy a kis köz nevét arról a régi korcsmáról nyerte volna, mely a mai Tárnok utca sarkán még napjainkban is létezik, s melynek cégére a balta.

Az 1696. évi Zaiger megemlíti, hogy a budavári 80-as számú ház az Úri utcában van és annak emeleti boltozata hajlik át e kis köz felett. Ugyanitt az is olvasható, hogy a törököktől visszahódított vár épületeinek átvizsgálásakor ezt a házat elég jó falakkal találták, s boltozatai is megvannak, nem különben pincéi is. Ez a ház a mai Úri utca 19. számú: a XV. században a neves Ozorai Pipó lakóháza, kétségtelenül az itt leírt házzal azonos. Földszinti szobái ma is boltozottak, pincéi évszázados építmények és a Balta köz fölött ma is megvan az említett emeleti boltozata.

Ez a régi ház volt különben a töröktől visszahódított Pest vármegyének első megyeháza, s e házban született báró Eötvös József, aki „dalt érdemel, mert költő volt és könnyet, mert szeretett”.

BÁNFI UTCA

Ez az utcácska a törökdúlás előtt a mai Szent György térről nyúlt át a főhercegi kert bástyafaláig. Ott vágott át a főhercegi palota udvarán, a pompás vaskapu helyén.

Lindvai Bánfi Miklósnak 1486. május 10-én VIII. Ince pápához intézett kérelméből tudjuk, hogy a királyi palotával szemben álló, Szent Zsigmondról elnevezett egyház mellett Mária mennybemeneteléről elnevezett kápolnát alapított, s annak kegyuraságát a budavárosi tanácsra ruházta. A kápolna mellett temető, úgynevezett cinterem volt, ami mutatja, hogy a kápolna tekintélyesebb építmény lehetett, amit igazol még az is, hogy e kápolna több papjának nevét ismerjük.

Bánfi Miklós ez ájtatos bőkezűsége és áldozatkészsége méltóvá tette arra, hogy a város tanácsa nevére utcát nevezzen el. Bánfi, mint pontosan tudjuk, házáat ott bírta a „Szent Zsigmond templom körül”. 1514-ben egy okmány hirdeti, hogy akkor ott lakott Lindvai Bánfi János, valószínűleg Miklós úrnak leszármazottja.

Úgy sejtjük, hogy ez a ház a főherceg-tábornagyi palota telken állt, s így a kis Bánfi utca déli oldala a Bánfi-ház fala volt.

Az utcácska aztán, hogy a török félhold leáldozott, már nem kapta vissza régi szép nevét, a Bánfi név, mint a Mária kápolna emléke, mint annyi sok más magyar név a feledésbe merült. A császári közigazgatás gondoskodott arról, hogy a magyar múltnak minden emléke kipusztuljon a német Budán, azért ennek az utcának az ostrom némi emlékeül a Sánc utca nevet adta, s e név megmaradt mindaddig, míg József főherceg, a magyar honvédség főparancsnoka annak idején a volt gróf Teleki-palotát megszerezve, azt a maga számára utóbb átépítette. Akkor a Sánc utcát és az utcán túli két-három kisebb házat is megváltotta ez által az egykori Vár utca, (ma Szent György utca) nyugati házsorát a palota udvarául felhasználta.

Az 1896. esztendőben a Magyar Mérnök és Építész Egylet által kiadott és Edvi Illés Aladár által szerkesztett Pest Útmutatója című kiváló könyv melléklete között a III. táblán a főváros térképét találja a kutató.

Ezen az itt tárgyalt kis utca még rajta van, de neve nem Sánc utca — amint annak idején nevezték —, hanem Bánffy (így) utca.

Ennek a kétségtelenül nem tévedésből idekerült utcanévnek az lehet csak a magyarázata, hogy a mű megjelenése idején Magyarország miniszterelnöke Losonci báró Bánffy Dezső volt... Hódolat a hatalomnak!

A BÁSTYA

A várat övező bástyafal, mely a régmúltban a város biztonságát jelentette, ma a mellette elhúzódó fás, árnyas terével a közönség örömét, az alatta elterülő gyepes, virágos sétányával kedves sétahelyét, a pompás panoráma által még világviszonylatban is legelső rendű üdülőjét bírja benne.

A védelmet nyújtó falakon belül valamikor szabad tér volt.

Az öblös lőrések előtt ágyúk ásítottak, és gúlába halmozott kő-, utóbb rozsdamarta vasgolyók heverték. Aztán a kezdetben simára faragott széles tér üresen állott, szabadon, hogy a fegyveresek: nyilasok, majd a kovásfegyveresek settenkedjenek a lőrések körül és fürge pattantyúsok, akik minden lövés után a hátragarulók ágyúkat lefoglalták...

Most már elvesztette minden harciasságát a békésen terjengő bástyater; 1836 óta szép lombos fák vetik rá árnyékukat, barátságosan hívogató, zöldre mázolt padok sorakoznak ott kétoldalt, és a sétaúton kívül a játékos gyermekek hada futkos nagy lármával.

Alt Rudolf, a nagy városmegörökítő festő (1812–1905) két képet is rajzolt kőre a negyvenes évek bástyájáról és az azokról látható elragadó panorámáról, mindkét kép már egy igen fejlett városi élet kedves színhelyét mutatja. De míg idejutott a bástyasétány, nehéz és bizony sokszor tragikus sorson ment át.

A török korban jóval hosszabb volt a bástyafal, mint ma. A fejlődés, különösen pedig az, hogy az újkorban a várost már mitől sem védi meg a még oly erős kőfal, sok helyen eltüntette. A királyi várpalota napnyugati nagy épületének helyén volt az új várnegyed bástyája, amit a török Jeni mahallebedenleri dir-nek nevezett. A Pest felé néző épület pedig arra a helyre épült, amelyen a volt ágyúraktárt, a tophanét védő bástya állott. Az egykori karmelita templom és rendház, a mai Várszínház mögött az Ezüst bástya, Gőmsz tabia, melyet a végső ostromban Sziavusz aga védelmezett a vadászászlóaljhoz tartozó katonáival. Az alagúttól Pest felől a várba felvezető meredek lombos út felső torkolata helyén, a mai Külügyminisztérium épületével szemben állott az Arany bástya, az Altun tabia, amit az előbb nevezett Sziavusz aga építtetett.

A sok védőtorny közötti bástyarészeknek vagy nem volt külön-külön neve, vagy nem maradt fenn. De tudjuk, hogy a mai Magyar Asszonyok bástyája helyén volt egy Buro tabia nevű bástya. A Halászbástya névtelen volt, csak az északi végén kiugró körbástya neve maradt meg az utókorra, tudjuk, hogy annak Híradás bástyája, Haber kuleszi volt az akkori neve. Az utolsó ostrom idején a Pestről felhozott csapatokra volt bízva az egész bástyavonal védelme.

Az északi oldalon volt a diadal után Brandenburgiak bástyájának nevezett Murád basa bástyája, meg a Mahmud basa bástyája, és ott volt az Erdélyi bástya, törökül: Erdel kuleszi.

A Horthy Miklós bástya akkori neve volt a Musztafa basa bástyája. A primás bástyánál volt a Bölme kuleszi, amiből azt lehet hinnünk, hogy itt volt egy erődtérszakasz, melynek tornyát ily néven emlegették. Egy török leírás azt is mondja, hogy erre volt a Sziavus pasa tornya és hogy azt a szerémi lovasság (Szerem szipahilári) őrizte, csak azt találjuk némileg érthetetlennek, mint őrizte azt a tornyot ott fent a várban lovasság az ostromlók ellen?

A körbástya, amelyen Görgey fővezér lovasszobra áll, volt az Esztergomi rondella, vagy másként a Földtorony, és a Hadimúzeum előtti út, mely felkanyarodik a Kapisztrán térre, volt a Földtorony útja, a Toprak kuleszi joli.

A Gróf Bethlen István bástyán, amit hosszúfálnak neveztek, több torony nevét ismerjük: itt volt a Veli bég meg a Savanyú étel tornya, és itt volt a Csardak kolkhaneszi, ami azt jelenti nyelvünkön: Csardak őrház, és mivelhogy ebből a csardakból keletkezett az a jó magyar szó: csárda, tehát itt valami buffet volt az ostrom idején a megéhezett, megszomjazott védők számára.

A királyi várpalota déli homlokzata helyén egy egykorú olasz röplap szerint volt a Frenk kulasi, amit aztán úgy magyaráz, hogy „Itália bástya az Itália kapu közelében”. Ez valószínűleg nem a törökkori elnevezés. Igaz, hogy akkor volt Olasz utca Budán és volt Zsidó kapu is, de nem olvastuk sehol, hogy az olaszokkal is építettek volna a törökök városkaput, amint tették azt a zsidókkal.

Inkább ismerjük a XVII. századvégi nevét néhány bástyarésznek. A mai főhercegi palota mögött volt a Tüzerbástya, innen a Hadimúzeum épületéig röviden Bástya volt a neve; a Nádor laktanyán túl volt a Császárrés tájéka. Még ismerjük a Szent József bástyáját, mely a keleti védfalon Pesttel szemben, ahol a bástyaöv déli irányt vesz, állott.

A mi időnkben a délnyugati végétől a Dísz térről a Múzeumig nyúlik el a Gróf Bethlen István bástya, innen a Bécsi kapuig a Primás bástya nevet viseli.

Csernoch János Esztergom bíboros hercegeérseke tiszteletére adták neki ezt a nevet, amit a bástya két végén hirdet egy-egy emléktábla; ennek szövege a következő:

PRÍMÁS BÁSTYA
Dr. C S E R N O C H J Á N O S,
Magyarország bíboros hercegprímásának
Aranymiséje alkalmából létesítette
az állam és a főváros.
1 9 2 4

A most újra felépített Bécsi kaputól a Halászbástyaig, majd innen a Siklónak nevezett hegyipályáig még egészen új része a pompásan kifejlesztett bástyának, és Kormányzó urunk nevét viseli: Horthy Miklós bástyasétány a neve. Ezt megtöri a Nagyboldogasszony templom gótikus stílusához hangolt remek Halász bástya, mely a koronázó nagytemplom helyreállítása után épült.

Még van egy bástyája Budának: A Magyar Asszonyok bástyája. Ez az alacsony kőpárkány védte kis tisztás a Clark Ádám tér s az Alagút dunai bejárata felett van.

Valamikor a hatvanas években a legkedvesebb társasági találkozóhelye volt a budaiaknak az Alagút-kioszk, mely itt volt, de aztán, mint mindent a világon, úgy ezt is elunták „szépeink”, és a csodaszép kilátást nyújtó hűs terecske gyermekját-szótérre lett.

Amikor nagyobb ünnepélyes bevonulások voltak a budai királyi otthonba: királyi párunk megérkezésekor, souveridegen [sic!] uralkodók vendégjárása alkalmával, a minket szerető trónörökös pár első látogatása örömmünepén, a millenniumkor a legelőkelőbb társaság innen gyönyörködött a varázslatosan szép képben. És innen volt legszebben látható, mikor a magyar Honvédség fővezére, későbbi kormányzó urunk először vonult fel a királyi várba.

Ezt a nagyemlékű és feledhetetlenül nagyszerű ünnepi eseményt azzal örököltette meg a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, hogy ezt a kedves múltú kis teret lombos fák ültetésével árnyas, kellemes és hangulatos üdülőhellyé tette.

Ez időtől kezdve a neve: Magyar Asszonyok bástyája.

BÉCSI KAPU TÉR

Nagy fontossággal bírtak a régi várakban a várkapuk előtti terek. Az ostromok idején a védelemnek szüksége volt arra, hogy itt seregét felfejlődtesse, nagyobb erőt fejthessen ki, mint a többé-kevésbé szűk kapunyíláson beözönlő támadók.

Béke idejében itt volt a vásártér. Célszerű volt, ha közelében van az útnak, mely a vidéki vásáros népnek legközelebbi útjába esik. A Víziváros, Óbuda és Újlak népe az északi kapun jutott a városba, a városi sokadalomba. Azért is hívták a kaput Szombathelynek, mivelhogy a vásárok rendes napja a szombat volt.

1320-ból maradt fenn okmány, mely a vár e fontos és nagy kiterjedésű terét, hiszen akkor a várhegyet teljes szélességében foglalta el, a bástyafaltól a bástyafalig, Szombat piacnak nevezi, de akad feljegyzés, amely Szombati vásár helyének jelzi.

A tér gyakran változtatta alakját, de mindig tágas volt, sőt volt idő, amikor a legnagyobb tere volt Budának. Aztán, hogy a vásárok vesztettek jelentőségükben, mert a kereskedelem szélesebb alapokra került, akkor a tér megszűnt a régi Szombat

nevet viselni, de maga a Szombatkapu sem volt többé Szombatkapu, de mivelhogy a Bécs felé indulók rajta át hagyták el a várost, a kapuból Bécsi kapu lett, és ezt a nevet a törökök is átvették. Félelmes égitáj volt előttük az, amelyre a német-római hatalmas császár fényes portája volt. Arról felől volt Végzetük eljövendő. A Bécsi kapuszi — amint ők hívták — erős nyitja volt a várnak s a védelemre nagyon rászorult, s hatalmuk végén ha nem is a Bécsi kapun, de nagyon annak közelében tört be hozzájuk, a mindenha rettegett Végzetük.

Hogy egészen elfogyott a félhold Buda fölött, és a német katonai közigazgatás vette át Buda sorsának intézését, a Bécsből még az üdvözlést is váró „városújra-építők” ennek a térnek azt a nevet adták: Bécsi tér. Jó sokáig ez maradt a neve, csak egy 1854-ből származó igen megbízható városleírás a teret Zsidó térnek mondja. Ezen a néven csak a török időkben lehetett ismert, amikor a török védelmét élvező s a kereskedelmet űző zsidóság a tér egyik betorkoló utcájában, a Zsidó utcában (ma Werbőczy utca) telepedett meg. A középkori neve nem lehetett ez, mert akkor a város zsidó lakossága a délkeleti részen élt.

Az osztrák katonai közigazgatásnak 1720 táján vége lett, s ezután a még mindig német érzésű, lelkű és nyelvű budaiak mint „magyar” közigazgatás már nem lelkesedtek annyira a császárvárosért, és a teret nem Bécsről, de a Bécsi kapuról nevezte el Bécsi kapu térnek, s ez a neve még ma is.

BÖRTÖNHÁZ UTCÁCSKA

Sietek annak kijelentésével élni, hogy e címül írt utcanév eredetileg: Zwinger Gässel fordítása akar lenni. Nem tudom, mi más magyar nevet lehetne e német név helyébe tenni? Rákóczi Ferenc egyik levelében mondja a várbeli erős börtönt börtönháznak; ez talán egy lehet a Zwinger-rel. (Könyöki értékes munkája a várépítészetről ezt a szót nem magyarázza.)

1696-ban a Zaiger ezt a kis utcácskát megemlíti. Ott kellett lennie valahol a régi Zsidó utca (ma Werbőczy utca) és az északkeleti bástya között. A Zsidó utcai két sarokház érdekes embereket uralt akkor: az északi oldalon Lábatlani Nedetzky Sándor, Esztergom megyei alispán, a délinek a gazdája Wilzel Mátyás volt. Ez azért érdekes, mert művészettörténeti adalék is lehet, mert a Zaiger szerint ez a háztulajdonos festő volt. Ha nem szobát pingált, úgy igen érdekes adat.

Kérdés, hogy miért hívták így ezt a bizonyára szűk kis átjárót, ahogy hívták, mikor errefelé egyáltalán nem volt börtön, csak jóval későbbben vagy másfélszáz év múlva lesz a tájékán a Kossuth börtöne. Nem lehetetlen, hogy úgy igaz, amit egy elmés hölgy magyarázója mond, hátha azért, mert olyan szűk, mint egy börtön-cella...

A Zsidó utca keleti házsorának házai akkor is, mint minap lenyúltak a bástyáig, nem is volt hát e kis utcában házszám, és nem is sok és sokáig esik róla szó, hamarosan lemarad róla az értelmetlen és magyarázhatatlan név és új nevet kap.

Még a „nagy század” el sem múlik, és már az érthetőbb Bástya utca csak a neve. Hanem 1854-ben lesz egy Bástya utca a várban — mikor a Kéményseprő utca nevét átváltják erre a névre — de hol van már akkor a Bástya utcácska?

Régen beépítették.

Igen ám! de a Zwinger a várvédelemben mást is jelent, nem csak dutyit! Zwingernek nevezték a bástya, a várfal aljában a váron kívül húzódó mintegy tíz-tizenöt méter szélességű területet, száraz árkot, melyet az ellenséggel szemben az úgynevezett mellvéd fedezett. (A mellvéd ismét mélyen ereszkedik le a Zwingeren kívül, és akkor következik a már sokkal ismertebb nevű védelmi tér: a várárok.)

Bizonyos tehát, hogy a keleti bástyafal alatt elhúzódó Zwinger adta a kis utcának a nevet.

Maradt egy 1687-ben valamely ismeretlen szakértő francia készítette térkép Budá várának erősítéséről, ezen kétségtelenül látható, hogy az itt tárgyalt utcácska egyenesen a keleti bástyának tart s e bástya alatt ott van a — Zwinger!

CASINO UTCA

Ez a kis összekötő utcácska olyan kicsi, hogy mindössze három ház van benne. A Dísz tér északi végén átjáró a Gróf Bethlen István bástyára.

Mi volt a neve a török előtt és a török alatt, nem tudjuk, de az a becses utcalajstrom, mely a rommá lőtt Budáról fennmaradt, az persze megnevezi: Kéményseprő utca. Azt is megmondja, hogy miért? Egyszerűen azért, mert benne lakott Peter Paul Franzin, akinek a mestersége volt polgári füstfaragó, róla kapta a nevét, mely ugyan nem soká tapadt rajta, és helyzeténél fogva, mivelhogy oly nagyonis közelében van a bástyának, elnevezik: Bástya utcának. Ez marad a neve egészen 1879-ig, mert akkor — lévén Pesten már egy történelmi emlékü Bástya utca és Budapest nem tűrhet meg két azonos nevű utcát — ebből csináltak Casino utcát.

Nem minden ok nélkül lett belőle Casino utca. Az igen előkelő, régi Budai Casino hosszú évtizedeken át a hozzá méltó szép, stílusos Marczibányi palotában bírta otthonát. Az egy emeletes, rendkívül finom ízléssel épült palota északon elzárta a Dísz teret, tehát egy vonalban volt a bástyára kirúgó kis átjáróval, a Bástya, illetve Casino utcával. Mikor pedig „az majdnem Isten elleni véték-számba vehető gondolat” megszülemlett valaki agyában, hogy a Dísz tér képét, hangulatát, esztétikáját azzal a sok emeletes monstrummal, ami ma a finom palota helyén áll, agyonüti — akkor a kaszinónak persze új otthonról kellett gondoskodnia, és mind-

járt a szomszédban e kis utcácskának egyik házában szerzett helyet magának. Itt virágzott sokáig tovább, aztán élt, éldegélt, míg végül aztán egy gyönyörű múlttra visszatekintve csendesen, zajtalanul megszűnt létezni.

Akkor keletkezett, amikor a társadalmi élet a csendes kis Budán megkívánta, hogy „eszmeváltó díszes körbe gyűlhessen”, hogy „tenni, szépre, jóra egyesülhessön”, és évtizedek során át megvolt a budaiak kedvelt kaszinója; aztán elég sokára ugyan, de változott a világ. Buda utcáinak csendje, magánya mintha a budaiak lelkére ült volna. Először a színház nem kellett a budaiaknak, várbelieknek. Hiába volt a főváros legkedvesebb, legintimebb műzsahajléka, a Várszínház az övék, ahol egy időben Blaháné énekelt sőt direktorkodott, a budaiak közönye a „nemzet csalogányát” is cserbenhagyta.

Így lett aztán a kaszinóval is. Egy ideig a várbeli urak nehánya sok rábeszéléssel és nem kevés anyagi áldozattal még fenntartotta valahogy, de hiába... mert mikor kitört a nagy világegégés, a világháború, annyira elnéptelenedtek termei, hogy egy reggelen már ki sem nyitották azokat. A Budai Casino örökre megszűnt.

Így most már a budai várban casino nincsen, csak Casino utca.

DÁRDA UTCA

Egyike a vén Buda legrégebbi utcáinak.

A tatárjárás idejében már megvolt, és akkor Wilwing vagy Ulwing utcának nevezték. VI. Kelemen pápához 1344. október 4-én a visegrádi bencés apát folyamodványt nyújtott be, melyben a panaszos kérdés a budavári plébániatemplom melletti temetőben állott, a Wilwingh ispán által szent Imre tiszteletére alapított kápolna körül forgott. A kápolnát a bőkezű alapító minden javakkal úgy ellátta, hogy benne négy káplán számára volt javadalom. Innen tudjuk, hogy az ősrégi Wilwing utca kiről nyerte nevét.

Hogy azok alatt a hosszú századévek alatt, ami a tatárjárástól a törökdúlásig lefolyt, mi néven nevezték, annak híre nem maradt fenn és csak azt tudjuk, hogy ennek az utcácskának a neve a vár visszaszerzése után Klastrom vagy Kolostor utca lett. E névadás nem úgy állott elő, amint természetes lenne. Sem az utcában, sem a négy sarkán klastrom nem volt, csak az északi háztömb végén volt először a ferencrendieknek, azután a klarisszáknak kolostorépítésre adott telkük, s így ez az elég távoli szomszédság juttatta az utcát a nevéhez. Az is hozzájárult ahhoz, hogy ezt a nevet kapja, hogy nem messze tőle volt a Ferencesek tere és utcája.

II. József uralkodásával a szabadelvűség jutott uralomra és a klastromok császári parancsra kiürültek, és úgy a ferencesek, mint a klarisszák szerteszéledtek, az utcanéveknek sem volt többé értelme, s talán inkább csak a romantikusok maradtak

meg a régi név mellett, mígnem aztán az utcanevek rendezésekor a három város Budapestté egyesülése alkalmával kapta a mostani nevét: Dárda utca.

DIÁK UTCÁCSKA

E kis utcát, mely akkorában a Sütő (Fortuna) utcából átvitt addig a telekig, amelyről a Zaiger azt mondja: „az üres ház hely az iskolák számára”, nevezték akkor Iskola utcácskának is, de gyakoribb neve volt a Diák utcácska, akkori budaiul: Schuller gässl.

Az iskola — ott volt a jezsuita páterek otthona közelében, először és pedig igen korán, már hatodik évre a visszavétel után — a tanácsház egyik utcára nyíló helyiségében kezdett foglalkozni a fiatalsággal. Néhány évtized múltán épült csak fel az iskola, s mire az meglett, a kis Diák vagy Iskola utcácskát beépítették. A romokban heverő város bőkezűen osztogatta a telkeket és az iskolások kényelmére is adott valamit, s így nyitotta azok számára ezt a két nevű kis utcát, de félszázad sem múlt még el, és nagy kelete lett a várbeli telkeknek, és házhelyek lettek a Diák utcácskából.

DÍSZ TÉR

A budai vár terei között a legnagyobb volt és mindig főtere a várnak.

A mohácsi vész előtt Szent György tér volt a neve.

Tudjuk miért? A tér északi végében, ahol ma a Budavárát elfoglaló negyvennyolcas hősök emlékszobra áll, állott a XIV. században királyi ájtatosság emelte hatalmas, méreteiben a Nagyboldogasszony templománál is nagyobb szentegyház, mely Szent Györgynek szenteltetett. Ott állt a pompás templom feltűnően karcsú tornyával — mely későgót vonalaival megkapó hatású volt.

A török uralom alatt a Solejman khán dsámia nevet viselte, egykor oly díszes templom művészi díszéből ma is bírunk egy rendkívül értékes darabot. A Halászbástya kő-múzeumában áll egy fehérmárvány dombormű, a korai renaissance remeke. A szoborkép azt a jelenetet ábrázolja, amikor Szent György lovag lóhátról ledöfi a sárkányt. Ez a ma is alakjaiban csorbulatlan remekmű csaknem bizonyossággal állítható, hogy a Szent György templom maradványa.

Evlia Cselebi török utazó 1660 és 1666 között járt Magyarországon, s Budán járván e nagyszerű templomi ékességről a következőket írja:

A Solejman khán dsámijának két kapuja van. A keleti oldal fölé, fehér márványra a szobrászmester egy szárnyas sárkányalakot készített, mely mintha élő volna. Száját kinyitja, ajkait előrenyújtva a farkát összekunkorítva áll. E sárkány

előtt hasonlíthatatlanul Szent György alakja lovon ülve van és a kezében levő dárdaival a sárkányra egy szúrást mér s a sárkányt lábai alávevén összetiporni készül. Az ostrom idején Ebu-Szuud mondá: E szobor szent, tehát nem összetörni való. Sulejman khán gázi megkegyelmezvén mondá: „E szobrot senki meg ne nézze, a muszlimánok ne lássák” és a nyakán levő kasmíri sálát leoldván, ez alakokat lefödte vele s az összetördeléstől megmentette.

A mohamedán mély vallásosság megmentette számunkra e rendkívüli kincset, a középkori Buda egyetlen hibátlan műemlékét.

A Szent György templomot az Anjou királyok bőkezűsége teremtette meg és gazdagította, s a török hódoltság idejében még állott, de a visszavívás borzalmaiban földig rommá lett, és mikor Werlein János, a nagyhatalmú és nagyzebelő kamarai kormányzó a visszahódított ikerváros legszebb helyén a két legszebb és legnagyobb telket kanyarította ki — a mai Dísz téren — a maga számára, akkor e nagyszerű templom kőhalmazából hordatta az anyagot ahhoz, hogy ott házat építsen úrmaga számára. (A Werlein ház helyén van ma a pompás Batthyány-palota.)

A török világban az egész tér be volt építve. De a középkori városélet még ott a téren élte ki magát. Minden, ami ünnep, ami látványosság, gyász és öröm, itt lett közössé Budavár lakosai számára. A magyar sors és átok és a kárhozat, hogy az utóbbi félezredéken át nem voltak nemzeti királyaink, hanem, hogy koronás uraink mindig gyűlöltek magyar alattvalóikat, ezért lett oly gyakran a Szent György tér gyászhelye a magyarságnak. Petőfi a Hunyadi László című versében mondja:

„Szép vitéz Hunyadi
Föl Szent György terére
Hurcolták a latrok...
...kifolyt vére...”

A később beépített tér nevével úgy is találkozunk: Szent György utca, vagy úgy, hogy Széles utca, s egy okmányban, mely az elvesző magyar világ legutolsó idejében kelt Budán úgy is találjuk: „Bwda pyaca.”

A muzulmán hatalom a szentegyházat is a magáévá tette, a Szent György név eltűnt, és a pompás fehér márvány templom a Középső mecsetté — Orta dsámi — lett, egykorú feljegyzések szerint a török Budán leglátogatottabb dsámija. És akkor a tér neve volt Bazár a mi nyelvünkön, a török nyelven Csársu dir. Ez a város piaca vagy az a széles utcája, ahol az üzleti élet folyik. E jegyzések szerint a főtéren, a mai Tárnok utcában és a Szentháromság utcában volt a Csársu dir.

De a város főhelye mégis csak ez a nagy tér volt. Itt állott a keleti oldalon a pasa palotája, a Pasa szerajligi dir. Kezdetben kicsi, szűk épület, éppen nem méltó egy ilyen hatalmas nagy úrhoz, aki büszkén nevezhette magát a „Győzhetetlen császár helytartójának”. Csak később, a félhold uralmának a vége felé 1650-ben, amikor

Murad basa lett kormányzó Budában, ő bővítette ki és tette, ha rövid időre is, fényes otthonná.

Visszavivatván a magyarok fővárosa, majd a nehéz kérdés is ötletesen megoldódott, miként hordják ki a várból azt a rengeteg kő, téglá, szenesedett gerenda, szindely és cserép halmot és törmelékét, ami beterítette a rommá lett város utcáit, tereit és házhelyeit. Nagyon találóan úgy határozott a cs. katonai intézőség, hogy nem enged ki a várból olyan szekeret, mely nem visz ki egy kocsiderék törmelékét. Így aztán hamarosan megtisztult a város, és kezdett valamilyen formát kapni. A Fő tér élénken élt még az emlékezetekben, és a romhalmazzá lett szentegyház és a házrok tömbje eltűnt a város közepéről és ismét megnyílt a régi nagy tér, a Fő térnek vagy csak Térnek nevezett.

A Fő tér név egyelőre átnyúlt a mai Tárnok utcába is, de ez hamarosan önállósul és elismerik róla, hogy utca, és lesz a rész belőle Fő utca...

Aztán, hogy visszatért a rendes városi élet Buda falai közé, és a jámbor polgárnép megszokta, hogy minden ünneplés, díszfelvonulás, cifra esemény, katonai parádé itt a téren játszódik le, ezekről aztán elnevezte a teret Parádé térnek, és annyira a magáévá tette ezt a nevet, hogy aztán más névvel egy jó hosszú ideig nem is találkozunk.

A Parádé tér — mert ez a név nem teljesen azonértelmű a magyar Dísz térrel — nem volt többé az, ami a régmúlt századokban, nem volt gyásztér, vagy Gyászpiac, amint a költő Kont és harminc nemes hazafitársának megéneklésekor nevezi a Szent György teret. Még olykor előfordul — mint például 1736 áprilisában —, hogy egy-egy kivégzést lát a Parádé tér. Akkor nyolc kivégzést látott egyszerre. Szegedinács Péter (Péró) a bécsi kormány által, az utolsó kurucok kipusztítására küldött rác határőrségi kapitány utóbb bizonyos vallási kérdés miatt szakított Béccsel, és már nemcsak a kurucokat ölte, de még a labanc magyart is, ezért aztán Pérót és híveit elfogták és nyolcadmagával lefejezték és felnégyelték a Parade Platzon...

De ezzel úgy látszik el is vesztette a tér véres hírességét, és most már a csendes nyárspolgárok ártatlan örömeinek, ünnepléseknek, felvonulásoknak, szemléknek a helye lett. Valódi Parade Platz!

A magyar világ végül szakított úgy a Fő, mint a Parádé titulusokkal, és lett belőle az, ami máiglan is: Dísz tér.

A FEJÉRVÁRI KAPU MELLETTI TÉR

Ez nem közigazgatáscsinálta helymeghatározás. A lakosság könnyen megszokja a kényelemszülte neveket. Ilyen ez is. Neki egyszerűbb az, a mindenki által

ismert Fejérvári kaput emlegetni, annak a környékén már aztán könnyen rá lehet találni a keresett házra.

A Fejérvári kapu melletti tér (megjegyezzük, hogy az új magyar helyesírás előtti időkben mindenha Székes-fehérvár nevét úgy írták: Fejérvár, s így e kapuét is!) hát nem hivatalos elnevezés, az 1695. évi Zaiger nem is tud róla; csak egy 1696. évi hivatalos jegyzőkönyvben jelenik meg először, mint már a közszájon forgó tér megnevezés, és előfordul aztán — ha nem is rendszeresen — de jó soká.

A helye ott volt, ahol a várfalon belül a lejárát volt a kapuhoz, a Vár vagy Palota utca, ma Szent György utca és a Dísz tér érintkezésétől lefelé nyugatnak. A régi lajstrom szerint ezen az úttesten házszám nem is volt, így hát valószínűleg a Dísz téri és Várpalota utcai és talán a Rondella utcai eltűnt házak ablakai nyílhattak ide, és csak valami ott lejátszódott esemény, utcai skandál helyének megjelölésére használták.

Ma persze, mint a Fejérvári kapunak, úgy ennek a tér nevű úttestnek sincsen nyoma. Most itt kezdődik a Gróf Bethlen István bástyasétány és ezen a helyen ér fel a várba a várhegy oldalán kigyózó Palota út.

A FERENCESÉK TERECSKÉJE

A német a maga természetes modorában a kisebbítőragot úgy használja, hogy az valamiképpen jellemzésre is szolgál. A Gässl szó csak azt jelenti, amit minálunk az utcáról mondott közjelentés, mivelhogy e rövid szavunknak egyéb értelme is van, sokkal alkalmasabbnak találjuk, ha a kisebbítőragot, mely ha nálunk kissé szokatlan is, használjuk.

Buda visszavívása után a katholizáló császári seregekkel csaknem egyidőben jöttek be a várba a szerzetesrendek, s ezek között ama kolduló szerzetesrend, melyet assisi Szent Ferenc alapított. A ferencesek 1690-ben kaptak telket, hogy azon hajlékot teremtsenek maguknak. Ezt a telket a középkorban emelt Mária Magdolna templomnak déli fala alatt szabták ki számukra, mivelhogy a rommálott templomot is az ő templomukul jelölték ki. A rendházat csak huszonöt év múltán tudták felépíteni és abban ötvennél nem hosszabb ideig éltek.

A ferencesek rendháza előtti úttest, amely ma az Országház utca nevet viseli, volt a visszahódítás után a Ferencesek terecskéje, a Franciskaner Pläzl, ahogy a jó ofner purgerek mondták.

Csak a szűk látókör okozhatja, hogy Budán térnek nevezték az utcák egy-egy darabját, rendesen azt a darabot, mely valamely nagyobb térbe futott. Így az akkori Sütő utcának északi végét, ami a Vér utcától a későbbi Ferdinánd térre vitt, a délnek eső Ferencesek utcácskájáig ért, a Ferencesek terecskéjének nevezték, egészen a

múlt század első esztendejéig, ez idő tájt komolyabbra változik a neve és Ferencesek tere lesz.

A budaiak elég állhatatlanok az utcanevek dolgában. Valószínűleg nem a circumspectus városi tanács keresztelte időnként másra és ismét másra az utcákat, tereket, de a lakosság ajkán a gyakorlat. Van idő, amikor József térnek nevezik ezt a kis utcarészt, lehet, hogy a közelében épült talán József főherceg nádor iránti megérdemelt hódolatból Nádor kaszárnjának elnevezett laktanyáról, de lehet, hogy a közelben levő József bástya után, vagy az Ég tudja, miért?

Van eset, hogy a neve Ferdinánd tér; ez V. Ferdinánd császár és király iránti alattvalói reverentiából esett, ismét találjuk mint Kút teret, aminek magyarázata, hogy az utcában, ha tetszik e téren kút volt. Nagy szükség is volt ott kútra. Két kolostor is állott ottan egymás mellett, mert délre a ferencesektől a klarisszák zárdája volt, mindkettő népes szerzetesotthon. És a környék lakossága is szükségelte a kutat, így hát kellett ott ez a rendkívül fontos vízmerítő hely, ezért lett belőle Kút tér.

Idők folytán a budaiak is belátták, hogy más a tér és más az utca, és amikor a múlt század ötvenes éveiben már úgy a ferencesek, mint a tér illetén fogalma már régen a múlté lett, és az utcában állott a Pozsonyból szinte Budára helyezett törvényhozás palotája, mely 1784 óta, mint Landhaus volt közismert, lett ez az utca Országház utca, mely nevet ma is viseli.

A FERENCESEK UTCÁCSKÁJA

Hogy miért kapta a Ferencesek terecskéjére nyíló szűk kis sikátor ezt a nevet — nem kell magyaráznunk, újra elmondanunk. Nyilvánvaló az.

Ez az utca csak átjáró volt két forgalmas utca között, utóbb aztán a ferencesek és klarisszák zárdáját választotta el egymástól. A mai Úri utca és Országház utca közötti összekötő kis utca idők folyamán többször is megváltoztatta formáját. Kezdetben az Úri utcánál levő vége jóval szélesebb volt, mint az Országház utcai torkolat, de utóbb kiegyenesedett, de közben volt szegletbe menő is, úgyhogy a nyugati vége sokkal közelebb esett a Magdolna templomhoz, mint a nyugati [sic!] és közben majdnem derékszögbe ment. Ennek oka az volt, hogy a két rendházat mindig elhalmozta valaki bőkezűen, és akkor a barátok vagy apácák siettek építkezni, de volt eset, amikor az esztergomi érsek nem szívelte a klarisszákat és akkor a szegény jó apácák mindig elvesztettek egy kis darabot a telkükből. Ezt az utcácska mindig megérezte, ilyenkor nyert valamit s így lett a végén a girbegurba, hol szűk, hol szélesebb sikátor rendes vonalú, szép kis utca.

Jött aztán az a szomorú esztendő, mikor a két zárda a szabadon gondolkozó császár rendeletére kiürült, és a Kláraszüzek csendes otthonát a legfelsőbb ítélőbíróság, a Királyi Kúria és a törvényhozó testület számára rendelték, a ferencesek rendházát négy esztendővel későbbben a Királyi Kúria felügyelete alatt állandó országos telekkönyvi hivatal — míg a templomot az Országos Levéltár — részére tették úgy ahogy használhatóvá.

Mikor a kiegyezés után a Helytartótanács megszünt és az alkotmányos kormány lépett helyébe, erre a helyre került a Belügyminisztérium épülete. A hetvenes években az utcácska régi nevét az elmúlt hosszú, hol derűs, hol zivataros idők emlékéül megtartotta, de akkor beépítették, és a Ferencesek utcácskája örök időre eltűnt.

A klarisszák kolostorának sorsáról egykori épületük falának Úri utcai részén vörösmárvány tábla emlékezik meg. Az 1868-ban beillesztett emléktábla szövege szószerint ez:

„Itt állott 1448-ban a beginák, vagy klarisszák kolostora és szentegyháza, kik a török elől Pozsonyba menekültek. Onnan e szerzet 1714-ben visszerült régi hajlokába, a honnan egy része 1723-ban a pesti új kolostorba (mely most zálogházul szolgál) költözött. Eltöröltetvén a szerzet 1784-ben, a Királyi Itélőtáblát, ennek pedig Pestre történt átszállítása után Pozsonyból a Királyi Helytartótanácsot fogadta be az átidomított templom és kolostorba. Ezen épület újabb szabású szárnya 1824-ben emeltetett a néhai minorita kolostor telkén.”

FORTUNA KÖZ

A Fortuna utcából az Országház utcába közvetlenül a Pénzügyminisztérium mögött egy kis utca húzódik. Középkori nevéről mit sem tudunk, s azt sem tudjuk, vajon a török alatt volt-e ennek az akkor jóval szűkebb utcácskának valami neve.

Legrégibb nevét a visszahódítás utáni időkből bírjuk. Az akkor intézkedő hatóság, a császári katonaság lévén, amely szigorúan betartotta a bizonyára felülről, sőt tán legfelülről kapott parancsot, hogy Budát — éppúgy, mint Pestet is — teljesen németté kell tenni, az utcáknak és tereknek német nevet adott. Ennek köszönheti ez a kis utcácska a neméppen hízelgő Hader Gässl nevet.

A germán filológia e szó vizsgálatánál kénytelen beismerni, hogy bizony maga sem tudja, mit jelent e név? Vass Klára, aki egy derék munkában nyomozza Budavár és Újlak német utcanéveit (1929) csak valószínűségekről tud szólni.

Valószínű — írja —, hogy az utcában szemetet vagy kötörmelékot gyűjtöttek össze... Megtehették ezt annál is inkább, mert ház nem nyílt az utcában.

További nyelvészeti kutatása szerint ez származhat a „die Haid” szóból, ami megfelel a szemét, törmelék, hulladék szónak. A legkézzelfoghatóbb magyarázat

lenne a „der Hader” szó, ami rongyot jelent, de — fűzi tovább gondolatát — ez azért nem lehetséges, mert ebben az utcában ház nem lévén, nem lakhatott benne rongyszedő.

Mi ezt a véleményt nem mernők teljesen magunkévá tenni, mert az előkelő környezetben levő kis utcának — minden rongyszedő nélkül is — lehetett ilyen lekicsinylő nevet adni, s azért mi hajlandók vagyunk e kis utca nevében a Rongy köz nevet látni.

Az utca persze semmi szerepet nem játszott a városban, és csak amikor a Szent-háromság téren felépült a Pénzügyminisztérium archaizált pompás palotája — akkor csináltak abból a szűk kis utcából igen szép, elég széles közt.

Hogy aztán kapott-e más nevet a város megmagyarosodása előtt, azt forrás hiányában nem tudom. A múlt századvégi térképeken már mindenhol azt a nevet találom, amelyet ma is visel. Nem is járná, hogy ilyen lekicsinylő neve legyen. Ma van már kapu, amely erre a közre nyílik, van egy, amelyik kicsi és van, amelyik nagy; ez a nagy kapu a M. Kir. Pénzügyminisztériumé...

A becsmérő név lemaradt az utcablájáról, és a régi kedves emlékü Fortuna beszállóval kapcsolódik az újult neve.

Fortuna köz.

FORTUNA UTCA

Ez a ma is gyönyörű és hangulatos utca a középkorban Középső utca nevet viselte. A vár északi részén középkürt volt a Mindszent (Országház) és Szent Miklós (Werbőczy) utcák között.

Aztán Zsigmond király idejében egy igen szereplő ember lakott az utcában, akit a korszerű névformában Bernátfia Ferencnek hívtak. (Egy latin nyelvű okmányban Francisco Bernardo Gallico a neve.) E szerint az okmány szerint Ferenc mester kitűnő aranymíves volt és francia származású, de még olyan neves valakiként tisztelték városrzerte, hogy altárnokmesterré is lett, és az utcát, ahol lakott, elkeresztelték Francia utcának.

Ámde van a dologban egy kis bökkenő. Tudniillik egy másik, nem királyi, de Buda-tanácsi okmányban ugyanerről a Ferenc mesterről mondatik, hogy firenzei származású... Itt valaki gixert csinált, valamelyik nótárius talán a Florencia nevet — ami, ugyebár Firenze latin neve — összekonfundálta volna a franciával?... Ez ma éppenséggel sem lenne baj, de nekem azért fontos kérdés, mert így nem tudom okát adni, miért volt Francia utca a Francia utca.

Ez a homályos kérdés hamar megszűnik előttem kérdésnek lenni, mert biztos tudomásunk van arról, hogy az előbb nevezett és nagyatermett Bernátfia Ferenc

akár francia, akár olasz mester, majd elveszti Zsigmond király kegyét, börtön szalmájára került, és a nagy bohém Zsigmond, akinek semmi pénz soha nem volt elég, a mester nagy vagyonát elkobozza. Természetes, hogy az ilyen sorsra jutotról utcát nem lehet elnevezni, s így a Francia utca neve Szent Pál utcára változott.

Salamon Ferenc, Budapest egyik kiváló történétírója azonban úgy tudja, hogy 1396 tájt voltak Budán francia lovagok, és hárijánosi hősködésüket — hiszen a pogány fölötti majd elkövetkezendő győzedelmöknek örök emlékéül már eleve felfüggesztették lovagi címereiket a Dominikánusok templomának falán — a jámbor budaiak készpénzül vették, s nagyon büszkék voltak a leendő francia hősökre, de e büszkeségük nem tarthatott soká, mert a nikápolyi katasztrofális vereség bebizonyította, hogy a nagyszájú hősök mit sem értek. Salamon szerint lehető, hogy ezekről a francia hős-akarnokokról kapta volna az utca azt a nevet, mely oly rövid ideig élt a budaiak ajkán.

Még egy változatát ismerjük annak, miért lett a középső utcából Francia utca? Bertrandon de la Broccuiére XV. századbeli francia utazó 1453-ban Budán járt, és útleírásában megemlékezik arról, hogy a magyarok fővárosában talált Franciaországból idetelepedett zsidókra. Zsigmond idejében minden lehetséges volt, s így a pénzes zsidókról is könnyen nevezhettek el utcát.

Ki tudja, hogy ennyi versióból melyik az igaz?

A Szent Pál utcában volt az örményesi pálosoknak egy háza. Első, a Nagynak nevezett Lajos királyunk ezt a magyar szerzetesrendet igen becsülte és elhalmozta jótéteményeivel. Több házat adott nekik a budai várban, többek között egy akkor „nagy ház”-nak nevezettet adományozott a buda-szentlőrinci pálos klostornak ugyancsak ebben az utcában. De mégsem ez a ház adta az utcának a nevét, de a nagy király, mikor a velencésekkel szerződést kötött, ebbe belefoglalta, hogy azok kötelesek Remete Szent Pál áldott testét kiadni. Így hozzájutván ehhez az ereklyéhez, azt Budán a pálosokra bízta, akik a „nagy ház”-ban helyezték el örök tiszteletül. Innen a Szent Pál utca neve.

A török hódoltság másfél százada alatt bizonyára több neve lehetett, ezek közül csak egyetlenegynek emléke maradt meg. Egy feljegyzésből tudjuk, hogy ez volt a Janicseri agaszi joli dir, ami a mi nyelvünkre fordítva annyit tesz: Janicsár aga utcája.

Visszahódítván a félhold hatalmából Buda vára, az utcaelnevezések alkalmával, mivelhogy ez az utca abba a térbe torkolt, amelynek szélén állott az akkor Bécsi kapu nevet nyert városkapu, a császári katonaság azt a nevet adta neki: Bécsi utca. A bécsi név soká megmaradt. A császárhű, német ajkú és szívű budai polgárság több mint egy évszázadon át megtartotta; de akkor ezt a nevet elejteni csaknem crimen laesae majestatis — felségsértés — bűnének számított volna...

De a XIX. század elején, mikor a magyarság felszabadulásának előszelei suhantak át a magyar világon, akkor még a nagy német városainak polgársága is merészebb lett, és érezve a magyarsághoz való tartozásukat, már nem lelkesítette többé őket annyira a császári fényben pompázó Bécs, mint amennyire a zamatos sashegyi vagy a habzó árpalé...

Akkor a vár első és mindenha egyetlen szállodája — vulgo beszállója — (mert a vendégek akkor leginkább a maguk kocsiján, néha még négy lóval is [jöttek] és így a kocsiról, lovakról is kellett gondoskodni) a Fortuna volt. A Fortuna itt volt, s így kapta az utca arról a Fortuna utca nevet.

Buda a magyar főhivatalok székvárosa lett; idegenforgalma hirtelen fellendült, és célszerű volt, ha az ügyes-bajos vidéki uraságok számára a hivatalok közelében otthont teremtenek. Ezért maga Buda Királyi Szabad Város Nemes Tanácsa nyitott szállóházat, vendégfogadót a vidéki vendégeknek és kávéházat leginkább a városi éjszakázó uraknak.

A Bécsi utca 127. számú házában nyitotta meg az 1787. esztendőben, cégére a két-szárnyas nehéz nagy kapu fölött díszelgett: egy hanyagul heverő, ijjas, nyilas delnő, ki a mithológiából látszik származottnak, csak az nem bizonyos, hogy Diana-é, vagy Pszühé? Csak egy egészen bizonyos, hogy nem Fortuna (Tyché), a véletlen, a változékony sors, az esélyek istennője... De az mindegy! ha százötven-negy esztendeig jó volt Fortunának, jó lesz ezentúl is...

A csendes nyárspolgári vár, melynek akkortájt huszonháromezer-hatszáznegyvenhárom lakója volt, három kávéházat tartott el. Ezek között a legfaínabb a Fortuna volt. A cégér és az, hogy ott sok pénzes vidéki megfordult, jó ajánló volt a szerencsejátékosoknak, de folyt is itt a pörgettyűvel játszott biribics, az ostábla, a kockajáték és a festett papiros: a kártya.

1802-ben Gaal György tudós palóca is megemlékezik róla.

„A Fortuna Kávéházban még erősen foltattyák a Kotzkajátékot s azért még kitetieczik, hogy Budán pénzes emberek találkoznak noha sokan nyomorult időkrül, nagy drágaságokrul és a rossz állapottyukrul panaszkodnak...”

1803-ban már megváltozik a passzió és a kotzkajáték helyett a biliárd járja; ez is nagyon csábítja ide a közönséget.

Mint vendégfogadó is szívesen látogatott a Fortuna; 1822-ben Schams Ferenc, egy Csehországból Budára származott patikáros testes kötetben leírta Budát. Ebben a Fortunáról azt mondja, hogy: „a Várban van, a Magas főhivatalokban ügyes bajos dolgaikat elintéző utasok látogatják. Szobáinak bútora szép, istállóí is igen jók...”

De végre semmi sem tarthat örökké, és a jó beszállónak is befellegzett, s amikor a város felhagyott vele — a királyi Törvényszék vonult belé s ott nem egy országos

szenzáció végakkordjai hangzottak el Őfelsége a Király nevében...

A Fortuna utca neve megmaradt.

HAJADON UTCA

Ez a szűk, kurta utca az Úri utcából fűtötte át a Tárnok utcába. Egyike azoknak a kis utcáknak, amikről alig tudunk valamit. A taxisofőröknek is mindig meg kell magyarázni, hol keressék. Középkori nevét sem ismerjük. A törökkori neve sem maradt fenn, ha ugyan volt neki, szegénykének.

A német világban Szűk utcácska nevet adtak neki — hiszen hogy is lett volna érdemes egyébre? Sőt aztán olyan jelentéktelennek találták, hogy nagyon hosszú ideig semmi neve sem volt. Végre, amikor a három város: Buda, Óbuda és Pest Budapestté egyesült, a tanácsnak megesett a jó szíve rajta és akart neki adni valami nagyon szép és kedves nevet. Adott is neki! Csak egy a hiba ennél a szép névnél, az, hogy bizony hozzá ez az utca már nagyon öreg. A neve Hajadon utca.

HAL TÉR

A Nagyboldogasszony temploma és a bástyafal közötti kis tér, mely a törökkorban a Híradás bástyája (oszmánul Haber kuleszinek mondták) és az egykori Kis kapu (a Kafeszi kücsük vagy Ogrun kapuszu nekik), a mai jezsuita lépcső lejárata között volt a kis vásártér, ahol a halárusok tanyáztak. Eszerint lett is a terecske neve: Hal tér.

A név nem akkor került hozzá, amikor a visszahódított, romjaiból megújuló Buda utcáinak, tereinek a neveket osztogatták, és nem is találni említést róla sok helyt; Schams Ferencnek 1822-ben megjelent Buda-város leírásában mondja, hogy ezt a kis piacot a plébánia templom mögött kell keresni. Más helyeken szerepel a név abban a formában már: Halpiac. Hogy ezek közül egyet megnevezzek, itt van a kitűnő Blaschnek-féle térkép 1830-ból, azon nyilvánvalóan rajta áll a Fischmarkt... De már a Haeufler-féle 1854-ben kiadott könyv térképén a Fischer bastei áll.

Az most már egészen kétségtelen, hogy a halpiac nevéből formálódott ki a hely mai neve, a Halászbástya.

A pompásan kiépített bástyáról a Hunyadi János út kanyarodójához leereszkedő széles lépcső neve Schulek Frigyes lépcső.

A Boldogasszony temploma, amit régente Mátyás templomnak nevezett mindenki, és ma Koronázó Főtemplomnak hívnak hivatalosan, több mint félezredév alatt — és milyen vészes századokból állott az az ötszáznál több esztendő! — sokat

veszített régi tökélyéből, szépségéből és pompájából, úgyhogy 1874-ben stilszerűen át kellett építeni; utánna a háttéréről is kellett gondoskodni, a hely és a környék ízlésében rendbe kellett állítani, hozni. E nagy és szép művészi feladatot Schulek Frigyes építész és műegyetemi tanár (1841–1919) a legszerencsésebben oldotta meg. Ő építette a hatalmas lépcsőzetet is, és az ő nevét adta annak a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, és így lett a nagyszerű feljáró Schulek Frigyes lépcső, amint az a Hunyadi János úti végén álló ívezet fölött aranybetűkkel olvasható.

HARANG UTCA

Budán — érthető, ha nem is megengedhető okokból — sokáig nem volt a protestánsoknak temploma. Csak amikor a nagy emlékezetű József főherceg-nádor harmadik neje, Dorottya Mária württembergi hercegnő — aki nem csekélyebb hajlammal bírta az őt szerető magyarság iránt, mint protestáns hite iránt — kieszközölte, hogy a Carmelita utcában (ma Színház utca) egy alacsony tornyú egyszerű templomot építsenek az ágostai vallású evangélikusok számára, akkor kapta Buda első evangélikus templomát.

A kicsi, minden fényűzéstől ment egyház a katonai őrház mögötti ócska ház helyére került. Az őrház a Dísz tér déli oldalát zárta le, ott állt az, a jámbor szívvel-élellyel császárhű budai nyárspolgárok megfélemlítésére, hogy valahogy eszükbe ne jusson forradalmat csinálni a jó császár ellen!

A megvelt teleknek a színház felé eső oldalára épült a templom, míg a Szent György utcai oldalra került a paplak és az iskola.

A templom nem támaszkodott egy oldalával sem más építményre, magában állt. Északnak, a várórség kis háza mögött és a templom oldalán kis utca ment át a Carmeliták utcájából a Fejérvári kapuhoz vezető utcába. Ennek a nevét rég nem ismerjük. A Zaiger említi ugyan, de nem nevezi néven. Ma Harang utca a neve.

Ma nyoma sincsen. A Honvédelmi minisztérium 1895-ben a templom, a paplak és az iskola telkéért cserébe adta az evangélikus egyháznak a Bécsi kapu téren azt a telket, melyen ma az egyház épületei állanak.

A Harang utca helyén ma a minisztérium palotája áll.

ISKOLA TÉR INCE PÁPA TERE

Ezt a nagyon kedves és művészi hatású teret a középkoriak nem becsülték térnek; igaz, hogy akkor távolról sem volt akkora, mint manap. Sokáig ezt is csak utcának minősítették, s mivelhogy rajt állott a híres és igen pompás és igen gazdag

Szent Miklós székesegyház, elnevezték Szent Miklós utcának, sőt nevezték, mivel-hogy a templom a domonkosok rendháza tövében állt, azt a nevet is adták e térnek: Szent Miklós kolostor utcája.

A Szent Miklós szentegyház tornya fennmaradt. Itt áll, sötét falában Mátyás, az igazságos fehér márvány emléktáblájával, mely a Spree parti száz város, Bautzen egykorú emlékének másolata.

Az emlékmű mellett márványba vésett emléksorok örökölték meg a hely nagy múltját.

Az emléktábla szövege ez:

„Itt állott a Szent Domonkos rendi szerzetesek Szent Miklósról elnevezett középkori egyháza és kolostora, melyben a Mátyás király alapította egyetem virágzott. A hatalmas, egészen a bástyafalig terjedő templomnak a török hódoltság és a felszabadító ostrom után egyetlen maradványa ez a felső részében hiányos, stílusa szerint XV. századbeli torony, melyet a Műemlékek Országos Bizottsága restauráltatott 1926-ban.”

A torony földszinti falán elhelyezett emlékmű kőbefaragott másolata annak a Mátyás király élethű képmását tartalmazó emléktáblának, melyet Bautzen városa állíttatott 1486-ban Mátyás király iránt való hódolata jeléül, s amely a nevezett város kaputornyán ma is hirdeti a nagy király messzeterjedő birodalmának emlékét.

Az emlékműnek a Mátyás által meghódított tartományok címereivel és a Hunyadi címerrel díszített két szárnyát egy 1715. évből származó rézmetszet alapján Dr. Lux Kálmán építész tervei szerint állították helyre.

Mátyás királynak, Budavár felvirágoztatójának dicsőséges emlékezetére állította.

Budapest Székesfőváros közönsége 1930.

A tér idők folytán többször változtatta alakját. Hosszú ideig a Szentháromság tértől a torony falán is túl keskeny utca volt és csak innen szélesedett terecskévé.

A XV. században Ötvös utca volt a neve a tanácsi kiadmányok szerint. Maradtak fenn írott bizonyítékok arról, hogy a mondott időben, de még a rákövetkező évszázad elején is több, de különösen két neves ezüstműves lakott benn: Imre mester és István mester. Művészek lehettek a maguk iparában, s hírnevük annyira közsímet volt, hogy az utcájukat róluk nevezték el.

A török világban Szent Miklós utca néven történik róla említés, de hogy a várostrom alatt kőhalom lett a Szent Miklós templomából, ez az utcanév elveszett, s valószínű, hogy a várban egyedül csak ezen a kis téren volt zöldellő fa. 1695-ben a német szójárásban az lett a neve: Beym grünen Baum, ami magyarul úgy lenne mondható: a zöld fa táján... s lett belőle Zöldfa tér is.

A visszahódítás után a Budára visszatért jezsuiták itt nyitották meg iskolájukat a felnőttbb fiatalság számára, s ezzel mindjárt új nevet is adtak a kis utcának, mely a két tér: a Szentháromság és a Zöldfa tér között volt, s lett belőle: Collégium utca.

A jezsuiták aztán közismert okokból távozván a várból, egy ideig üresen állott a collégium épülete, aztán előbb hat világi tanár, majd 1832-től a kegyes tanítórindoktatta benne az ifjúságot.

1840 körül a Mátyás templomhoz szorosan hozzáépített négy emeletes nagy átjáróház — mely utat nyitott a várbelieknek a ma is forgalmas jezsuita lépcsőház és mely valamikor a Széchenyi-féle primási seminárium otthona volt — az udvari kamara hivatalnak székháza lett, s akkor a kamarai tanács adott nevet az utcácskának, s mint Tanács utcát ismerték városszerte.

De az idő meg nem áll — egyre múlik, s a magyarországi k. k. hivataloknak is befagyott, s egyszerre a Tanács utcának sem lett semmi értelme többé. Akkor a városi tanács a szomszédos előkelő tér nevét ráhúzta erre az utcára is, és lett belőle Szentháromság tér, hogy aztán 1879-ben egy rövid időre Pázmány utca legyen.

A budaiak nem felejtették el a Jézus Társaság-beli atyák buzgóságát még akkor sem, amikor már régen elhagyták falaikat; s amikor a Collégium lelkes vezéreire gondoltak, nem feledték el a magyar szellemiségnek azt a nagy alakját, aki a jezsuiták legnagyobbja volt Magyarországon: Pázmány Pétert, Esztergom bíboros érsekét (1570–1637), és a jezsuiták iránti hálájukat kifejezendő nevezték el róla a collégium utcáját.

Ez a tájék, úgy mint ma is, mindig az iskolaké volt, s hogy a várban sem lett ritkaság a lomb, a kis tér ismét új névhez jutott és lett most Iskola tér, majd 1855-ben, amikor a magyarságot erőszakolták mindenben — lévén kétfejű sasos abszolutizmus az országban — az Iskola tér nem volt elég magyar név, csináltak belőle Tanoda tért.

A Szentháromság téren úgy szabták ki a m. kir. Pénzügyminisztérium számára a telket, hogy az a nagy tér és a kis Tanoda tér közötti utcácska eltűnt, s a két tér egyesült, a neve Budavár visszafoglalásának kétszázötvenedik évfordulójáig ismét a kevésbé magyaroskodó, de inkább magyar Iskola térre változott vissza.

A diadalmas ostromnak ez az örömmünnepe a hála ünnepe volt. Nem csak a hosszú küzdelemben hősi halált halt harcosok emlékeztétét ünnepelték a lelkes ünneplők, de mély hálával emlékeztek meg XI. Ince pápáról is, aki buzdító tevékenységén kívül anyagi segítséget is nyújtott arra a nagy feladatra, hogy a keresztény Magyarország megszabaduljon a pogány hatalmától.

Az ő segítségét is meg akarta hálálni a nemzet és az Iskola téren szobrot emelt emlékeztetére. A bronzszobor márványtalapzatán a következő felirat olvasható:

XI INCZE PÁPA
Magyarország megmentője
emlékének
a hálás nemzet
1686–1936

A talapzat hátsó oldalán pedig:

UDAM IRGINIS
ABIT UXILIIUM
XI. Ince pápa.

És e játékos jelmondat fölött egy Budavár visszavívása alkalmából vert emlékérem életnagyságú méretű mása van a pápa, I. Lipót császár és király, Sobieski János lengyel király és Marco Antonio Giustiniani velencei doge arcképével.

Ennek az emlékszobornak a helyén annak előtte csaknem egy negyed évszázadon át egy rendkívül finom vasból öntött kétkagylós díszkút állott. A vörösmárvány talapzaton egy Hebe alak állt. Az előtte a Kapisztrán tér dísze volt, de az odahelyezett emlékszobor miatt onnan idehozták, hogy aztán a szegény finom, karcsú Hebet egy ide szánt szobor ismét elüldözzze...

ISKOLA MÖGÖTTI UTCÁCSKA

Ez a szokatlan utcanév persze hevenyészett fordítás, de leírjuk németül is úgy, ahogy a Zaigerben írva áll:

„gässl hinter denen schullen.”

A térképek szerint az egy majdnem derékszögű utca, mely a mai Szentháromság térről átment a mai Ince pápa térre és a régi Collégium melletti utcával három oldalról körülfogta „az iskola céljára alkalmas” telket.

E névről senki és semmi nem tud többet, mint amit a Zaiger elárul. Hátszám sincsen benne, és utóbb már értelme sem volt, hogy legyen, hát beépítették.

A JEZSUITA LÉPCSŐ

Lépcsőlejáró a török utáni időben több is volt Budán. A magasan fekvő vár és az alsó városok, meg a Duna — élénk volt a közlekedés ezek között — könnyű elérhetést tettek szükségessé. A keleti oldalon a legjártabb — hiszen a Duna és a Pest felé az átkelés erre volt — a Nagyboldogasszony templom déli oldaláról a mai Hunyadi János útig érő Jezsuita lépcső.

A visszahódítás után hamarosan megjelentek a már egykor Budán élt és munkálkodott jezsuiták is, bár azok főleg és először Pesten akartak rendházat szerezni, és

Kollonich érsek hathatós pártfogásával sikerük is lett, de rövid ideig tartott a sikerük; nyolc év múltán a város őket szépszerével távozásra kényszerítette, s akkor jöttek helyükbe a kegyes tanítórendi atyák és a jezsuiták ezután céljaik elérésére a budai várat találták a legalkalmasabb helynek, s az ott maradt kis telepüket kiépítették. Széchenyi György prímás nagy támogatásával a mai koronázó templom két oldalán nagy rendházat és éppen olyan nagy iskolaépületet emeltek, s áldásos munködést fejtettek ki az akkor csupa katolikusból álló városi lakosság körében. De XIV. Kelemen pápa kilenc évvel II. József előtt eltörölvén a rendet, tagjai innen is szétszóródtak és épületeik világi célokra rendeltettek. (1773)

Az 1763-ban Jezsuita téré lett mai Szentháromság tér a rendház széles kaputlan átjáróján át leért egészen az akkori Hal térig, illetve a keleti bástyáig, amit ma Halászbástyának nevezünk. Ennek déli kanyarodójánál volt és van ma is a lejárata a lépcsőnek.

Állítólag — nyomát nem találok, hogy mikor és miért nevezték így — volt a neve Jakab lépcső is... Alsó kijáratának boltozata felett egy fekvő oroszlán dom-borművű képe van, amiről egy időben a budaiak Oroszlán-lépcsőnek is nevezték.

A fedett lépcső valamikor igen elhanyagolt, sötét lejárát volt, olyannyira, hogy egy 1837-ből maradt leírás úgy emlékezik meg róla: „sötét barátságatlanságával ijesztő lejáró”.

Ez az állapot persze ma már megszűnt. A széles, ölnyi, szűk nyílásokkal megszaggatott falsorát a Halászbástya mesteri felépítésével egyidejűleg jobbára finom karcsú oszlopsorral cserélték fel, és ma már igazán megszűnt ijesztőnek lenni.

Haeufler kiváló könyvének Pest-Budát ábrázoló térképén a jezsuita rendház helyén az a szó olvasható: Bank, 1830-ban pedig ezt úgy találom: Kis Bank. Meg kell vallanom, hogy hiába kutattam utána, nem sikerült megtudnom, mit is jelentenek ezek a megjelölések.

KAPISZTRÁN TÉR

A vár északnyugati végében elterülő tekintélyes nagy térnek változatos múltja van.

Középkori emlékeink nagyobb számban nincsenek felőle. Olvasom egy a múlt század közepén megjelent komoly számba vehető leírásban (Haeufler), hogy a térnek akkorában vagy Magdolna, vagy Olasz tér volt a neve. Mind a két név okadatolt lenne.

A mi mai Kapisztrán templomunk, melynek a k. k. időkben Helyőrségi templom vagy még inkább Garnison Kirche volt az ismert neve, még Árpádkori építmény. Már 1390-ben állott, Szent Mária Magdolna tisztelete gyűjtötte itt össze a vár ajta-

tos keresztényeit — s így a tér, amelyen a szépségekben gazdag templom állt, jogosan kaphatta a Magdolna tér nevet.

Az is tudvalevő dolog, hogy az Úri utcának századoknak előtte Olasz utca volt a neve, s így az utca vége, térbe öblösödvén, érthető, ha Olasz térré lesz.

Egyebet a Kapisztrán tér Mohács előtti világából nem tudunk.

A török időben az említett Mária Magdolna templom is Allahot szolgálta. Ez volt a Győzelmi mecset. Törökül: Fethia dsámi.

Van azonban olyan látkép a törökkori Budáról, ahol külön, a templomtól kissé távolabb egy magában álló minarét látható. Tudnunk kell, hogy a Győzelmi mecsetről úgy is emlékeznek a régi kútfők, hogy annak a neve Óra mecset (Sahat dsámi) volt. Akkor volt rajta toronyóra, ami ma már nincsen.

Evlia Cselebi, a török utazó, aki járt annak idején Budán, útleírásában mondja, hogy a városi hivatalos ütőóra, mely szerint a város összes óráit igazítani kellett — a Fethia mecset minaretjén volt.

Egy más leíró azonban szintén úgy emlékezik — a leíró a császárnak a szultánhoz küldött követével járta meg Budát —, hogy a keresztények számára meghagyott templom mellett, ahol éppen akkor a református lelkész végezte az Isten-szolgálatot hívei számára, külön állott egy magános torony — és nem mecset! —, s annak falában volt az időtjelentő óra. Melyiknek higgyünk?

A győzelmi mecset lehetősége megvolna: a más istenhívők országát meghódító pogány a leigázottak egyik legelőkelőbb régi templomát foglalja le arra, hogy a győzelemért ott adjon hálát a maga istenének — aki csak egy: Allah!

A Magdolna templom sorsa akkor szerencsés volt. Elég mecsete lévén a várban a töröknek, ezt a templomot visszaadta a keresztény lakosságnak, úgy hogy abban felekezeti különbség nélkül imádkozzanak Istenükhöz.

Azt nem tudjuk, volt-e akkor a térnek valamely helyi jelentőségű neve. De a török hódoltság utáni idők sokszor változtatták meg ennek is a nevét.

A töröktől visszavett Buda érthető, büszke örömeiben a visszavétel nagy momentumát megörökítette abban, hogy a helyet, ahol az ostromló csapatok legelső betörési pontja volt, olyan névvel jelölte, ami mindenkit emlékeztessen arra az élet-halál megvető hősi tetre, melyet a csapatok a kereszténységért, a császárért, a zsoldért és a szabad zsákmánylás csábító reménységével — természetesen az ott küzdő magyarok lelkében a haza szent felszabadulásának hő kötelességérzetével — 1686. év szeptemberének második napján a várfalakon véghezvittek.

Így kapta ez a tér a Császárrés nevet. Benne van a névben a „nagy” császár iránti hódolat és az elemi erővel megnyitott bástyafalszakadék emléke.

Amikor a felosztás és osztozkodás alkalmával a Ferencesek megkapták a Mária Magdolna templomot, és a rend klastromát a templom déli falához tapasztva épí-

tette fel, a tér legnagyobb része akkor az ő zöldségeskertjük lett. De mikor a rend távozni kényszerült, a tér ismét tisztássá lett, s akkor azonban vége volt a nagy németimádásnak is, és a rés emléke már nem volt többé a budaiak szent áhítatának legfőbbje, és így újra csak tér lett a tér. A budai kényelmes polgárság nem törte rajta a fejét, mire keresztelje. A templom mögötti, tehát a kelet felé eső végében azt az Úri utcai részt, mely a tértől az akkori Vér utcának nevezett mai Kard utcáig ért, már a visszahódítás első évtizede óta Ferencesek terének nevezték; ez a név jó volt most arra, hogy ráhúzzák az egész nagy térre, amely méghezváz valóban térnek is nevezhető, úgyhogy ettől kezdve a Császárrés az Úri utca folytatásának számított.

De aztán, hogy a ferencesek elhagyták otthonukat, a tér nevének is elfogyott az értelme. Akkor a budaiak a József tér nevet adták neki. Miért? Lehet, hogy az akkori császár iránti lelkes rajongásból, mert hogy a különben derék Józsefért, a kalapos királyért, rajongtak, az még érthető is. Alkotmányos kifogásaik nem igen voltak amiatt, hogy ő volt a kalapos és nem a koronás... Bánták is ők azt! De nagy hálára kötelezte őket az uralkodó azzal, hogy az eddig Bécsben és Pozsonyban székeltek magyar főhivatalokat átrendelte Budára, és így szabad királyi városukból igazi fővárost csinált.

De lehet, hogy nem is a kalapos királynak szólt a megtiszteltetés. A József tér elnevezés indoka lehetett az is, hogy közelében volt a József bástya és a József kaszánya... Rövid ideig őrizte a mindenesetre jóindulatú, de szerencsétlen császár emlékét nevében a tér, mert amikor odaépítették azt a nagy kaszányát, mely manap is ott áll, s azt Ferdinánd kaszányának keresztelték el, akkor a tér is Ferdinánd térre változott, s mivel az helyőrségi laktanya volt, aztán meg az ősi Mária Magdolna templom is helyőrségi templom lett — a tér neve is ezek szerint változott He-lyőrségi térre, a városbeliek nyelvén: Garnisons Platz. A budai németek nem akarták egykönnyen tudomásul venni, hogy a világ az ő körülbástyázott világukban is megváltozott, és Magyarország fővárosa már nem lehet többé német. Hiába lett a tér egyesek szerint Nándor térré, ők bizony még mindig csak Garnisons Platznak mondták.

Általános magyar nevet csak akkor kapott, amikor a katonai és hadi emlékü tér Kapisztrán János, Szent Ferenc rendi szerzetesről, hazai történelmünknek erről a kimagasló alakjáról nyert új nevet és lett Kapisztrán tér. A török elleni keresztes háború létrehozásában s a szónoklatára köréje gyűlt keresztesekkel nagy érdemeket szerzett, s életével is rászolgált arra, hogy a római egyház a szentek közé emelje (1386–1456).

1922-ben a téren a nemzet hálája jeléül felállították mint a magyar Nemzeti Hadsereg védőszentjének, Kapisztrán Jánosnak a szobrát. A bronz szobor Damkó József szobrászművész kiváló alkotása.

KARD UTCA

A mohácsi vész előtti időben az Olasz utcából Szombathelyre egyenes úton lehetett eljutni. (Az Olasz utca alatt tessék az Úri utcának az északi felét, a Szombathely alatt pedig a Bécsi kapu tért érteni). A Szombathely déli végén nyílt egy rövid utca nyugat felé, és nekiment a Midszent utcában — azaz a mai Országház utcában — éppen a franciskánusok klostroma sarkának. Ezzel az utcácskával szemben volt akkor egy kis szeglet bemenő utca, a Franciskánusok utcácskája, amely az Olasz utcában ért véget.

Ma már csak azt a kurta utcát járjuk, amelyik most a Belügyminisztériummal szemben van és kimegy a térre. Ma Kard utcának nevezik.

A töröktől visszahódított Buda népe ezt a kis utcát a maga nyelvén Bueben Gässl-nek hívta. Már hogy mit akartak ez alatt érteni, az nem világos. Ha ez az akkori furcsa helyesírással azt akarja mondani, hogy: Buben — vagyis fickók, fiatal legények —, akkor ennek az utcának magyar neve az lenne, hogy Legények utcácskája. Ha nem igaz ez a feltevés, úgy akkor persze aligha fogjuk megtudni, hogy mi is volt a régi neve?

Három öl széles volt, körülbelül annyi lehet ma is (egy öl = 1.89 m), elég széles volt hát arra, hogy ott a budai legények korzózzanak. Duhajkodásra nem lett volna elég, de hát ki hiszi el azt, hogy valaha egy budai duhajkodott? Senki!

A múlt század közepe táján elvesztette azt a homályos értelmű nevét, és ahelyett a Kút utca nevet kapta, mert az utca Országház utcai torkolatánál az a kút állott, amelyről már itt — mikor a Ferencsek terecskéjéről — szóltunk.

Ezt a nevet aztán végleg elcserélte a mai nevével.

KASZÁRNYA UTCÁCSKA

A Dorottya Mária főherceggasszony, József főherceg-nádor hitvesének hathatós támogatásával épült kis várbeli evangélikus templom északi oldalánál egy kis utcácska húzódott meg, amelynek kezdetben még nevet sem adtak.

Ez az utca a Carmeliták utcájából (ma Színház utca) nyugatnak ment a Szent György utcáig. Ennek helyén a benyomult császáriak egy régi templom maradványaira találtak, de 1696-ban a Zaiger összeírása idején a kiszabott utca nyugati két sarka már Putanitz János főúrszatelendő atyánk birtokába került, de az utcának akkor még neve nem volt. Csak 1737-ben találkozunk először a nevével. Minthogy ez az utca közlekedési vonal volt a Fejérvári kapu környéki kaszárnya és a karmelita templom között, magától értetődött, hogy a név, amelyet neki adtak, Kaszárnya utcácska (köznnyelven: Casarn gässl) lett.

A XIX. század harmincas éveiben a Szent György tér északi oldalát lezáró házat lebontották — amint ez az egykorú térképekről megállapítható —, és így a tér kibővült s akkor ez az utca építkezés folytán eltűnt. De aztán, amikor az ágostaiak kis templomát felépítették, újra nyitottak utcát annak a déli falánál. Ezt tudjuk (az akkori térképolvasaton kívül) Ujházi Ferenc festő (1827–1921) olajfestményéről, mely a Székesfővárosi Múzeum tulajdona, s azon a cs. kir. várórség épülete, mely a Dísz tért délen lezárta, és az evangélikus templom homlokzata, a két oldalán levő utca két, az északi a Harang, a déli a Kaszárnya utca látszik.

A Kaszárnya utcát aztán a múlt század utolsó évnegyedének nagy fellendülése örökre eltüntette a föld színéről. Az 1879. évi IX. tc. alapján a Szent György tér, Szent György utca és a Színház utca határolta telekre épített Honvédelmi Minisztérium palotája van a helyén.

LANT UTCA

Az Úri utca és a Gróf Bethlen István bástya között a Belügyminisztérium háta mögött van ez a kis utca. Nem ősi utcája Budavárának.

A török világ utáni Zaigerek nem is tudnak felőle, de az 1835. évi térképen már rajta találjuk.

Ez a régen eltűnt Ferencesek utcácskájával szemben lett volna, és akkor érthetőnek mondotta volna mindenki, hogy legyen itt is egyenes út a Bécsi kapu térről a bástyára. De hogy az a ferencesek kis utcája már nem volt meg, igazán nem tudjuk megérteni, mi vezette a circumspectus tanácsot, mikor ezt a kis átjárót — alig pár lépésnyire a Kapisztrán térnek a bástyára vezető leszűkülő részétől — itt megnyissa. Lehet, sőt majdnem biztosnak hisszük, hogy a két Úri utcai háztulajdonos (ma egyike az ország bíboros hercegérseke) több utcai szobát akart, és ők járták ki, hogy ott utca legyen.

És most ott van a Lant utca... Hogy volt-e előbb más neve, bizony nem tudjuk...

LOVARDA UTCA

A régibb időkben csak azt a nevét ismerjük, amit a császári közigazgatás 1696-ban adott neki. A katonák, akik az ádáz ostromra emlékeztek, ennek a kurta, a bástyára menő utcácskának azt a nevet adták: Ágyútelep utca, az ő nyelvükön: Batterie Gasse.

Az ágyútelep szót használjuk, mert több mint bizonyos, hogy ha elvétele valami magyar ember beszélt erről az utcáról, ő is csak úgy emlegette, hogy bátri ucca...

az ágyútelep szó pedig mégis csak magyar, s már Helmecezy 1832-ben a batteriát ennek írta.

Még a XVIII. század derekán is voltak itt beépített helyek az útegek számára, így hát az elnevezés maradandó volt.

Néhai Schmall Lajos, a főváros egyik munkás és buzgó levéltárnoka azt írja, hogy 1848 körül ezt az utcácskát Tetves-rétnek (Lauswiese) nevezték volna. Érthetetlen, sőt lehetetlen, hogy az akkor a mainál jóval keskenyebb utcácskát rétnak nézték volna. A tetvest előbb elhisszük, a rét hihetetlen. De bizonyos, hogy tévedés van a dologban. Derék munkájának más helyén, öt lappal az előbbi adat után ezen a néven nevezi a mai Marcibányi tért. Hisszük, hogy ez a helyes.

A kis utca a királyi istállók és a gróf Teleki palota között húzódott le a nyugati belső városfalig.

A gróf Teleki palota a visszavett török város két házhelyén épült; egykori ura volt gróf Teleki József, Erdély volt kormányzója, a Magyar Tudós Társaság egyik megalapítója és első nagynevű elöljárója, a kiváló történetíró. Palotáját a XIX. század első éveiben építtette. Róla vagy inkább palotájáról nevezték el az utcácskát Teleki utcának. A palota az ötvenes években Albrecht főherceg, Magyarországnak nem a nemzet által választott kormányzója udvari irodáinak elhelyezésére szolgált.

A királyi vár felépítése és a Szent György tér rendezése idején a Teleki-palota József királyi herceg, a nagy palatinus fiának tulajdonában volt, s akkor az ósdi, úgynevezett copfstílusban épült kétemeletes épületből a magyar főherceg remek palotát építtetett át.

A főváros egyesülésekor, amikor már régen megszűnt a vár véderőd jellege — a régi istállók helyére az új királyi palota lovardája épült —, a Teleki utca helyett Lovarda utca lett. Ma jóval hosszabb, mint Teleki utca korában, mert folytatása is van a hosszú lépcsőben, mely az Alagút krisztinavárosi bejáratánál ér véget.

NÁNDOR UTCA

A Szent Kapisztrán Jánosról, a nemzeti hősről nevezett templom környéke a várnak legészakibb része, sok formaváltozáson esett át, mígnem a mai állapotába jutott.

Tudjuk, hogy a legrégebbi időben a mai Bécsi kapu tér a keleti bástyafaltól a nyugati bástyafalig terjedt, aztán hol itt, hol ott építettek belé valamit, úgyhogy előállott az, hogy a nagy piacból két tér lett, majd a nyugatra eső teret beépítették, meg kertnek használták fel, aztán a templom körül is beépítették, s a két tér között képződött egy kis utca, mely már a török időben is megvolt, mert van forrásunk, mely hirdeti, hogy a mai Fortuna utca, melynek török neve Janicsár aga útja volt,

nem ért véget az utca tengelyével szemben álló házsornál, hanem felkanyarodott nyugatnak egészen a térig, amelyet közében a büszke nevű Győzelmi — vagy a gyakorlati nevű Óra- — mecset ékített, s amelynek mai neve: Kapisztrán tér.

Tehát az utcácska, mely az Országos Levéltár épületének balszárnya előtt vonul el, jóval formátlanabbul, de megvolt és tartott az Országház utcáig, amit akkor Hamam joli-nak (Fürdő út) neveztek a törökök.

A kis utca az utolsó törökkel való leszámolás napjaiban szörnyű küzdelmek színtere lehetett. Úgy kell hinnünk, hogy amikor elült a harc és az ott heverő hősi tetemeket és az elhullott állati testeket onnan elhordták, az egész utca merő vér lehetett.

A város utcanév osztói ugyanis ennek az utcának azt a nevet adták, hogy Vér utca, Blueth Gasse formájában. Ez a név nem ötlött volna az eszükbe, ha nem kapnak ott egy olyan képet, vagy nem kapják meg a kép olyan színét, mely arra vezette őket, hogy ezt a borzalmat keltő és borzalmakra emlékeztető, a közelmúlt történetének egy borzalmas küzdelmére vonatkozó ilyen nevet adjanak neki. Az ostrom hű leírása is ezt indokolja.

A Vér utca nevet aztán egy sokkal jámborabb név váltja fel. Olvassuk egy latin leírásban, hogy a Bécsi kapu közelében van a János utca (Vicus Johanneus). Ezt a nevet a Ferenc szent fiai Ev. Szent Jánosnak tiszteletére emelt közeli templomától nyerte és hihető, hogy az utca lakói siettek az új név gyakori emlegetésével elfeledtetni az előbbi borzalmas nevet.

A múlt század közepe táján a Franciskánusok terére építették a Ferdinánd, ma Nádor laktanyát, s ez alkalmat adott arra, hogy az immár idestova háromnegyed százada magyarázatát veszített régi nevét, mely a Ferencesekkel kapcsolta össze, megváltoztassák. Így kapta a szegény elmaradt de jóindulatú V. Ferdinánd királyról új nevét, amikor Ferdinánd tér lett. A keletről idevezető kis utca pedig János utcából Ferdinánd utca lett.

Aztán, hogy a magyarság teljesen kiszorította a németiséget, jobban mondva a németiség magyarsággá lett, és bár a jámbor királyunkat soha sem neveztük V. Nándornak, ezt az utcanévet — bárha a Nándor bástya és a Nándor tér nevek el is tűntek —, ezt az utcanévet előbb lefordítottuk Nándor utcára és a név a mai napig is megmaradt.

NŐEGYLET UTCA

Az Úri utcából, csaknem szemben a Mindszentek templomának megmaradt keskeny faldarabjával, a Gróf Bethlen István bástyasétányra megy ki az a kis utca,

mely ma ezt a nevet viseli. A romjaiból feléledő város katonai hatósága Heussaler utcácskára, a maga nyelvén: Heüssler Gässl keresztelte.

Ha a Zaigert végigolvassuk, csodálkoznunk kell, hogy miért nem nevezték inkább Ricciardi utcácskának, mikor az utca közelében gróf Ricciardi Péter négy házzal bírt (29–32 számig) míg ez a Haidershaimbi gróf Heissler Donát tábornok csak egyetleneggyel (33. szám). Ricciardi gróf valami horvátokból toborzott ezred ezreskapitánya volt, s a visszavívás nagy küzdelmében ugyan alig esik róla szó, de az ostrom után bizonyára jobban bírta könyökkel, mint Heissler tábornok.

A csatapáston bizony Heissler volt a buzgóbb. Igaz, neki voltak a Magyarföldről és a magyarokhoz némi kapcsolatai. Amikor ugyanis a bécsi politikai körök a pogányellenes propaganda, de különösen a maga hatalmi és anyagi érdekének nyomása alatt elhatározták, hogy visszaszerzik a török meghódította magyar földet, erre pénzt kellett előteremteni. E pénzszerzés egyik módja volt, ha a magyar fiscus-uradalmakat eladják lehetőleg és főképp osztrák gazdag főuraknak. Így történt, hogy a nagy emlékezetű kékkői Balassák Trencsén megyei Vágbesztercén és messze körülötte elterjedő gyönyörű uradalmát báró Heissler akkor harmadmagával megvette kilencvenezer forintokon, ami akkor rengeteg sok pénz volt, nem mondom, ma is sok...

A magyarokhoz való kapcsolatai ennél sokkal szebbek. Gróf Heissler tábornok tudnillik, az osztrák grófok és tábornokok között ama roppant kevesek közé tartozott, aki valóban szíve szerint becsülte a magyart hősi erényeiért, aminek szép férfias példáját adta, amikor Szarvast védelmezte a török ellen. A magyar pedig érezve ezt, szeretettel ragaszkodott a derék katona és jó vezér Heissler tábornokhoz. (A császáriak nem ezért becsülték!)

Báró Heissler Donát sok szép győzelmet aratott a török felett, és a hódoltsági terület nagy részének visszahódítása az nevéhez is fűződik — habár a felszabadítás valóságban a magyarság és pedig a volt Thököly párti kurucok halhatatlan érdeme.

Kelet-Magyarországot báró Heissler a szadista Caraffa Antal altábornaggyal, az eperjesi hiénával hódította vissza. Buda ostromának első idején Szolnok és Eger között védte a keletről támadni készülő pogány hadaktól a keresztény már harcban álló hadakat, és csak az ostrom utolsó napján jött le Buda alá s akkor sok érdemes haditénnyel tette nevét emlékezetessé.

Ezeket az érdemeket óhajtotta talán a kamerális hatalom jutalmazni, mikor a tábornoknak a vár egyik legrégibb főutcájában egy telket juttatott, telket, melyen a ház — amint az egykorú lajstrom mondja — „elég jó falakkal, a szobák boltozattal és pincével” bírt.

Ez a 33. számú ház (persze akkor még nem utcák szerint számozták a házakat) az Úri utca napnyugati házsorában állott, de nem soká volt a magyarbarát tábor-

noké, mert 1696-ban — tehát tíz esztendővel a diadalmas ostrom után — a ház már Schweidle Antal császári hadibiztos tulajdonába ment át.

Hogy aztán idők múltával vége szakadt a tábornok budai háziuraságának, s a hála és emlékezés is elpárolgott a budai keblekből, megmaradt-e továbbra is ez utcánévül, vagy másra változott, az úgynevezett „Wegweiserek” hiányában nem tudom megmondani.

1870-ben azonban már Nőegylet utcának hívják. Az Úri utca déli sarokháza (ma a 32. szám) a Budai Jótékony Nőegyesületé, s annak áldásos működése ott folyik le. Természetes, hogy az utca nevét így kapta...

ORSZÁGHÁZ UTCA

I. vagy Nagy Lajos, az Anjou származású királyunk különösen kegyelte a Remete Szent Pál szerzetesrendet. Amint anyja az óbudai Klarisszákat elhalmozta adományokkal, úgy koronás fia a paulinusoknak a János és Hárshely közti nyereg oldalában építtetett kolostort. Szerencsés hadviselési során a velencésektől elhozta a rend alapítójának a fejét, és ezt a szent ereklyét itt a vadregényes helyen álló kolostorban őrizték, amíg a király a budai vár egyik főutcájában a rendnek egy szép nagy házat ajándékozott, s akkor az ereklyét, hogy az ájtatos városi hívek gyakrabban járulhassanak hozzá és könyöröghessenek oltalmáért, a rend áthozta ide és itt őrizte, s azóta annak az utcának, amelyben a pálosok háza volt, Szent Pál utca lett a neve.

A vár középkori helyrajza szerint volt idő, amikor ennek az utcának és a vele szemben álló mai Tárnok utcának Posztómentő utca vagy Nyíró utca volt a neve. Bizonyára az adta neki az azonos értelmű neveket, hogy akkor ilyen ipart űző lakói voltak.

De hogy 1403-ban itt épült fel a Mindszenteckről nevezett kápolna, melynek bejárása az Olasz utcából (a mai Úri utca) is volt, elnevezték Mindszent utcának is, és találjuk úgy említve: „Mindszent másként Posztómentő utca”.

A török világban az a két szemköztü utca, melyet a mai Szentháromság tér választ el egymástól: a mai Országház és Tárnok utca, a Fürdő utca nevet viselte. Törökül: Hamam jöli.

Leáldozván a félhold Buda egén, a császári katonai közigazgatás Pék utcának nevezte el. A Zaiger szerint: Böckhen gassen. Latinul ezt a nevet vicus Pistorum formában találjuk, ami szó szerint kenyérsütő utcát jelent.

Nevét úgy nyerte, hogy az utcában körülbelül a Belügyminisztérium díszterme kapujával szemben volt a háza és bizonyára sütőműhelye Spiegel Bernát polgári sütőmesternek.

Az utca ezen a néven a nagytemplom terétől az északi végében álló Ferencesek klostromáig terjedt; itt az utca megszűkölt egy darabon, hogy aztán ismét szélesebbé legyen, mint azelőtt volt. Ezt a szélesedést a jó budaiak már térnek tekintették, és a Mária Magdolna templommal összeépített rendházzal Ferencesek terecskéjének nevezték. Ámde ez a név ugyanabban az időben nem volt egyetlen neve, nevezték József térnek is a közelben levő József kaszárnyáról, vagy a nem messze lévő József bástyáról.

Majd Kút tér néven emlegették, mert a környék lakóit és az itt levő két zárda szerzeteseit és apácáit ivóvízzel ellátó kút itt volt.

1829-ben rendezték a vár északi részét, és akkor megszűnik még annyira is térnek lenni, mint amennyire az volt eddig, bár van olyan kiváló kutatója Buda helyrajzának (Schmall), aki azt vallja, hogy a rendezés után egyes telektulajdonosok nem kerítették be telküket, s így a régi tér jóformán meg is maradt térnek, úgy aztán, mivelhogy a II. Lipót által 1790-ben Budára összehívott országgyűlés és az 1792-ben Budán megtartott koronázó országgyűlés számára itt építettek házat, ennek a térnek, illetve utcarésznek Országház tér lett a neve, míg a többi része le a Szentháromság térig Országház utca lett a neve.

Ma is az a neve; bár aztán, hogy az országgyűlés ismét visszakerült a Béccsel szomszédos Pozsonyba, az országház elvesztette nagy nemzeti jelentőségét és az országgyűlés terme Carneval tanyája lett, a budai dámák és arszlánok benne táncolták végig a farsangokat egészen a kiegyezés idejéig.

PERÉNYI UTCA

A Nagyboldogasszony vagy más néven a Koronázó Főtemplom a helyreállítás előtt két oldalt egy-egy úgynevezett jezsuita stílusú épület közé volt szorosan beékelve. Mindkettő valamikor a Jézus Társaság-beli barátok rendháza volt, illetve a Széchenyi primás seminárium épülete, amit a bőkezű primás azok vezetésére bízott.

Ez az utóbbi az alkotmányos kormány idején annak pénzügyminisztériuma lett. Ez az átjárásház a Hal térre, illetve a Halászbástyára és a Jezsuita lépcsőhöz nyitott utat.

A két épület az ősi templom korhű átépítésével le kellett, hogy bontassék, s így a tér a Halászbástya felé most teljesen megnyílt.

Az Edvi Illés Aladár szerkesztette és a M. Mérnök és Építés Egyesület által 1896-ban kiadott Budapest Műszaki útmutatója egyik térképén (III. tábla) a főtemplom déli oldalán jelzi a Perényi utcát, és a Budapest utcáinak és tereinek

nevével foglalkozó első monográfia azt mondja, hogy az 1874 után elkeresztelt várbeli Perényi utca 1902-ben beolvadt a Szentháromság térbe.

Így hát ott, ahol ma a Szent István szobor áll, mely Strobl Alajos alkotása, s melynek talapzatát a Halászbástya tervezője, Schulek Friegey rajzolta meg — ott volt a Perényi utca.

A Perényi család egyike hazánk legrégibb és kiválóbb családainak. Az e családból származó Imre már Mátyás király idejében nádor, horvát bán volt és római szent birodalmi hercegi rangot nyert. A főrangú család máig sok érdemes férfiút adott a hazának, érdemeseket arra, hogy róluk az ország szívében utca neveztessek.

RONDELLA UTCA

Egy olyan erősség-város, mint Buda, ahol életbevágó volt a régi világ viszonyai szerint a bástya meg a bástyatorony, anélkül nem volt vár, anélkül nem volt biztonság benne sem élőknek, sem nem élőknek.

Budán is volt elég sok faltorony körül a bástyákon. Összeszámoltam: tizenhat volt. A legnagyobbak voltak a vár északnyugati csücskén az Esztergomi sarki rondella, nagy körbástya, a déli végén a belső vár déli nagy rondellája és a nyugaton a Fejérvári rondella. De felettébb fontosak voltak azok az utcák, melyek ezekhez vezettek. Védelemkor égetően szükséges volt, hogy a tágabb terekről egyenes és minél rövidebb úton jusson oda a védő nép — hordhassa a védelemhez szükséges hadianyagot, puskaport, golyót, eshetőleg forró vizet, szurkot. Innen van az a sok kis utca, ami a bástyákra vezet, így volt a Bécsi kapu és a Ferencesek teréről az északi sarokrondellára, a Földbástyára, a Földbástya utca és a déli úgynevezett Fejérvári rondellára a Szent György térről egy utca, melynek a Rondella utca nevet adták.

Ezen a néven nevezték egynéhány évtizeden át, így találjuk különböző időkben készült összeírásokban és valószínűleg így élt az utca neve a budaiak ajkán. A XVIII. század első negyedében tudjuk, hogy így volt, de aztán mi lett a neve, nem tudjuk, csak később, úgy száz évvel azután, mikor az első utcanévosztás volt a visszahódított várbán, amikor a protestáns nádorné lelkevágyából a budai hittestvérei a Színház utcában azt a kis templomot kapták, amelynek volt egy kis harangja is, akkor kapta ez a templommal szomszédos utcácska a Harang utca nevet.

De ez a szép név nem elégedett meg azzal a rövid templom menti utcácskával, ezt a nevet kiterjesztette a városi tanács az utca folytatására is, mely akkor a Szent György utcából a Tüzerbástyára vezetett.

Aztán a József főherceg és a Honvédelmi minisztérium palotájának felépülésével ez az utca is eltűnt.

SZENT GYÖRGY TÉR

Régentén nem ez a mostani volt Budán a Szent György tér.

A Dísz tér volt az, és a mait a középkori okmányokban Szent Zsigmond térnek írják.

Zsigmond, a király, a császár, aki sok és sokféle pénzszerzési módja között azt is gyakorolta, hogy az egyházi javadalmakat és javakat elszedte és pénzzé tette, amivel persze magáravonta az egyház méltó és súlyos rosszallását; kiengesztelésül aztán a királyi palota közelében általa építeni kezdett ún. friss palotát, a minisztérium épületének homlokzata előtti talajon fényes templomot emelt védszentje, Szent Zsigmond tiszteletére (bár ezt a templomot egynémely helyen Boldogaszszony kápolnája néven is találjuk).

Kezdetben névtelennek ismerjük, de aztán a Szent Zsigmond tér mellett még nevezték Palota térnek is, meg egészen polgári gondolkozás szerint egyszerűen Vásártérnek. Palota térnek persze azért, mert hiszen ott állt a híres királyi otthon, melyről egy 1514-ben kelt latinnyelvű okmányban ilyen mondat emlékezik: „domus regie fris palotha vocate” (magyarul: a fris palotha nevű királyi ház), a Vásártér pedig annak köszönheti nevét, hogy a vár déli részén lakók számára olykor itt sokadalom lehetett, vagy rendesen volt.

A középkori Buda ezt a tért ismerte Szent György tér néven, és mint ilyen, gyakran volt gyászhelye a magyarságnak. Petőfi Hunyadi Lászlóról írt versében mondja:

„Szép vitéz Hunyadit
Föl Szent György terére
Hurcolták a latrok...
...kifolyt vére...”

(A király esküje)

A tér közepén a királyi Buda fénykorában egy hatalmas szobor állt, úgy mondják, egy óriási Herkules alak, díszbe anna a térnek, mely a királyi palotához vezetett.

Mikor a kereszt eltűnt a város tornyainak a csúcsáról és azok helyét a csillagos félhold foglalta el, akkor ez a tér inkább a várvédelem szolgálatára volt, mint a kormányzó otthonául. Akkor a térnek azt a részét, melyet a sikló, a miniszterelnöki (egykori gróf Sándor) palota, a minisztérium és a főhercegi palota szeg be, Arzenál térnek (Tophane mejdani) nevezték; azt délen egy a belső vár védelmére akkor, képzelhető, mily nagy munkával vésett sziklaárok határolta. Ez a védelmi mélység két és fél öl, tehát csaknem öt méter mély volt, s ezen túl már a belső várban következett a Báli basa tere, melynek helyén ma a budavári királyi kápolna és a királyi várpalota udvara terül el és nyugati széle összeesett a tér mai szélével.

A törökök az Arzenál térre hatalmas kaszárnnyát és fegyvertárt (arzenált) építettek; erről és a mai Színház utcában állott kaszárnnyáról a hódító császáriak a térnek hivatalosan azt a körülírást adták névül, hogy: bei denen Casarmen, amit mi úgy mondunk: a Kaszárnnyáknál. Ezen a néven nem is nagyon emlegették a budaiak, de nevezték inkább Vár utcának, de még inkább visszaemlékezve azokra a fényes nagy időkre, amikor Buda valójában magyar főváros volt s amikor ezt a teret Szent György térnek is hívták, most sokkal határozottabban és egyszerűbben csak György tér néven nevezték (Georgi Platz), akik pedig nem a múltat nézték, de a jelenük szerint szóltak, azok az 1686 és 1896 között e tér délkeleti részén épült császári katonai szertár (vulgo: Zeughaus) után Zeughaus Platznak neveztették.

Szabadságharcunk szerencsétlen vége után itt állították fel Hentzi osztrák tábornok — a Buda ostrománál elesett — emlékét, azért a budaiak közül azok, akik jónak láttak gutgesinnteknek lenni, Hentzi Platznak is hívták.

A múlt század harmincas éveiben, sőt még az ötvenesekben is néhol Vár utca, máshol Vár tér, de a nagy fegyvertár és a királyi istállók közötti résznek — tehát az istállók északi sarkától a váruddvar — neve György tér.

1875 óta Szent György tér a neve.

SZENT GYÖRGY UTCA

A Dísz térről két utcán át lehet a királyi vár elé jutni — a keleti a Színház utca, a nyugati pedig a Szent György utca. Az utóbbit a középkori Budára vonatkozó okmányokban Zsidó utcának mondják és tudjuk, hogy akkor a városi zsidó lakosság lakott itt, és a rövid utca északi végében állott a városkapu, melyet az egész középkoron át Zsidó kapunak hívtak és a török időben a Fehérvári nagy síkság kapu (Ova kapuszu) nevet kapott, és a fehérvári név rajta maradt mindaddig, míg csak le nem bontották.

A XVI. század elején itt, a Zsidó utcában épült fel a templom, melyet Szent Zsigmond templomnak tiszteltek, de nevezték Boldogasszony kisebb egyházának is. Ez a gazdag, szép templom aztán megváltoztatta az utca nevét. Egy monumentális épület mégis inkább jelzi az utcát, mint az, hogy milyen hitű vagy fajú népek lakják; ezért az utca neve Boldogasszony utcája is volt.

A Zsigmond király építette, akkor „friss palotá”-nak nevezett királyi lakkkal szemben, a mai honvédelmi minisztérium palotájának homlokzata előtt állott, bejáró kapujával erre a kis utcára; és érdekes, hogy még a pápai bullák is hol így, hol úgy nevezik, néha Boldogasszony, néha meg Szent Zsigmond templom a neve.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Zsidó utca nem gettó volt. Nem az ő számukra fenntartott utca, mert benne lakott Ákos bán is, és a zágrábi püspöknek és az esztergomi káptalannak a háza is ebben az utcában volt.

1605-ben a törökök a zsidókra rótták.

A mohácsi vész utáni időkben a zsidóság már nem itt élt; leköltöztek a Vízi városba és onnan jártak fel, előbb csak üzletszerzés végett, s akkor egyik-másik itt ragadt lakóul is, s mikor már nagyobb tömegben voltak, elfoglalták azt az utcát a város északkeleti végén, mely majd a török város Zsidó utcája lesz és ma Verbőczy utca a neve.

Ebben az időben a régi Szent György utca a Vár utca nevet nyeri, annál is inkább, mert a Vár térben ér véget. Ez az új utcanév sem egységes rajta, mert az egyébként is igen kurta utcának a felső része a köznyelvben úgy szerepel, mint: a Fejérvári kapu felé....

A Vár utca név rajta marad aztán a visszavétel után is. A Zaiger meg is indokolja, hogy miért, azt mondja: „be nyúlik a várba”. Német neve: Schloss Gasse, amiből a budai német polgárok nem gondolva azzal, hogy markos értelmi tévedésbe esnek, csinálták a Schlosser Gasse nevet, ami tudvalevőleg Lakatos utcát jelent. Senki nem akarta minden ok és értelem nélkül megváltoztatni az utca helyes és indokolt nevét, csak úgy, amint a Schul Gasseből (Iskola utca) csináltak Schuller Gasset, ami, ha nem is egészen íráshibátlanul, de Diák utcát jelent a mi nyelvünkön, éppen úgy lett ebből a Vár utcából Lakatos utca.

A múlt század hetvenes éveinek elején, amikor Buda utcaneveit rendezni kezdte Budaváros circumspectus tanácsa, jónak látta, ha itt megszünteti a Vár utca nevet, és a Fejérvári kapu utca nevet adja neki. Ennek, ha az utcanév jóval hosszabb is lett, mint Vár utca korábban volt, de magyarázata szintén megvolt.

Akkor a királyi palota udvarán át ment le az út a Ferdinánd kapuhoz és tovább le Tabánba, s így ez az út jobban rászolgált arra, hogy Vár utca legyen. — Ez lett tehát a Vár utca, a Burg Gasse. A Burg és Schloss szavak különböző értelme a németben a magyarban kifejezhetetlen két különböző szóval. Van azonban annak is nyoma, hogy ezt az utcát Palota utcának nevezték. Ez a Palota utca elnevezés emléke annak az időnek, amikor a bécsi udvar szigorú szabályai megtagadták még, hogy Magyarország apostoli királyának budai székhelye székesfőváros lehessen, és az a vár, amely a magyar király rezidenciája, Vár legyen. Az akkor csak kastélya volt az osztrák császárnak, nem különb, mint akárhány kastélya, mint például a holicsei... Csak a száz esztendőös osztrák császárság uralkodójának dukált akkor a vár, az ezer éves apostoli királynak csak a palota.

1879 óta ez az utca a Szent György utca nevet kapta, mivelhogy a Szent György térre vezet.

SZENTHÁROMSÁG TÉR

Volt idő, amikor Budán zavarok voltak az utca és tér fogalma körül. Sokszor utcát neveztek térnek és sokszor tér volt az utca.

Itt van mindjárt a városnak az a helye, ami a Nagyboldogasszony templomának főhomlokzatától leért a nyugati bástyafalig, ez a kisebb részében széles, nagyobb részében keskeny, hosszúkás úttest volt néha tér is meg volt utca is.

Ma, mikor földolog a helyes megállapítás, ezt a darab Buda-földjét kettévágták és a szélesebbje lett a tér, a keskenyebbje utca lett: a Szentháromság utca és a Szentháromság tér.

A mai Szentháromság tér díszhelye nemcsak Budapest fővárosnak, de Magyarországnak is, a középkorban a hétköznapi élet színtere, mint akkor a városi főterek általában. A vásárosok, kenyérsütők, húsmérők, gyümölcsárusok, lacikonyhások lebzseltek ott sátoiraikban és a város népe sürgött körülöttük. Mi neve volt ekkor — úgy látszik nem maradt fenn. Budának csaknem minden utcájáról emlékezik egy-egy régi okmány, pápai irat, hivatalos vagy magánszerződés, városi tanácskiadmány, csak erről a térről nem beszél semmi, és ahol szó van róla, ott csak azt mondják, hogy itt a templom körül temető, úgy nevezett cinterem volt.

A középkori írott emlékek szerint csak annyi látszik bizonyosnak, hogy Mindszent utca névvel illeték a mai Fortuna utcát és a Tárnok utcát, úgyhogy ez a két utca kötötte össze a mai Dísz tért a mai Kapisztrán térrel, de arról sehol sem esik szó, hogy mi volt akkor a közbeeső térrel? Annak is az volt a neve vagy más neve volt? De akkor mi?

A török időben nemzetünk nagy kincse az annyi sorsváltozás miatt sokat szenvedett Nagytemplom, Nagy mecset lett (Böjük dsámi), de nevezték Óriás mecsetnek is (Eski dsámi), sőt a kitűnő Marsigli hosszabb török néven ismerte, mert ő Buiuk dsámi Mustafa basa Ciarsusin de dsámi néven jegyezte fel. Ez utóbbi alapján a tér, mely előtte elterült, Musztafa basa tér nevet viselt.

A német világ aztán első kötelességének tudta, hogy hálááldozatot hozzon e téren a Mindenhatónak, amiért az 1692-ben a városban dühöngött pestisjárvány rengeteg áldozatot követelve bár, de mégis szerencsésen megszűnt. E hálától vezéreltetve itt Szentháromság szobrot állítottak fel, mely azonban csak rövid ideig állott a helyén. 1710-ben újra kitört a szörnyű vész, és hogy az ismét megszűnjön, a városi tanács fogadalmat tett, hogy e helyre a már fennálló helyett egy még szebb és nagyobb Szentháromság szobrot fog Isten dicsőségére felállítani. 1715-ben végre megszűnt a pestis, a régebbi szobrot elszállították Óbudára, s annak helyére egy gazdagabban díszítettet állítottak. Ez az emlék alul széles, felül keskenyedő oszlop, annak magasában az Atya, Fiú és a Szentlélek alakjaival, akkor sokkal gazdagabb

volt, mint manap, mert talapzatából kiugró sarkokon még több szentnek szoboralakja állott, de szükség lévén a téren szabad helyre, ezeket lebontották és így az oszlopos szobor leegyszerűsödött. Csak IV. Károly király koronázása alkalmából nyerte azt a gazdag formát, amelyben az ma is ott áll.

Ez a Szentháromság oszlop adott aztán nevet a térnek, mert „az oszlopnál” kifejezéssel éltek, ha róla szóltak, (bey der Saulen — mondja a Zaiger). Még a XVIII. század első felében is e körül a név körül járnak, ha emlegetik, többször találjuk ilyes formán: A Szentháromság oszlopa körül, vagy körüli téren...

De elmúlik vagy három évtized, és a tér neve Jezsuita tér lesz.

Ennek oka és magyarázata, hogy a tér napkeleti oldalán, az ősi templom mellett jobbról és balról a jezsuiták két háromemeletes háza feküdt. A Jézus társaságbeli atyák buzgón munkáltak a nagy nehézségek között élő városi lakosság lelki ügyeiben, sőt az életrekelő város kultúrájának kérdésében is fáradoztak, és a város azok iránt hálát érzett s ezt óhajtotta a névadással kifejezni.

A főtér, melyen a városi élet dandára zajlott, nem lehetett meg kút nélkül. 1718-ban középen kutat fúrtak, melybe az akkor távoleső Svábhegy kitűnő forrásvizét vezették be, hogy a közönség, melyet hosszú évek óta a szörnyű kór tizedelt, tiszta friss vízhez jusson. A kút felépítményén Loyolai Szent Ignác, a jezsuita rend alapítójának szoboralakja díszlett, éspedig annak emlékezetére, hogy e szent névünnepeken előestéjén buggyant ki a kútnyíláson az üdítő forrásvíz.

1783-ban Buda város tanácsa érthető elragadtatásában s hálájától vezérelve elhatározta, hogy felállítja a nemesen gondolkozó, közvetlensége és leereszkedése folytán őszintén szeretett II. József császár szobrát. A tanács deputációt küldött Bécsbe, hogy erre engedélyt kérjen az uralkodótól — akinek bár elve volt, hogy élő embernek ne állítsanak szobrot —, rögtön beleegyezett, sőt mindjárt ki is jelölte a helyet, hova kerüljön az ő szobra: oda a Szent Ignác helyére...

Boldogok voltak a jó purgerek, és nagy lelkesedésükben elhatározták, hogy lovasszobrot kap a császár, de hát arra a városnak éppen ez a tere szűk. Hosszú fejtörés után a Parádé térre szökkentek ki vele és meg is rendelték a vörös márvány talapzatot és reá a kor divatja szerint a rómainak öltöztetett caesar paripán ülő alakját.

Persze hogy a császár füléhez jutott a tervezgetés híre, mire egy igen komoly és szigorú levélben (a levél 1784. június 23-án kelt) megírta a helytartótanács elnökének, hogy ha minden terve valóra válik, „akkor aztán reá szolgálók az emlékoszlopra, de nem most, midőn az által, hogy könnyebb áttekintés végett oda helyezém a főbb hivatalokat, Buda városa több borát mérheti ki és magasabb házbékeket vághat zsebre a lakóktól...”

Persze erre az egész terv megsemmisült. A nagy jezsuita szobra pedig örökre eltűnt a kút csücskéről, de a budaiak nem gyönyörködhetek a kalapos király és barátsarus császár lovasszobrában sem.

A II. József szerzeteseket eltörlő rendeletével egyidőben száműzte a főtérről a jezsuita rend, alpítójának szobrát is, s az nem került soha oda vissza. A kút azonban így nagyon üres volt, a jó budaiak szépérzékét, hogy ne sértse az üresség, Carlo Adami comoi származású szobrasszal a városvédő Athéné szobrát faragtatták ki és azt helyezték az Ignác helyére. De később a kutat lebontották s az Athéné szép ülő szobra elkallódott és nem is olyan régen került csak elő; magántulajdonból jutott vissza a régi helyére, most az első kerületi előljáróság épületének, az egykori városházának szentháromságteri sarkán áll.

A XIX. század elején már eloszlott a várbeli jezsuiták emléke is, s már nem volt többé értelme annak, hogy a tér Jezsuita térnek neveztesse. Akkor többféle nevet is kapott: neveztek Fő térnek, hiszen a plébánia templom tere volt, ahol a nagy egyházi, sőt nemzeti ünnepélyek a legnagyobb fénnel s a városi tanács jelenlétében folytak le. De hívták Városház térnek is, mert a városház oda sarkalt. No de voltak, akik visszatértek a régi névhez, mely a fogadalmi emlékről ismét Szentháromság tér lett. És mivel a vásár napjain itt is volt sokadalom: kirakók sátra, árus, énekes koldus, meg meggyász, hát lett a nép nyelvén Piac tér. De a sokféle nem hivatalos nevet eltüntetni egyszerre a szép név, melyet ma is visel.

SZENTHÁROMSÁG UTCA

Minden városnak a főtere a városháza előtt van. Ez a város legtekintélyesebb pontja, ahol közvetlenül szerezhet hírt mindenki arról, ami a városban, a várossal történik, amit a tanács határozott, a rendeletekről is ugyanitt nyerhet tudomást, a hirdetéseket itt látja legelőbb.

A budai városháza ott volt a főtemplom közelében. Minden utcából könnyen elérhető hely.

A mohácsi vész előtt, mikor még Buda nem volt a győzelmes császár kegyelméből német, ezt az utcát Német utcának nevezték. De aztán, hogy az élet egyre városiasodott, meg a kereskedelem is helyhez kötöttebb lett, akkor itt voltak a különböző vásárosok, árusok. A városházában meg a szemközti házsor házaiban voltak utcára nyíló bolthelyiségek és pincemélyek, ahol árusok szolgálták ki a közönséget. Ezért lett aztán a neve Kalmár utca. De meg azt a kalmárt, aki mindent árult, gyógyfüveket, kenőcsöket, olajakat, csőre-szerszámot, a tanács határozata szerint csak olyan árut nem, amit rőffel kellett mérni, ezeket hívták akkor patikárosoknak, s így lett ez az utca az Apothekáriusok utcája.

Hogy azonban mi neve volt akkor, amikor a kontyos törököt uralta a város, egészen biztosan meg nem állapítható, de sejthető, hogy az ott tanyázó iparosnép után kapta a Rézművesek utcája nevet. Ez csak abból a rendkívül értékes és fontos lajstromból vehető, melyet 1686-ban egy Marsigli nevű olasz mérnök készített a keresztény kézre került egykori magyar királyi városról.

Ennek a zseniális sokoldalú olasz tudós mérnöknek rendkívüli érdemei vannak Buda törökkori emlékei körül. Gróf Marsigli Lajos Ferdinánd (1654–1717) volt, akit a keresztény hit iránti mély rajongás és a muzulmán-gyűlölet már kora ifjúságában idevezérelt, hogy részese legyen a nagyszerű munkának, mellyel ki fogják szorítani a pogányt a keresztény Európából. Sok küzdelem, még több nehézhadtechnikai tanulmány, kísérleti munka, sokszori sebesedés után bevonul a diadalittas, zsákmányéhes zsoldos hadinéppel a rommá lett, visszahódított Budavárba, és a szabad prédálás második napján Mátyás király palotájának romjai között felkutat egynehány Corvina roncsot, aztán a török főiskola könyvtárából egy zsák régi keleti kéziratot visz sátrába. Ezek most szülővárosa, Bologna könyvtárának kincsei.

Ő készíti el Buda térrajzát mesteri finoman és tökéletes pontossággal, többször is, hol a császár, hol a pápa számára. És ő írja össze a volt török város, Budin jelentős épületeit 1686 szeptember havában, tehát közvetlenül a visszavétel után.

Ebben a lajstromban a városon belül nyolc templomot sorol fel, ezek között van — olasz írásforma szerint leírva annak török nevét — a Seich Giamisi Cosangilar Socaghinde nevű, nem éppen nagyméretű templom, melyről mondja, hogy az a Rézművesek utcájában állott, de erről egyetlen más leírás vagy térkép nem emlékezik.

Marsigli ezt a nevet csak a budai megmaradt lakosok ajkáról jegyezhetette le; a német időkre nem is ment át a Rézművesek utcája név, mert akkor, hogy itt voltak az élelmiszerárusok meg a húsmérő székek az úttesten, a szabadban, a nép megszokta, hogy ezt a helyet csak úgy nevezze, hogy a Mészárszékeknél, az ő nyelvükön: bey denen Fleischbänken, és így is maradt elég soká.

1809-ből maradt egyetlen német kalendárium mondja, hogy a mészárszékek a városház pinchhelyiségében voltak. Utóvégre ez is lehetséges...

Ekkor még a mai Szentháromság utca két részből áll: az a szűkebb kis utcadarab, mely az Úri utcától a bástyasétányig szerénykedik, volt Svábok utcácskája (németül: Schwaben gässl). Persze, ez a régi Német utca név jogutódja lesz.

De a kis Svábok utcácskája már jelentéktelenségénél fogva névtelenné lesz, vagy lehet, hogy csak emlegetetlenné, mert semmit sem tudunk későbbi nevééről.

A XVIII. század közepén a városház előtti utcarész komoly nevet kap: Városház utca lesz belőle, amely néha Városház tér néven is szerepel, sőt akkorában e néven a mai Szentháromság terét is értik.

A felsőrészen lakó várbeliek piaca a múlt század derekán itt volt, ezért ezt a helyet Vásár térnek is mondták az errefelé lakók. A városi gazdasszonyok itt vásároltak és itt elégedetlenkedtek egymás között, mondván, hogy már nem lehet élni, mert minden olyan drága, hogy megfizethetetlen! Egy font borjúhúsért elkér az a cudar húsáros nyolc krajcárt... van annak lelke...?

1875-től kezdve az az úttest, mely a Nagyboldogasszony temploma előtti nagy tért összeköti a Bátyasétánnyal, s az arról levezető gránit lépcsőn által a Vérmező vidékével, a Szentháromság utca nevet viseli. Ezt megmagyarázza a Szentháromság oszlop, mely az utca tengelyében áll a Szentháromság téren.

SZENT PÉTER MÁRTÍR UTCÁJA

Erről az utcáról csak azt tudjuk, hogy a váron kívül volt valahol. Ezt kétségtelen hitelű okmányok hirdetik. Egy 1547-ből fennmaradt írott emlék azt mondja, hogy ez időben a várban Nagy Péter volt a bíró, míg a Szent Péter mártír utcájában egy valamely Pál viselte a bírói tisztséget.

Ennek az utcának a nevét egy alkalommal úgy is találjuk feljegyezve: Külsővárosi Szent Pál utca, lévén fenn a várban is egy Szent Pál utca.

Ennek a Külsővárosi Szent Pál utcának is lehetett valamelyik házsorában templom, melynek Szent Pál valamelyik volt a védőszentje; egyelőre nem ismerjük ezt a templomot.

SZÍNHÁZ UTCA

Ez a régebbi időkben hol szűk, hol széles utca a Zsigmond teret kötötte össze a keleti oldalon az egykori Szent György térrel. Mondhatnám olyformán is, hogy a régi Szent György teret a mai Szent György térrel, mert hiszen a mai Dísz tért régen éppen így nevezték.

Bármilyen kurta kis utca is, de szép történelmi múltja van. A középkorban Szent János utca néven emlegették, mivelhogy benne állt a Ferencrendiek kolostora és azok Szent János egyháza. Nevezték azért Keresztelő Szent János utcájának is.

Északi részén nyílása éppen szemben volt a Szent János kapuval, amely bástyakapu volt, és a török korban ez lesz majd a Vízi kapu (törökül: Szu kapuszu), mert erre jártak le a Dunához és fel a Dunáról a vízfordók, erre ment le a bástyafal, mely ezeket a rabszolgákat az ostromlók veszedelmeitől védelmezték. Majd jóval később itt állott az 1858-ban újraépített és a Vár rendezésekor végleg lebontott Ferenc József kapu.

Az utcácska délen a nagy térre torkolt, mely innen egyenesen a királyi várig, vagy annak az udvara mélyébe nyúlt le.

Mikor Buda megszűnt magyarnak lenni és a hitetlen lett benne az úr, a Szent János utcája Bizánc utca, vagy Bizánc kapu utca lett, és a minoriták Szent János egyházából lett a Pasa mecset, a Pasa dsámi, és minthogy közelében volt a királyi palota, nevezték azt Palota mecsetnek is, az ő nyelvükön: Szeráj dsámi.

Véget érván a másfélszáz év, míg a félhold ragyogott a Vár minaretjei csúcsán, ennek a dsáminak is el kellett pusztulnia. A Ferencesek máshol kapván telket, régi telküket itt a Karmelitáknak osztották, s e rend templomát 1734 júliusában szentelték fel. Nem nagy, de igen finom hangulatú templom volt ez. Tornyából három széphangú ércből hirdette az igaz isten dicsőségét. Ez a rendház és templom adott akkor nevet ennek az utcának: Carmeliták utcája, a Zaiger szerint: Carmeliter gas-sen.

1784-ben II. József a nemzeti elégedetlenséget kifejező költő verse szerint:

„Mért gyermekségedben nem tudtuk felőled,

Hogy kalapos király fog lenni belőled?”

(Ányos Pál)

A „kalapos király” őszinte, jóakarató igyekezetében, hogy a magyarok országát is kiemelje maradi állapotából, többek között azt is elrendelte, hogy a legfőbb hatóságok Budán székeljenek, s ekkor elrendelte, hogy a Carmeliták épülete részben külföldi áruk raktárává, részben a várbán lakni köteles tisztviselők számára lakásokká építendőket át, e lakók a bért a vallásalapnak fizetendik. Erre nézve a tervet és a költségvetést maga elé terjesztetni kívánta. A templomból aztán színház lett; átépítésével Kempelen Farkas kancelláriai tanácsost, a zseniális mechanikust bízta meg. 1787. év október 17-én kezdte el itt a német színészet előadásait. De a magyar nemzeti gondolat új életre kelése magával hozta a legközvetlenebb művelődési eszköznek, a játékszínnek megteremtését is, és az első magyar színielőadás ugyan-csak ebben az Isten templomából műzsa templomává lett Várszínházban zajlott le.

Az első magyar színielőadás emlékéért a Székesfőváros közönsége emléktáblával örököltette meg a színház homlokzatán. A márványtáblán a fáklyát vivő magyar Thália vezeti a nehéz útra az első magyar színigazgatót: Kelemen Lászlót. A dombormű két oldalán ez a felirat hirdeti az épület múltjának ezt a nagy eseményét:

„A Várszínház falai között hangzott el az első magyar színielőadás, melyet az úttörő Kelemen László magyar játszószín-társasága tartott. Az innen virágba szökkenő magyar színművészet másfélszáz éven át nyelvünknek gondos őrizője, a nemzeti szellem áldozatos hű munkatársa volt.”

Középen a dombormű alatt az első előadás napjának időpontja: 1790. october 25.

Az emléktábla Boldogfai Farkas Sándor műve.

Művelődéstörténeti jelentőségű eseményt örökít meg a színház falába helyezett másik emléktábla. 1800. május 7-én itt hangversenyezett a nagy Beethoven; halálának százados évfordulója alkalmából a Székesfőváros közönsége Sidló Ferenc domborművével ékített márványtáblába vésette a nagy művészi esemény emlékét.

Ez a színház 1837-ig volt a magyar színészet hajléka. A „komor Buda” — ahogyan Déryné nevezi a Várbelieket — annyira otthon ülő lakóival több kísérletet buktatott el, s a Várszínház nem kerülhette el végzetét: ma üresen áll.

Az utca neve, mikor a színház megnyílik, Színház utca lesz, és ma is még ezt a nevet viseli.

TÁRNOK UTCA

Budavárnak ezt a forgalmas utcáját, mely a város főteréről a főtemplom terére közvetlenül vezetett és vezet, a középkorban Szent György utcának nevezték.

Az elnevezés természetes. A főter északi végén az utca nyugati házsorának vonalában állott a méltán Nagynak nevezett I. Lajos király építtette Szent György egyház, amely akkor a főternek is nevet adott. Mi sem volt természetesebb tehát, hogy az idevezető utca is e templomról kapja nevét.

Ez a név megmarad még a török időkben is. A török nem egy utcát illet egy névvel, de azt a házcsoportot, melyet az életforma, a gyakorlat összefog, ezt aztán mahallé-nak nevezi; így volt a mai Tárnok utcában vagy helyesebben utca körül egy mahalle, melyet a templom után Szent György utca mahallé-nak neveztek.

Az a másfél század, míg a törököt uralta a város, sok változást is hozott elő benne, persze úgy változtak a nevei is időnként. Találunk írott emléket, mely szerint ez lehetett a Fürdő utca akkorában, és valószínűleg azért, mert itt lehetett a várbeli muzulmánok Mohamed rendelte fürdője; aztán, amint a város kereskedelmi élete és a forgalom lebonyolítása megkívánta, hogy bazárok legyenek, így kellett az Budinban is. A helyet, ahol ezek voltak, általánosan Bazárnak nevezték, így a mai Tárnok utca és a Dísz tér együtt viselték ezt a nevet. Törökül Csársu dir volt.

Evlia Cselebi nagyemlékű utazó, akinek mi is sokat köszönhetünk, hiszen írásai-ból ismerjük igazán a törökkori Budát, írja, hogy ez volt az a hely, ahol különösen a szövetekkel kereskedők rakták ki holmijukat, s ezért Bedesztán, vagy Bzesztán volt még a török neve.

A hódoltságból visszanyert város romhalmazából aztán lassanként újraszületett ez az utca is. A törmelékben és romtömegben nem volt talán annyira kivehető, hogy az az útvonal, mely a borzalmasan halomba lőtt királyi vár és a szintén romokban

heverő Bécsi kapu között a várterületet átszelte, kissé kanyargós, és a császáriak egynek vették, s így az egész kapta a Fő utca nevet (Haupt Gasse).

De a Fő utcának az a része, mely ma a Dísz tér és a Tárnok utca neveket viseli, ugyanakkor Fő térnek is mondatott, s ez így sűrűbben olvasható úgy a hivatalos, mint a magán iratokban.

A múlt század ötvenes éveiben a Buda városi magisztrátus úgy látszik észrevette, hogy a hosszan elnyúló és nem is széles úttest nem jöhet térszámba, s az utcának önálló nevet adott, és mint ahogy a török idő előtt nevét a déli szomszédos tértől nyerte, úgy most az északi szomszédja, a Szentháromság tér után Szentháromság utca lett. Állítólag lett volna idő, amikor az északkeleti végén álló városházról Városház utcának is nevezték. 1879 óta Tárnok utca a neve.

A tárnok régi magyar szó, ebben a formában 1235 óta ismerjük, a legrégebbi magyar méltóságok egyikét jelenti. A latin *tavernicus*-ból formálódott így magyarul. Jelentette a kincstartót, kincstárnokot. Mátyás király úgy rendelkezett, hogy a tárnokmester Budán éljen s törvényt ne a királyi várban üljön, hanem a város valamely alkalmas épületében — és ez az alkalmas épület, a tárnok városbeli háza egyszer valamikor a mi Tárnok utcánk városbeli házában lehetett és így ragadt rá az utcára e név. Akkor is a legelőkelőbb utcája volt a városnak, s ebben az utcanévben emléket állítottak a régi magyar királyi életnek.

ÚRI UTCA

Neve is elárulja, hogy ez úri utca volt Budán. Széles, talán a legszélesebb valamennyi között, a főtértől egyenesen megy a városházához, meg tovább az ősi Mária Magdolna templomhoz. A középkorban Olasz utcának nevezték... A latin okmányokban *vicus* vagy *platea Italicorum* néven nevezik, de van latinnyelvű okmány, amelyben úgy említik, hogy: Olazwczya. Már 1403-ban e néven említik, de tudnunk kell, hogy a középkori nyelvhasználat szerint olasz alatt a latinust értették, és a XIII. század a flandriaiakat is e névvel illette. Ezek pedig azok a mindenre vállalkozó, merész, bárhol hazát találó kereskedő népség, mely már az ország különböző vidékein megtelepedett. (Ezt igazolja az a sok régi helységnév az országban, mely nevében az Olaszt és Olaszit máig viseli.) Az Olasz utca nevét ezek szerint az ott lakó idegen kereskedőktől nyerhette. De az sem tartozik a lehetetlenségek közé, hogy az Anjoukkal és a trónkövetelőként Budán megjelent nápolyi királlyal, Kis Károlyval sok olasz vetődött ide és a Kis Károly által kiűzött zsidók helyét, mint tudjuk, olaszok foglalták el, és a jó magyar már akkor is olyan volt, hogy az idegen előtt hódolattól eltelt, és megadta magát neki, és sietett róluk utcát elnevezni.

Az utca akkor tényleg előkelő lehetett, az előkelőségek, jómódúak lakták. Az itt állott építmények közül még néhány pompás csúcsíves kapualja, pár ház gyönyörű boltíve, földszinti szobája drága emlék a régmúltból, és az az égnek meredő keskeny falmaradvány, melyről a helyrajztudomány még nem tud biztosat mondani. Mondják, hogy az a Mindszentek templomának hírmondó fala-é, mert lehet, hogy ez a Szent Pál templom maradványa, sőt van tudós, aki a Gara nádor házáról beszél, ha ezt kutatja.

A török világban kissé zuhant az utca előkelő urasága, mert alsó részét: a városházától a Szent György térig (Dísz tér) a Csizmadiák utcája nevet kapta, míg felső részét Földbástya utcára keresztelték, lévén a Földbástya az a körbástya, mely a Görgey szobor környékét övezi, ha kanyargósan is, de oda vezetett.

A diadalmas császári kormányzat, mely a visszahódított Budát közigazgatta, adta neki azt a nevet, melyet ma is visel; immár két századnál is jóval több ideje Úri utca. A Zaiger szerint: Herren gasse.

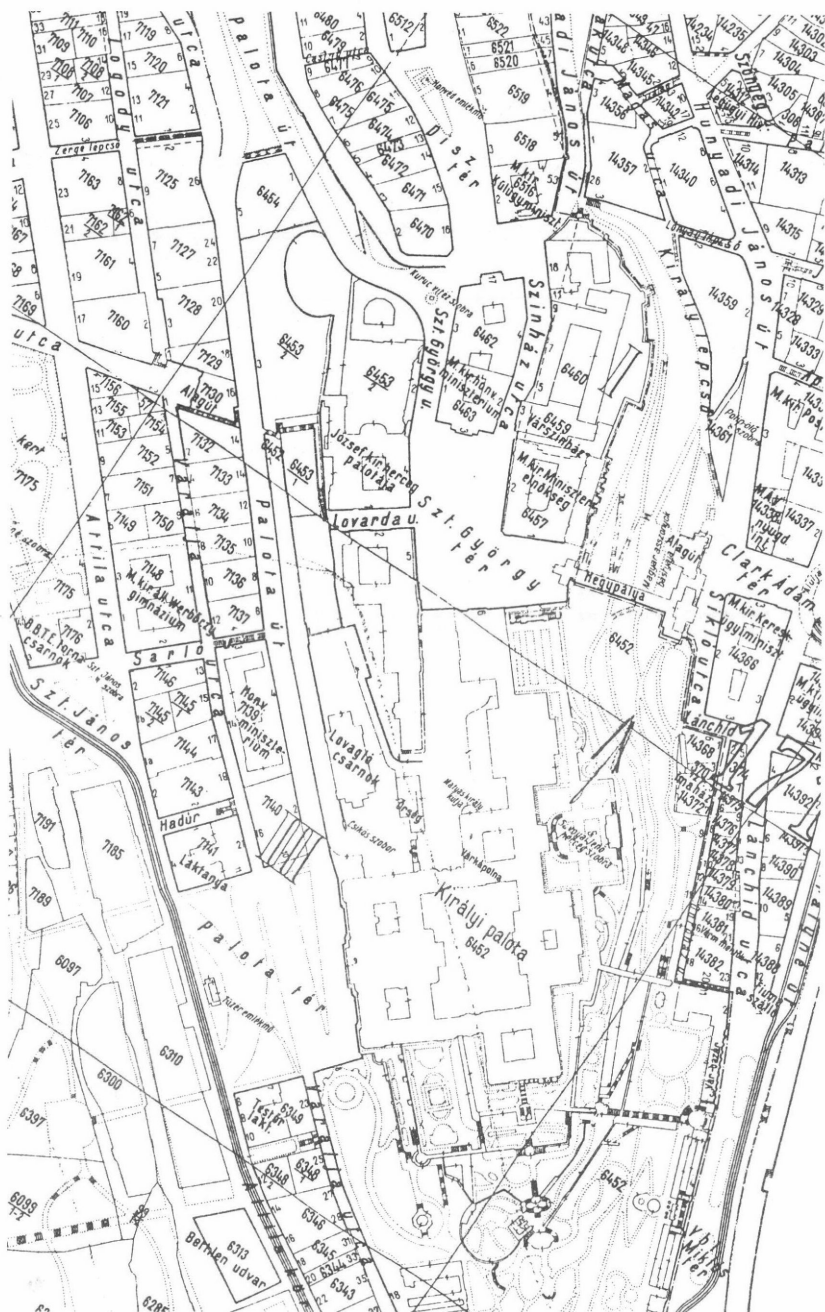
A szabadságharc utolsó idejében kis időre más nevet kapott. A minden tiszteletre és hódolatra méltó mártír miniszterelnök nevéől nevezték el Batthyány utcának, de a bevonuló Windischgrätz megjelenésével e szép név hamar eltűnt a falakról és ismét Úri... nem, Herren Gasse lett.

UTALÁSOK

Ágyúraktár tér — Arzenál tér
Arany bástya — Bástya
Bánffy utca — Bánfi utca
Bástya utca — Casino utca
Bástya utcácska — Börtönház utca
Bazár — Dísz tér
Bécsi kapu utca — Werbőczy utca, Bécsi tér
Bécsi tér — Bécsi kapu tér
Bécsi utca — Fortuna utca
Buegen Gässl — Kard utca
Collégium utca — Ince pápa tér
Csardak őrház — Bástya
Csonkatorony — Báli basa tere
Dama Gässl — Anna utca
Dámbak utca — Anna utca
Erdélyi bástya — Bástya
Ezüst bástya — Bástya
Ferdinánd tér — Ferencesek terecskéje
Ferencesek tere — Ferencesek terecskéje
Földtorony útja — Bástya főter — Dísz tér
Fő tér — Dísz tér
Fő utca — Dísz tér
Francia utca — Fortuna utca
Gässl hinter denen Schulen — Iskola mögötti utcácska
Gróf Bethlen István bástya — Bástya
Halászbástya — Bástya
Halottak utcája — Werbőczy utca
Halpiac — Hal tér
Hinter denen Schulen — Iskola mögötti utcácska
Híradás bástyája — Bástya
Horthy Miklós bástyasétány — Bástya
Hölgy utca — Anna utca
Hüvelykujj utca — Anna utca
Iskola tér — Ince pápa tér
Iskola utcácska — Diák utcácska
Itália bástya — Bástya

Janicsár aga utcája — Fortuna utca
Jezsuita lépcső — Hal tér
József tér — Ferencesek terecskéje
József utca — Werbőczy utca
Kaszinó utca — Casino utca
Kéményseprő utca — Casino utca
Klastrom utca — Dárda utca
Kolostor utca — Dárda utca
Kossuth utca — Werbőczy utca
Középső utca — Fortuna utca
Kurta utca — Balta köz
Kút tér — Ferencesek terecskéje
Kút utca — Kard utca
Külsővárosi Szent Pál utca — Szent Péter mártír utcája
Legények utcácskája — Kard utca
Magyar Asszonyok bástyája — Bástya
Musztafa basa bástyája — Bástya
Ötvös utca — Ince pápa tér
Ózbak utca — Anna utca
Parádé tér — Dísz tér
Pázmány utca — Ince pápa tér
Prímás bástya — Bástya
Régi zsidó utca — Werbőczy utca
Rongy köz — Fortuna köz
Savanyúétel tornya — Bástya
Schulek Frigyes lépcső — Hal tér
Szent György utca — Dísz tér
Szent György tér — Dísz tér
Szent József bástya — Bástya
Szent Miklós kolostor utcája — Imre pápa tér
Szent Miklós utca — Ince pápa tér
Szent Pál utca — Fortuna utca
Szombathely — Bécsi kapu tér
Szombati vásár helye — Bécsi kapu tér
Szombat piac — Bécsi kapu tér
Szűk utcácska — Hajadon utca
Tanács utca — Ince pápa tér
Tanoda tér — Ince pápa tér

Tej utca — Anna utca
Tér — Dísz tér
Tüzérbástya — Bástya
Újnegyed bástyája — Bástya
Ulwing (Wilwing) utca — Dárda utca
Veli bég tornya — Bástya
Wilwing (Ulwing) utca — Dárda utca
Zöldfa tér — Ince pápa tér
Zwinger Gässl — Börtönház utca
Zsidó tér — Bécsi kapu utca

A Vár. Részlet a Rexa Dezső művével közel egyidőben készült Budapest székesfőváros területének átmézési térképe, 1937. című munkából. Budapest Főváros Levéltára. Terv- és térképtár. XV. 251/77.

Attila Sunkó: „Die Burg”.

Manuskript der Straßennamengeschichte von Dezső Rexa

Dezső Rexa von Nemeskút (1872–1964), der Archivar, Kulturhistoriker, Schriftsteller und Mitglied des Ungarischen Pen Club ist am 28. Februar 1872 in Pest, in einer von Neutraer Komitat herkommenen evangelischen adeligen Familie geboren. Er hat seine Studien im Gymnasium am Deákplatz gemacht, später hat er Jura studiert und an der Handelsakademie in Budapest absolviert. Er hat seinen öffentlichen Dienst im Jahre 1902 als Archivar des Arwaer Komitats und Bibliothekar der Csaplovics-Bibliothek begonnen, von 1910 war er der Hauptarchivar des Stuhlweißenburger Komitats und endlich von 1919 derselbe im Pest-Pilis-Solt-Kiskuner Komitat. Neben seiner literarischen Tätigkeit (eigene Werke und Übersetzungen) und seiner Beiträge von Kultur-, besonders Theatergeschichte sind seine Ausgaben über die Historie von Budapest am bedeutendsten.

Das Archiv des Pester Komitats besitzt den größten Teil des sogenannten Rexa-Nachlasses, den Stoff der „Straßennamen A–Z” und die „Topographie A–Z”, die auf die Straßen- und geographischen Namen der Bezirken der Stadt Budapest vor dem Jahre 1949 beziehenden historischen Daten alphabetisch enthalten. Die Zusammenstellung bedeutet den vom Auftrag Öffentlicher Arbeitsrat der Hauptstadt zwischen den Jahren 1941–1943 gesammelten Zettelstoff der 3 Bänden „Straßennamenprotokoll der Haupt- und Residenzstadt Budapest”, die der Verfasser später mit dem Titel „Topographisches Lexikon von Budapest” herausgeben wollte. Der dritte Teil, des Manuskript „Die Burg” war die zum Buch entwickelte Variante des beziehenden Teils (I. Bezirk, Die Burg) dieses Werkes.

Das auch noch heute in weiten Kreisen bekannte und in der historischen Forschung und alltäglicher Datenlieferungsarbeit benutzte und im Archiv der Hauptstadt Budapest bewahrte Archivarischen Straßenverzeichnis ist nicht anderes, als eine erweiterte Variante der Arbeit von Dezső Rexa. Der Wert des Werkes von Rexa wird dadurch wesentlich erhöht, daß der größte Teil seiner Archivquellen in der zweiten Weltkrieg vernichtet worden sind.

Die einleitende Studie versucht die archivarischen und bibliographischen Quellen des Manuskripts Die Burg von Dezső Rexa möglicherweise zu enthüllen.

NÉMETH ILDIKÓ

A SOPRONI LAEHNE-FÉLE NEVELŐINTÉZET

1853–1918

A XIX. század folyamán Sopronban működő, elsősorban elemi oktatással, leányneveléssel vagy zene- és nyelvtanítással foglalkozó, magánkézben lévő iskolák közül kiemelkedett Laehne Frigyes fiúk számára alapított elemi és középfokú tanintézte.

A Laehne család nevelőintézete 1853-ban nyílt meg és 1918-ig állt fenn, 9–18 éves fiúk számára, a Bécsi domb egyik hatalmas kerttel ellátott, városszéli, kétszintes házában. Az iskola épületének a második világháborús bombázások után megmaradt része ma lakóház a Bécsi úton.

Az akkoriban modernnek számító nevelési elveket valló — ma úgy mondanánk, kísérleti — intézmény több évtizeden keresztül érdekes színfoltja volt Sopronnak. Az intézetet külföldi példák nyomán szervezte meg alapítója. Célja az volt, hogy egy olyan nevelési formát honosítson meg — a nyilvános iskolák és a házitánítás pozitívumait ötvözve —, amely a növendékeket megfelelően előkészíti későbbi, felsőbb szintű tanulmányaikra, ugyanakkor többet ad az átlagos középiskolánál. Többet annyiban, hogy nemcsak a szellemi, hanem a testi és erkölcsi nevelésre is odafigyelnek a pedagógusok, és minden diák számára biztosítják az egyéniségének megfelelő képzést és bánásmódot. Megfelelő anyagi háttérrel, jól felkészült pedagógusokkal valóban jelentős eredményeket ért el az iskola, méltán alapozva meg hírnevét.

Az iskola történetére vonatkozó források legnagyobb részét az intézeti értesítők teszik ki. Az 1859/60., 1866/67., 1868/69., és 1869/70. évi értesítők német, az 1883/84., 1884/85., 1886/87., 1887/88. évek magyar és német, az 1890/91., 1892/93., 1893/94., 1896/97., 1897/98., 1898/99., 1899/1900., 1900/01., 1901/02., 1902/03., 1903/04., 1904/05., 1905/06., 1906/07., 1907/08., 1908/09., 1909/10., 1910/11., 1911/12., 1912/13., 1913/14., 1914/15., 1915/16., 1916/17. évek magyar nyelven jelentek meg. Emellett a Soproni Városi Levéltár egyesületi anyagában egy 1892-től 1900-ig terjedő önképzőkori jegyzőkönyv, illetve Sopron Város Iskola-Bizottságának egyes iratai szolgálnak még adatokkal a Laehne-intézet történetéről. 1879-ig bezárólag az Országos Evangélikus Levéltár őrzi a Dunántúli Evangélikus Egyházkerülethez írt felügyelői jelentéseket.

Az alapító és a Laehne-dinasztia

Az alapító: Laehne Frigyes¹

Laehne Frigyes 1822. március 18-án született a poroszországi Osterfeldben.² Hatéves korától húszéves koráig a szászországi Weissenfels szemináriumának növendéke volt. 1842-től hat féléven keresztül a berlini egyetem filozófiai és természettudományi kurzusait hallgatta, emellett tanárjelöltként tanított Otto Schulz kisgimnáziumában. Szabadidejében rendszeresen látogatta az eiselensi torna- és vívótermet is.³

Tanulmányai befejeztével 1845-ben Felsőlövöre (Oberschützen) került tanárnak. Úgy érezte, ha nem akar idegen maradni Magyarországon, minél előbb meg kell tanulnia magyarul, ezért alig egy év múlva, 1846-ban Debrecenbe ment, hogy ott a kollégiumot hospitánsként látogatva elsajátítsa a nyelvet. Egyre inkább körvonalazódott az az elképzelése, hogy bentlakással egybekötött egységes középiskolát alapítson Magyarországon, ahol minden gyerekkel az egységiségnek leginkább megfelelő módon foglalkoznak. Időközben, hogy tanulmányai költségét fedezni tudja, Degenfeld Imre gróf családjánál háztanítószkodott.⁴

Az 1848-as szabadságharcban honvédeként állt, tüzerként szolgált Guyon Richard parancsnoksága alatt. Még ugyanezen év késő őszén tifuszt kapott Komáromnál, de eljutott Győrig, ahol súlyos betegen feküdt az osztrák csapatok bevonulásakor. A szabadságharc leverése után külföldre ment, először olasz földön, majd Svájcban nevelősködött. Amikor 1852-ben újra Felsőlövöre hívták, már meglehetősen jól beszélte az olasz és a francia nyelvet is.⁵

Másfél évig tanított Felsőlövön, majd 1853-ban elfogadta a soproni evangélikus alreáliskola vezetésére szóló meghívást. Előző állomáshelyéről magával hozott két

1 A névírás módja változó: Laehne vagy Lähne egyaránt szerepelhet. Az intézeti értesítőkből az 1850-es és 1860-as években a Lähne, később a Laehne alak szerepel. Laehne Frigyes neve mindkét alakban előfordul, Lähne Miksa következetesen Umlauttal írta a nevét, Laehne Vilmos neve mindkét változatban szerepel. Dolgozatomban az egyszerűség kedvéért a gyakoribb Laehne névalakot használok, kivéve Lähne Miksa esetében.

2 Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. 7. köt. Bp., 1900. 934. p.

3 Laehne, Friedrich: Laehne's Erziehungsschule in Oedenburg für Zöglinge im Alter von 6 bis 16 Jahren. Oedenburg, 1874. (a továbbiakban *Laehne*, 1874) 2. p.

4 *Laehne*, 1874. 3. p.

5 Szinyei J.: i. m. 935. p.

tanítványa, valamint két környékbeli diák számára megnyitotta internátusát, melyet az évek során fokozatosan továbbfejlesztett, és amelynek tanítványai hét esztendőn át az általa vezetett reáliskolát látogatták. Az ő igazgatósága alatt szerveződött át az evangélikus alreáliskola teljes négyosztályúvá. Hét eredményes év elteltével olyannyira felfejlődött az általa alapított internátus, hogy be kellett látnia: egyszerre két intézmény vezetésével nem tud megbirkózni. Amikor tan- és nevelőintézete megkapta az önállóságot biztosító nyilvánossági jogot, lemondott reáliskolai igazgatói posztjáról, és minden erejét intézete felvirágoztatásának szentelte. 1881. december 9-én, 60 éves korában halt meg Sopronban.⁶

Lähne Miksa

Lähne Miksa 1856. június 18-án született Sopronban. Elemi iskoláit és a gimnázium első négy osztályát apja intézetében végezte. A felsőbb három osztályt a tübingiai Eisenach gimnáziumában, a nyolcadikat a pozsonyi Evangélikus Líceumban járta ki, ahol 1877. szeptember 24-én tett érettségi vizsgát.⁷

Ezt követően Párizsba ment tanulni, majd 1879 decemberében beiratkozott a bécsi egyetem bölcsészkarára. Filozófiai tanulmányait 1881-ben fejezte be, abban az évben, amikor apja halála miatt át kellett vennie az intézet vezetését. Az igazgatói teendők ellátása mellett tanított is: földrajzot, németet, franciát.⁸

1885 végén megvált az intézettől, Budapestre került, ahol a Ludovika Akadémián francia nyelvet oktatott. A m. kir. tartalékos hadnagyot 1887-ben főhadnaggyá, 1892-ben II. osztályú századossá nevezték ki. 1910-ben már őrnagy, 1913-ban alezredes. Aktívan részt vett az első világháborúban, 1914-ben a 15. honvéd gyalogezred parancsnoka, 1916-ban dandárparancsnokká léptették elő. Szolgálataiért harmadosztályú Vaskeresztrel, valamint Lipót-renddel tüntették ki. 1918-ban halt meg, a pontos dátum nem ismert.⁹

6 Sopron, 1881. december 10. 3. p. Gyászjelentés. A december 14-i lap tudósított a temetésről. (3. p.)

7 Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára (= SL) XIV/20. Lähne Miksa iratai.

8 A Soproni Laehne-féle nyilvánossági joggal bíró gymnasium értesítője az 1883/84. tanévről. Sopron, 1884. I. p. (Az értesítő a továbbiakban Értesítő tanév)

9 SL XIV/20. Lähne Miksa iratai.

Laehne Vilmos

Laehne Vilmos 1862. február 24-én született Sopronban. Elemi iskoláit apja intézetében, a gimnázium nyolc osztályát Eisenachban végezte. Ezt követően még egy évig járt a pozsonyi Evangélikus Líceumba, hogy megtanuljon magyarul. Az érettségit már magyar nyelven tette le 1881-ben, majd önkéntesként egy évre a 19. vadászszázalóaljhoz vonult be.

1882-től két éven keresztül a budapesti, egy évig a berlini, majd a negyedik évben ismét a budapesti egyetem bölcsészkarának hallgatója volt. 1886-ban az egyetem gyakorló főgimnáziumában kezdett tanítani, 1888-ban a szolnoki állami főgimnáziumhoz került helyettes tanárként.

1891-ben, amikor az intézetet 1885-től igazgató Odörfer Kristóf, Laehne Frigyes veje a pozsonyi állami főreáliskolához kapott kinevezést, Laehne Vilmos átvette az intézet vezetését, és megkezdte az átépítést, újjászervezést.¹⁰ Igazgatói teendőinek ellátása mellett tanított is: filozófiát, latint, németet, görögöt, sőt igazgatóságának első évében a tornatanári képesítést is megszerezte. Tanított még latint a városi főreáliskola hetedik és nyolcadik osztályában is.

1918-ig, haláláig állt az intézet élén, mely legdinamikusabban az ő vezetése alatt fejlődött. 1894/95-ben megnyitotta a hetedik, egy évre rá a nyolcadik gimnáziumi osztályt, 1896/97-ben érettségi vizsgálat tartására is jogot nyert az iskola. A főépület bővítése és a park teljes kiépítése is az ő nevéhez fűződik.¹¹

Laehne Vilmos a közéletben is aktívan tevékenykedett. 1893-ban beválasztották a városi képviselőtestületbe, 1905-től a Városi Párt titkára, 1911-től a Városi Gazdasági Párt elnöke, tagja a városi Közigazgatási Bizottságnak. A különféle egyesületek is szívesen látták soraikban. Pedagógus mivolta is közrejátszott abban, hogy figyelme elsősorban a közoktatásügy felé irányult. Tagja volt a Soproni Paedagógiai Társulatlaknak, elnöke a városi Kisdédóvók Felügyelő Bizottságának, tagja a Siketnéma Intézet Felügyelő Bizottságának és az Evangélikus Iskola-Bizottságnak. Emellett dolgozott a soproni szőlőhegyek megmentésére alakult Filoxéra Bizottságban, 1898-ban elnöke volt a Borellenőrző Bizottságnak. Mindezek mellett evangélikus presbiter és az Evangélikus Konvent tiszteletbeli jegyzője is volt.

1913. október 24-én királyi tanácsosi címet kapott. Öt évvel később, 1918-ban hunyt el.¹²

10 Értésítő 1892/93. 9. p.

11 Értésítő 1911/12. 5. p.

12 Értésítő 1913/14. 4. p.

Az iskola épülete

Az 1853-ban alapított internátus 1856-ban 11 tanulóval költözött a Bécsi utca 21-be, a mai Bécsi út 53. alá.¹³ Az intézetről szóló ismertetők mindannyiszor kiemelik a Bécsi-dombon fekvő épületből a városra és az Alpok közelinek tűnő hegyeire nyíló panorama szépségét, az alpokajjai levegő tisztaságát.¹⁴

Amikor Laehne Frigyes családjával és első növendékeivel kiköltözött ide a város szélére, még csak a homlokzati épület egy része állt, hat tanulószobával, egy nagy munka- és rajzteremmel, külön zeneteremmel, egy felszerelt kémiai laboratóriummal, igazgatói és tanári lakrészekkel.¹⁵ A későbbiekben az épületet folyamatosan bővítették, az intézet húszéves fennállása alkalmából 1874-ben kiadott ismertetőfüzet szerint ebben az időben már állt mindhárom szárny, egy-egy emelettel. A főépület magassíkföldszintjén voltak a növendékek lakó- és munkaszobái, az igazgatói iroda, mindkét oldalán egy tanári lakrész, valamint a tulajdonképpeni iskola nyolc tanteremmel, kémia-, fizika- és természetrajzi szertárral, könyvtárral, öt további tanárlakással. A főépület és a jobbszárny teljes első emeletét elfoglalták a hálótermek és az itt kialakított négy tanári lakrész. A jobbszárnynon kapott helyet az ebédlő, a gazdasági és kiszolgálóhelyiségek, valamint a betegszoba. (A szárny külső oldalán gazdasági udvar volt, egyéb melléképületekkel.) A bal szárnyat a torna- és díszterem alkotta.¹⁶ Az építkezést az utód, Laehne Vilmos folytatta az 1900-as években. A főépületre ráhúztak egy második emeletet, és a belső átalakítások mellett a park létesítményeit is bővítették.¹⁷

Laehne Frigyes nevelési elgondolásaiban fontos szerepet kapott a természet megismerése, a friss levegő, és a minél több testmozgás. Ennek megfelelően alakították aztán az intézethez tartozó hatalmas kertet, ahol a külön játéktér mellett télen korcsolyapályává alakítható szabadtéri lovasiskolát hoztak létre, a tornacsarnok mellé tekepályát építettek, a lugasokkal tarkított botanikuskerthez különleges növényeket telepítettek.¹⁸

13 *Losonczy Zsuzsanna*: A soproni Laehne-féle nevelőintézet és gimnázium (1853–1903). In: Soproni Szemle (= SSz), 1972. 230. p., vö.: *Heimler Károly*: Sopron topográfiája. Sopron, 1936.

14 *Laehne*, 1874. 13. p.

15 *Laehne*, 1874. 28. p.

16 *Laehne*, 1874. 13. p.

17 *Losonczy Zs.*: i. m. 231. p. Az intézetben 1885 és 1918 között meteorológiai megfigyelőállomás is működött, a méréseket a tanárok végezték. *Várkuti János*: Meteorológiai megfigyelések és észlelések Sopronban. In: SSz, 1973. 61. p.

A második világháborúban az épülettömb nagyobbik része elpusztult a bombázásokkor, 1944-ben. Ma már csak a főépület egy része és az egyik oldalszárny áll, lakóháznak alakították át.

Az intézet szervezeti felépítése

1853-ban nyílt meg a nevelőintézet elődjének tekinthető internátus. Hét év múlva már elemisták, reáliskolások és gimnazisták is diákjai voltak az intézetnek. Az elemi iskola tanulói az intézetben nyertek oktatást, a reáliskolások a városi evangélikus alreáliskolát látogatták, melynek Laehne Frigyes volt az igazgatója. Velük együtt tanulták a közismereti tárgyakat a gimnazisták is, akik ezen felül az intézetben külön latin- és görögórákra jártak. Az 1860/61-es tanévtől kezdve — amikor Laehne lemondott reáliskolai állásáról, hogy idejét teljes egészében tanintézetfejllesztésének szentelhesse — már a reáltárgyakat is az intézetben oktatták.¹⁹ 1866-ban négy elemi, négy reáliskolai és öt gimnáziumi osztályból állt az iskola. A gimnáziumi osztályok reálgimnáziumként is működtek, amennyiben a szülők a reáljellegű képzést is igényelték gyermekük számára.²⁰

1876 jelentős dátum az iskola történetében: ekkor nyíltak meg a reáliskolai és a gimnáziumi hatodik osztályok. A reáliskola a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1875. szeptember 1-jén kelt 17.813. számú rendeletével, a gimnázium pedig az 1876. április 20-i 8670. számú rendelettel kapta meg a nyilvánossági jogot, azaz államilag érvényes bizonyítványokat állíthatott ki.²¹ A hatodik osztály elvégzése után a tanulóknak lehetősége volt arra, hogy továbbra is az internátusban maradjanak, és kijáró növendékként a városi középiskolák felsőbb osztályait látogathassák: „a kik a gymnasium vagy reáliskola 6. osztályát intézetünkben elvégzik, továbbra is megmaradhatnak az intézet kötelekében, tanulmányaikat pedig a soproni városi intézetekben folytathatják, jelesül a Benedekrendü gymnasiumban, vagy a reáliskolában”.²²

18 *Laehne*, 1874. 14. p.

19 Értésítő 1859/60. 12. p.

20 Értésítő 1866/67. 2. p. „Als Realgymnasium gelten diese fünf Klassen, indem die Gymnasialschüler nach Wahl der p. t. Eltern die realistischen Gegenstände hören können.”

21 *Losonczy Zs.*: i. m. 235. p.

22 Értésítő 1883/84. 12. p.

A következő szervezeti változás bizonyos visszaesést jelentett, mert a tankerületi főigazgató az 1886. április 27-én kelt rendeletében az 1886/87-es tanévre csak a gimnázium számára adta meg a nyilvánossági jogot.²³

A fellendülés újabb korszaka Laehne Vilmos igazgatóságának első éveiben köszöntött be. 1893/94-ben már volt hetedik osztályos növendéke is az iskolának, egy évre rá pedig megnyílt a nyolcadik osztály is. Az 1896/97-es tanévben az immár teljes, nyolcosztályú középiskola nyilvánossági jogot kapott, és az év végén megtartották az első érettségi vizsgálatot is.²⁴ A nyilvánossági jogot és az érettségi vizsgák megtartásának jogát meghatározott időre, általában 5 évre adta és rendszeresen megújította a Vallás- és Köznevelési Minisztérium.

Az intézet felügyeleti szerve 1879-ig a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület, majd a kultuszminisztérium volt. Az értesítők az adott tanév lefolyásáról közölt jelentéseikben mindig megadták a tankerületi főigazgató az évi látogatásainak időpontját és eredményét.²⁵ Mindemellett a soproni Iskola-Bizottság is rendszeresen kért jelentéseket az intézet működéséről.

Tanárok és diákok

Tanárok

Az iskola tanári kara bentlakó és bejáró tanárokból állt össze. Az értesítőknek volt egy külön fejezete, melyben az intézet tanári testületének tagjait sorolták fel, a következő csoportosításban:

— Az intézet bennlakó tanárai. / vagy: Kizárólag az intézetnél alkalmazott és működő tanerők.

— Bejáró tanárok és hitoktatók. / vagy: Szaktanítók kötelező tárgyakra.

— Rendkívüli tárgyak tanítói. / vagy: Tanítók különös tárgyakra.²⁶ (Rendkívüli, azaz a törzsanyagon kívül oktatott tárgy volt például a zenetanulás, a tánc, az ún. svédfaragás stb.)

²³ Losonczy Zs.: i. m. 236. p.

²⁴ Értesítő 1886/87. I. p.

²⁵ Pl.: Értesítő 1883/84. 15. p. „Az intézet vezetése a magy. kir. vallás és köznevelési minisztérium közvetlen felügyelete alatt áll, melyet a gymnasium és reáliskola osztályaiban Ngs. Dr. Németh Antal győri tankerületi főigazgató úr eszközöl, az elemi iskolában pedig Szabó Károly kir. tanfelügyelő gyakorolja azt.”

A tanárok neve után közölték végzettségüket, tantárgyaikat, a tanított osztályokat és heti óraszámukat.

Általában jellemző, hogy az intézet tanári kara két-három évenként kicserélődött. A bentlakó tanárok egyben nevelőtanárok is voltak, ami azzal járt, hogy a napi tanítási időn túl is részt kellett venniük az intézeti életben. Ez pedig számos kötöttséget és viszonylag kevés szabadidőt jelentett, így érthető, ha sokan csak egy-két évre vállalták az intézeti tanárkodást. Minden évben volt néhány tanárjelölt is az intézeti nevelők között, akik képesítést szerezvén, valamilyen állami vagy egyházi középiskolába kérték kinevezésüket. Ugyanakkor volt a tantestületnek több stabil tagja is, akik hosszú éveken át az intézetben tevékenykedtek. A tantestület állandó tagjai három-négy tantárgyat is oktattak, heti óraszámuk átlagban 18-22 óra körül mozgott. Az elemi iskolában és a középiskolában egyaránt taníthattak, nemegyszer az elemi iskolai tanító oktatta a középiskolásoknak a készségeket.

A tantestület tagjainak gyakori cserélődése nem is annyira az úgynevezett rendes tanárookra, mint inkább a más intézetekből átjáró tanerőkre jellemző: ők szinte évente váltották egymást. Bejáró tanárok voltak az evangélikus, a katolikus és az izraelita hitoktatók, az úgynevezett rendkívüli tárgyak tanítói: a zenetanárok, a vívómester, a táncmester, az egészségtant oktató iskolaorvos. Az 1880-as, 1890-es években a reáliskola és az evangélikus líceum tanárai adták a legtöbb órát külsősökként: a líceumi tanárok magyart, latint, görögöt, a reáliskolaiak természetrajzt, mennyiségtant, geometriát és szabadkézi rajzt oktattak. Általában egy vagy két osztályban, heti 4-8 órában tanítottak.

Bentlakó tanárként, de nem a tantestület rendes tagjaként voltak feltüntetve az idegennyelvek (francia, angol) anyanyelvű tanárai (ma úgy mondanánk: a lektorok), akik szintén csak egy vagy két évet töltöttek el a nevelőintézetben.

Az 1870-es évekig a tanárok nagyobb része német és osztrák területekről érkezett, később — az intézet magyarosodásával — egyre többen jöttek magyar területekről, illetve Sopron vonzáskörzetéből: ennek köszönhetően a legtöbb tanár mind a magyar, mind a német nyelvet beszélte.

A tanárok és a diákok aránya kifejezetten kedvezőnek mondható: 1859/60-ban 33 diák mellett — az igazgatóval együtt — hét állandó és öt bejáró tanár dolgozott, 1869/70-ben 79 tanuló mellett hét a bentlakó és hat a bejáró tanárok száma, 1883/84-ben 54 növendékre kilenc állandó és hét bejáró tanár jut, az 1899/1900-as tanévben 66 tanulója és tíz állandó, valamint tizennégy bejáró tanára volt az isko-

lának, 1912/13-ban pedig 120 növendék mellett tizenegy állandó és tizenhat bejáró tanárból állt a tantestület.

A tanárok szakmai munkájáról a tanfelügyelői jelentések adnak értékelést: „Örömmel tapasztaltam, hogy a tanítók az elsőtől kezdve az utolsóig mind szakjukban talpra esett férfiak, kik lelkiismeretesen és jó sikerrel járnak el hivatásukban, magától értetődően, hogy itt is mindenütt, a kipróbált mester és a kezdő között van különbség.”²⁷

Az intézet állandó tanárait az értesítők alapján összeállított alábbi lista tartalmazza, a név, a szolgálati évkör és a tanított tantárgyak feltüntetésével. Mivel az értesítők sorozata hiányos, így ez a felsorolás sem lehet teljes. Az évszámok közül az első azt az évet jelzi, amikor először fordul elő az illető tanár az értesítőkből, a második pedig azt, amikor még fel van tüntetve a neve. A lista további kutatásokkal — az országos középiskolai tanodai évkönyvek áttanulmányozásával — a későbbiek folyamán még kiegészíthető.

Igazgatók

Lachne Frigyes	1853–1881
Lähne Miksa	1881–1885
Szántó János	1885–1887
Odörfer Kristóf	1887–1891
Laehne Vilmos	1891–1918

27 Losonczy Zs.: i. m. 234. p.

Rendes tanárok

	Név	Évkör	Tantárgy
1.	Laehne Frigyes	1853–1860–	algebra, fizika, szabadkézi rajz, német, olasz, földrajz, történelem, szépírás
2.	Hartmann Wilhelm	1860–	kémia, természetrajz, geometria, latin
3.	Schlieben Erwin	1860–	latin, görög, német, földrajz, történelem
4.	Berwind Friedrich	1860–	elemi tárgyak
5.	Dupuis S.	1860–	francia
6.	Scherzer Wilhelm	1860–	zene
7.	Wittstock A.	1860–	latin, görög, történelem, földrajz, német
8.	Gartner Theodor	1866–	latin, német, kémia, természetrajz, katolikus hitoktató
9.	Schnell Eduard	1866–	rajz, geometria, fizika, építészettan, ábrázoló geometria, szépírás, magyar
10.	Schiemangk Karl	1866–	német, aritmetika, ének, természetrajz történelem
11.	Schalk Martin	1866–	katolikus hitoktató, német, földrajz, számtan, szépírás
12.	Lefébure L.	1866–	francia
13.	Pöhl Anton	1866–	zongora
14.	Schmid Georg	1868–1870–	latin, görög, történelem, német
15.	Gille Karl	1868–	algebra, geometria, számtan, ásvány- és növénytan
16.	Just Eduard	1868–	rajz, geometria, mértani rajz, természetrajz, német, földrajz
17.	Wiese Karl	1868–1870–	evangélikus hitoktató, latin, német, magyar
18.	Dorfleitner Alexander	1868–1870–	német, természetrajz, számtan, rajz, szépírás, magyar
19.	Brasay Charles	1868–	francia
20.	Michl Anton	1870–	mértani rajz, szépírás, fizika, szabadkézi rajz
21.	Barthelt August	1870–	katolikus hitoktató, számtan, geometria, szépírás, torna
22.	Collaud Antoine	1870–	francia
23.	Lähne Miksa	1881–1885	földrajz, francia, evangélikus hitoktató
24.	Stuppanetz Guido	1883–1894–	természetrajz, német, földrajz, történelem
25.	Szántó János	1883–1887–	magyar, mennyiségtan, földrajz

	Név	Évkör	Tantárgy
26.	Morscher Jakab	1883–1887–	latin, görög
27.	Odörfer Kristóf	1883–1891–	latin, német, történelem
28.	Latkóczy Mihály	1883–1885–	magyar, latin, történelem, alkotmánytan
29.	Hofbauer Antal	1883–1885–	mennyiségtan, szabadkézi rajz, mértani rajz, ábrázoló mértan
30.	Kratochwill Péter	1883–	természettan, vegytan, mennyiségtan, mértan és mértani rajz, ásványtan
31.	Frühwirt Adolf	1883–1885	evangélikus hitoktató, szépírás, elemi tárgyak
32.	Hochhaeusler Rómeó	1884–	francia, német
33.	Kropf József	1886–	földrajz, történelem, latin, magyar, ásványtan
34.	Pék János	1886–1891–	rajzoló geometria, számtan
35.	Berényi Pál	1886–	latin, magyar, francia, történelem
36.	Stelzer Lajos	1886–1888–	szépírás, torna, elemi tantárgyak
37.	Gál Ignác	1887–	latin, földrajz, történelem, természetrajz
38.	Janell József	1887–	rajzoló geometria, földrajz, számtan, torna
39.	Kugler Alajos	1887–	magyar, német, történelem
40.	Pausinger Sándor	1887–	latin, német, magyar
41.	Egry Ferencz	1890–	magyar, latin, francia, számtan
42.	Wissinger Károly	1890–1893–	földrajz, természetrajz
43.	Schrödl József	1890–1895–	történelem, magyar, német, görög
44.	Mihelics Károly	1890–	magyar, latin, torna
45.	Petényi István	1890–	latin, görög, magyar
46.	László János	1890–1894–	szépírás, torna, ének, elemi tantárgyak, svéd asztalos munkák (slöjd)
47.	Csapkay István	1892–	magyar, görög
48.	László Ignác	1892–1894–	mennyiségtan, német, földrajz
49.	Marer Zsigmond	1892–1895–	rajzoló geometria, mennyiségtan
50.	Molnár János	1892–1898–	földrajz, természetrajz, német
51.	Rákóczy Géza	1892–	latin, magyar
52.	Laehne Vilmos	1891–1918	latin, görög, német, torna
53.	Karátsony Zsigmond	1893–1898–	latin, görög, magyar
54.	Kiss Pál	1893–1910–	latin, magyar, szépírás
55.	Schuster Alfréd	1893–1895–	latin, magyar, német
56.	Barbarroux Lajos	1893–	francia
57.	Csallner Emil	1894–1900	latin, német, torna

	Név	Évkör	Tantárgy
58.	Bobillier Louis	1894–	francia
59.	Prager Gusztáv	1894–1896–	elemi tantárgyak, szépírás
60.	Kammer Alfréd	1895–	földrajz, német, ásványtan, növénytan
61.	Laehne Alfréd	1895–	latin, német
62.	Szakáts János	1895–	számтан, rajzoló geometria, szabadkézi rajz, mértan
63.	Stamm Alfréd	1895–1897–	magyar, latin, görög, történelem
64.	Barák Imre	1896–	földrajz, természettan
65.	Grúsz Ede	1896–1898–	magyar, német, latin, szépírás
66.	Kletz Gábor	1896–1902–	történelem
67.	Burgmann Rezső	1896–1899–	ének, elemi tantárgyak
68.	Ozsváth József	1897–1900–	magyar, latin, szépírás
69.	Hillner János	1898–	német, francia
70.	Krausz Károly	1898–1900–	földrajz, természetrajz
71.	Thold Orbán	1898–1900–	latin, magyar
72.	Jakobinyi Péter	1899–	latin, magyar
73.	Sándor Venczel	1899–1901–	német
74.	Kiss József	1899–1906–	számтан, rajzoló geometria, elemi tantárgyak
75.	Ardos Frigyes	1900–1903–	természetrajz, földrajz, kémia
76.	Bálint Károly	1900–1903–	latin, magyar
77.	Gerő János	1900–	latin, görög, magyar
78.	Horváth Lajos	1900–	latin, történelem, szépírás
79.	Márton Nándor	1900–	latin, magyar, földrajz, történelem
80.	Virányi Gyula	1900–	természettan, mennyiségtan, rajzoló geometria
81.	Frána Péter	1901–1903–	német, francia
82.	Gombay Károly	1901–	magyar, latin
83.	Helyes István	1901–1906–	latin, görög, magyar
84.	Szegvári Gyula	1901–1904–	mennyiségtan, természettan, rajzoló geometria, filozófia
85.	Csellár Arnold	1902–1905–	magyar, latin
86.	Forberger Andor	1902–	szabadkézi rajz, szépírás, rajzoló geometria
87.	Koczogh András	1902–1904–	történelem, földrajz, magyar
88.	Bartu Aurél	1903–	számтан, mennyiségtan, természettan
89.	Javorek Kálmán	1903–1905–	szabadkézi rajz, szépírás, rajzoló geometria

	Név	Évkör	Tantárgy
90.	Keith Károly	1903–	német, magyar
91.	Szabó I. Lajos	1903–	magyar, latin, történelem
92.	Thirring Gyula	1903–1905–	természettan, földrajz
93.	Kerékgyártó (Pick) Jenő	1904–	természettan, mennyiségtan
94.	Kovács Sándor	1904–	történelem, magyar
95.	Mészáros Gyula	1904–	német, magyar
96.	Révai József	1904–	magyar, latin, görög
97.	Zwick Vilmos	1904–1907–	mennyiségtan, természettan
98.	Acsay Ferenc	1905–	magyar, latin, görög
99.	Einzig Miklós	1905–1912–	német
100.	Fejér Gyula	1905–1910–	természettan, földrajz
101.	Laurentzi Vilmos	1905–	történelem, földrajz
102.	Szalai Károly	1905–	magyar, latin
103.	Thirring János	1905–1907–	szabadkézi rajz, szépírás, rajzoló geometria
104.	Váradi Mihály	1905–	rajzoló geometria, mennyiségtan
105.	Gyors József	1906–	mennyiségtan, természettan, rajzoló geometria
106.	Harmos Sándor	1906–	magyar, latin
107.	Kemény Gábor	1906–	magyar, latin, görög
108.	Merker Márton	1906–1909–	magyar, latin, görög
109.	Molnár Kálmán	1906–	történelem
110.	Nemes István	1906–	elemi tárgyak
111.	Gerhardt Henrik	1907–	mennyiségtan, természettan, szépírás
112.	Halmos Miksa	1907–1910–	mennyiségtan, természettan
113.	László Béla	1907–	magyar, latin, görög
114.	Nagy Ferenc	1907–1910–	földrajz, történelem
115.	Szabad Ferenc	1907–	szabadkézi rajz, szépírás, rajzoló geometria
116.	Székely József	1907–	magyar, latin
117.	Bründl Károly	1907–	német
118.	Dániel Árpád	1908–1911–	mennyiségtan, természettan
119.	Freész Endre	1908–1917–	magyar, latin, görög
120.	Kálmán László	1908–	szabadkézi rajz, szépírás, rajzoló geometria
121.	Mráz Aladár	1908–	magyar, latin
122.	Rochlitz Herman	1908–	német, magyar

	Név	Évkör	Tantárgy
123.	Bakó Károly	1908–	torna, elemi tantárgyak
124.	Grünwald Jenő	1909–	magyar, latin, német
125.	Kiss Ernő	1909–	torna, elemi tantárgyak
126.	Nichi Lázár	1909–	magyar, latin
127.	Thomay Béla	1909–	magyar, latin, görög
128.	Balla József	1910–	mennyiségtan, rajzoló geometria
129.	Friedrich János	1910–	földrajz, természetrajz
130.	Harsányi Ferenc	1910–	magyar, latin
131.	Jakobics János	1910–	torna, szépírás, elemi tantárgyak
132.	Kameniczky András	1910–1915–	magyar, latin, német
133.	Kozma Béla	1910–	földrajz, történelem, szépírás
134.	Szilágyi Adolf	1910–1912–	magyar, latin
135.	Bereczky Lóránd	1911–1915–	torna, szépírás, elemi tantárgyak
136.	Czuppon Elek	1911–	magyar, latin
137.	Helbek János	1911–1917–	földrajz, természetrajz
138.	Kucsera Rezső	1911–	magyar, latin
139.	Miklósy Zoltán	1911–	földrajz, történelem
140.	Patz Jenő	1911–	mennyiségtan, természettan, rajzoló geometria
141.	Pekl Mihály	1911–1916–	mennyiségtan, természettan
142.	Erdei József	1912–	történelem, földrajz
143.	Intze Béla	1912–	magyar, latin
144.	Láng György	1912–	mennyiségtan, rajzoló geometria
145.	Szántó Béla	1912–	nevelőtanár
146.	Zsarkó Péter	1912–1914–	magyar, latin, görög
147.	Axaméthy Gyula	1913–	szabadkézi rajz, rajzoló geometria
148.	Ferenczy Zoltán	1913–1915–	történelem, földrajz
149.	Frick József	1913–1916–	magyar, latin
150.	Gajdos József	1913–1915–	magyar, latin, görög
151.	Havas János	1913–1917–	latin, magyar, történelem, szépírás
152.	Vizhelyi Gábor	1913–	mennyiségtan, természettan, szépírás
153.	Ágoston Ernő	1914–1917–	szabadkézi rajz, számtan, rajzoló geometria
154.	Panyik-Tóth József	1914–	magyar, latin
155.	Simon Károly	1914–1916–	magyar, latin, szépírás
156.	Zsupán László	1914–	történelem, földrajz, magyar
157.	Angi Dénes	1915–1917–	történelem, földrajz, magyar

	Név	Évkör	Tantárgy
158.	Welbe Olivér	1915–	magyar, német
159.	Benkő Barnabás	1916–	magyar, latin
160.	Bogdány Ferenc	1916–	magyar, latin
161.	Kulesár Endre	1916–	magyar, latin, számtan

A tanárok tudományos és közéleti tevékenysége

Sok tanár vállalt közéleti szereplést, amikor belépett különféle helyi és országos egyesületek tagjainak sorába. Többen tagjai voltak a Soproni Paedagógiai Társaságnak, a Soproni Irodalmi és Művészeti Körnek, a Magyar Kisdédvők városi szervezetének, a Zeneegyesületnek, a Torna- és Tűzoltó Egyesületnek. Ugyanígy említésre méltók még: az Országos Középiskolai Tanáregyesület, a Magyar Philológiai Társaság, a különböző földrajzi és történelmi társulatok, természettudományi egyesületek.²⁸

A tanítás mellett a tantestület nem egy tagjának jutott ideje arra, hogy tudományos tevékenységgel foglalkozzék. Az intézeti értesítők egyben publikációs lehetőséget is jelentettek. Több-kevesebb rendszerességgel közölték a tanárok tudományos dolgozatait, a legkülönbözőbb témákban — a görög irodalomtól a neveléslélektanig — írt értekezéseit.

Az értesítőkben előforduló értekezések

Év	Név	Cím
1859/60.	Friedrich Laehne	Ueber unsere pädagogischen Wochenschlüsse zur Förderung der Methode und Disciplin.
1869/70.	Friedrich Laehne	Zur Lösung der Religionsfrage der Schule gegenüber im Allgemeinen und in unserer Erziehungsanstalt im Besonderen.
1869/70.	Anton Michl	Bemerkungen über den Unterricht in der Chemie und Physik.
1869/70.	Alexander Dorfleithner	Bemerkungen zum naturgeschichtlichen Unterricht.
1883/84.	Latkóczy Mihály	Cicero mint nevelő. / Cicero als Erzieher.

²⁸ Pontos adatok, tagnévSORok összeállítása az egyesületek iratanyagában való további kutatást igényel, amely már meghaladta a jelen dolgozat kereteit.

Év	Név	Cím
1884/85.	Latkóczy Mihály	Vörösmarty Mihály költészete.
1884/85.	Lähne Miksa	Tan- és nevelő-intézetünknek iránya, célja és lényege.
1886/87.	Kropf József	A jellemfejlesztésről. / Ueber Charakterbildung.
1887/88.	Odörfer Kristóf	Néhány szó a magánintézetekről. / Zur Existenzberechtigung der Privatinstitute.
1890/91.	Schrödl József	Eszterházy Pál herceg nádor.
1892/93.	Laehne Vilmos	A kézügyesség tanítása mint a nevelés eszköze.
1893/94.	Laehne Vilmos	„Slöjd”.
1894/95.	Laehne Vilmos	Tornaverseny és kirándulás.
1895/96.	Kiss Pál	Alkalmi beszéd az ifjusághoz a milleneumi ünnepélyen.
1897/98.	Kletz Gábor	Ünnepi beszéd a 48. törvények szentesítésének 50. évfordulója alkalmából.
1899/1900.	Jakobinyi Péter	Pár szó a görög tragédiai kar szerepéről.
1901/02.	Kletz Gábor	Budapest és környéke telepedési fejlődésének áttekintése.
1901/02.	Laehne Vilmos	Bejczy Németh Antal dr., győri tankerületi kir. főigazgató.
1902/03.	Csellár Arnold	A görög házassági jog.
1903/04.	Koczogh András	Jókai halálára.
1903/04.	————	Pünkösdi kirándulás.
1905/06.	Laurentzi Vilmos	Kirándulás a Raxra.
1906/07.	————	Sophokles drámái.
1907/08.	Nagy Ferenc	Bocskay István felkelése és a porta.
1908/09.	Nagy Ferenc	A Fertő geográfiája.
1909/10.	Dániel Árpád	Égi testek légköre.
1910/11.	Szilágyi Adolf	Apollonius Rhodius „Argonautica”-ja.
1911/12.	Freész Endre és Szilágyi Adolf	Lähne Vilmos igazgató tanári működésének 25 éves jubileuma.
1913/14.	Frick József	Lähne Vilmos királyi tanácsos.
1913/14.	Laehne Vilmos	A pszichológia helyes alkalmazása a tanításban.
1916/17.	Bogdány Ferenc	Emlékbeszéd Arany János születésének századik fordulója alkalmából.

Diákok

Az értesítők kezdetben csak egy névsort közöltek a tanulókról, melyben a növendékek lakhelye mellett az osztályt tüntették fel. Ez a jegyzék az 1880-as évekre kiegészült a növendékek táblázatba foglalt általános áttekintésével, melyben bennfoglaltatott osztályonként a diákok száma, vallási megoszlásuk, nyelvtudásuk és a szüleik foglalkozására utaló adatok. Az 1887/88-as értesítőben a névsor és az áttekintő táblázat mellett további táblázatok is megjelentek: „A tanulók honosságának áttekintése” és „A növendékek életkorának kimutatása”. Az 1892/93-as tanévtől pedig a kézügyesség tanításáról készültek összefoglaló táblázatok, a növendékek eredményeinek név szerinti felsorolásával. 1902-től a kimutatások sora újabb táblázatokkal egészült ki, melyek osztályonként a tanulók testi fejlődéséről közöltek adatokat: a tanév elején és végén mért magasságot, a mellkőrfogatot, a kar és lábizmok körfogatát. A statisztikai kimutatások sorát az 1905/06-os tanévtől előforduló érettségi eredmények felsorolása zárja.

E táblázatok adatai szerint az intézet növendékeinek száma az 1880-as évek végének igazgatóváltásaikor bekövetkező jelentős csökkenéstől eltekintve, hosszabb távon folyamatosan nőtt: 1859/60-ban 33, 1869/70-ben 79 diákja volt a tanintézetnek. A következő nehezebb években majdnem harmadával csökkent a tanulólétszám, 1883/84-ben 54, 1884/85-ben 61, 1887/88-ban 42 volt a növendékek száma. Az 1890-es évektől, Laehne Vilmos igazgatósága alatt újabb fellendülés kezdődött: 1892/93-ban 63, a századforduló évében 66, 1902/03-ban 84, 1905/06-ban 91, 1910/11-ben már 110, 1913/14-ben 125, az 1916/17-es tanévben pedig 129 diák látogatta az intézetet.

Az 1860-as, 1870-es években, amikor még a német volt az iskola tanyelve, a növendékek mintegy kétharmada a városból, Sopron szűkebb vonzáskörzetéből és Bécsből érkezett, de jöttek gyerekek Pestről, Prágából, Brünnből, Bukarestből, Lembergől is. Az 1880-as évek végétől vezetett honossági nyilvántartásokban szinte valamennyi magyarországi megye szerepel, az élen váltakozva Sopron és Pest–Pilis–Solt–Kiskun áll, ezenfelül Alsó-Ausztria, Csehország, Szilézia, Stájerország, Szerbia, Bosznia, Fiume neve is feltűnik a listán.

Az általános áttekintést nyújtó táblázat adatai szerint a múlt század végén a diákok döntő többsége, mintegy 90%-a magyarul és németül is beszélt, a fennmaradó 10% nagyobbik része csak magyarul tudott, illetve voltak, akik valamilyen szláv nyelvet beszéltek anyanyelvükként, és mellette valamennyire a magyar vagy a német nyelvet is ismerték. Ez az arány századunk tízes éveire már eltolódott, a fent említett 90% úgy oszlott meg, hogy a gyerekek körülbelül fele csak magyarul beszélt, a többiek mindkét nyelven értettek. A fennmaradó nem egészen 10%

továbbra is a magyart vagy németet és valamilyen szláv nyelvet beszélők között oszlott meg.

A felekezeti hovatartozást tekintve végig jellemző a katolikusok számbeli fölénye. Utánuk körülbelül egyforma arányban az evangélikusok és az izraeliták, majd a reformátusok és a görögkeleti egyházhoz tartozók következtek.

A szülők „polgári állására” vonatkozó statisztikai adatok tanúsága szerint a legtöbben a mintegy 25%-ot kitevő „földbirtokosok és bérlők” kategóriájába tartoztak. Ezután megközelítőleg egyforma arányban, tízegynéhány százalékkal a kereskedők, az iparosok és gyárosok, a magánzók és a tisztviselők következtek, legkevesebben a katonatisztek és az értelmiségiek voltak.

Oktatás és nevelés

Nevelési elvek

Laehne Frigyes és a későbbi igazgatók többször ismertették az értesítőkből és tájékoztató kiadványaikban az intézetet, bemutatva az általános célkitűzéseiket, nevelési elveiket, oktatási módszereiket és eredményeiket.

Ilyen tájékoztató füzet volt a Laehne Frigyes által rendszeresen kiadott „Programm von Friedrich Laehne's Lehr- und Erziehungs-Anstalt für Zöglinge im Alter von 6 bis 16 Jahren in Oedenburg”, melyben az alapító megfogalmazta taninézete célkitűzéseit: az intézmény gondoskodik a rábízott gyermekekről, biztosítja szellemi, erkölcsi, testi fejlődésük feltételeit, a legmodernebb pedagógiai módszerek — itt Pestalozzira hivatkozik — felhasználásával.²⁹

Lähne Miksa az 1884/85-ös értesítőben a következőképp fogalmazta meg a nevelőintézet céljait: „Az intézet feladatául tűzi ki magának, hogy növendékeit testileg ép, egészséges és erős, ügyes ifjakká képezze, alapját vesse meg derekas szellemi és gyakorlati műveltségüknek, életüknek és törekvésüknek az eszmény felé

29 *Lähne, Friedrich*: Programm von Friedrich Lähne's Lehr- und Erziehungsanstalt für Zöglinge im Alter von 6 bis 16 Jahren in Oedenburg. Oedenburg, 1868. (a továbbiakban *Lähne*, 1868.) I. p.: „Unsere Erziehungsanstalt hat nur Zöglinge vom sechsten bis vollendeten sechzehnten Jahre. Sie sorgt für die physische, moralische, technische und geistige Ausbildung der ihr anvertrauten Jugend mit allen Mitteln, welche die Erziehungs- und Unterrichtskunst der neuen Zeit darbieten. Wir streben darnach, dass die Knaben einen gesunden, kräftigen und gewandten Körper, einen heitern und bescheidenen Sinn, ein wohlstandiges Betragen und ein reines, frommes Gemüth aus unserm Hause mitnehmen.”

mutasson irányt, fejtsen ki bennök derült és szerény kedélyt, szoktassa tisztességes magaviselethez: tartson fenn és ápoljon bennük tiszta és vallásos érzületet”.³⁰

Mindezt az intézet megfelelő felszereltsége és a szakképzett, felkészült tanári kar tette lehetővé. A magániskolai nevelés előnye, hogy minden növendékkel képességeinek megfelelően, egyénileg is foglalkoztak, és a gyermeket nemcsak tanították, hanem nevelték is, ami a nyilvános iskolákra nem mindig volt jellemző. Ha szükséges volt, a tervezettnél több időt fordítottak az elsajátítandó tananyagra: ma úgy mondanánk, diákközpontú volt a tanítás. „Oktatásunk nem előadó, az oktató eljárás mindig kölcsönösségen alapul és a tanárnak legszükségesebb feladata az, hogy az osztálynak szellemi álláspontjára helyezkedjék, de még ebben is tekintettel legyen az egyes növendékek ismereteire, tehetségére és felfogására, ... lehetőleg minden órában minden tanuló feleljen, a tananyagot pedig nemcsak átértetni szükség, hanem ismételt átdolgozás és sokoldalú megvilágítás által már a tanóra folyamán, de különösen annak végén, bele is kell már vésődnie az emlékezetbe.”³¹

8-10 fős osztálylétszám mellett, a diákok életkorát és teherbírását figyelembe vévő, szünetekkel, más jellegű tevékenységekkel váltakozó tanórák, valamint elegendő szabadidő és játéklehetőség megadásával oda tudtak figyelni a gyerekek egyéni ambícióira és azok fejlesztésére is. „Kapcsolatban ezzel legyen szabad intézetünknek oktatási célját közelebből körvonaloznunk. Teljes joggal állíthatjuk, hogy az állami iskoláknak előírt tanterve mellett és azzal egyetemleg képesek vagyunk — tekintettel a növendékek létszámának csekély voltára — az egyéniség folytonos tekintetbe vételével a legrészletesebb különérdekeket szemmel tartani és azoknak rendszeres érvényesítését végrehajtani.”³²

Laehne Frigyes szerint az eredményes nevelés egyik feltétele, hogy a növendék egész napja megfelelő irányítással és felügyelettel, meghatározott rendben teljen, csak így szokja meg a rendszeres munkát és válik fegyelmezett, kötelességeit ismerő emberré. „A növendékek mindenkor: akár tanulás, akár játék, akár munka idején egy és ugyanazon helyen egy tanár felügyelete alatt állanak.”³³ Ugyanakkor az életkori sajátosságok figyelembevételével a játékra, kikapcsolódásra is meg kell teremteni a lehetőséget. Az állandó felügyelet nem azonos a szüntelen dresszúrával: a nevelőtanár feladata és erkölcsi kötelessége sokkal inkább a személyes példaadás.

30 Értésítő 1884/85. IX. p.

31 Értésítő 1884/85. XII. p.

32 Értésítő 1883/84. 12. p.

33 Értésítő 1884/85. XX. p.

„Igyekezzeél minden növendéknél a hibát lehetőleg elkerülhetővé tenni: ez a mi legfőbb nevelési elvünk, ez volt irányadó az egész intézet szervezetében”. Ha a növendék hibát követett el, a büntetésnél mindig elsődleges szempont volt, hogy a vétkes belássa hibáját és lehetőség szerint kijavítsa azt: „Büntetéseink azért nagyon is különböznek a büntetés mindennapi és szokott modorától: sohasem szabad eszmenélküli fegyelemtartással lenniök, hanem a büntetendő cselekménnyel bizonyos oksági összeköttetésben kell állaniok, szükséges, hogy a hibás cselekedeteknek természetes kifolyását képezzék és úgy tűnjenek föl, mint a mi azoknak egyenértékét képviseli és a megzavart egyensúlyt helyreállítja. Csak így van a nevelő büntetésnek paedagógiai jogosultsága, előreláthatólag csak így van nevelői eredménye és mélyebb ethikai hatása.”³⁴

Oktatási módszerek

A fentebb körvonalazott elvek betartásával az intézeti nevelők igyekeztek növendékeiket későbbi tanulmányaikra, a felsőbb iskolákra előkészíteni. „Mi tehát elvállaljuk a ránk bízott ifjak nevelését egészen a szakoktatás küszöbéig s némi előképzettség és rátermettség mellett kezességet vállalunk érte, hogy kilépés után bármely állami iskolánál boldogulni fog. E mellett azonban intézetünk sarkalatos elvei még mindig a régiéek maradnak, jelesül: Önállóság, önműködés és önképzés.”³⁵

Az önállóságra nevelés része volt az is, hogy a leginkább tanár-diák párbeszédén alapuló tanórákon a diákoknak véleményt kellett nyilvánítaniuk az adott témában, egyéni feladatokat kellett elvégezniük (pl.: természettudományi tárgyaknál kísérletek végzése, különféle gyűjtemények összeállítása), később pedig a kézimunka és fafaragás alkalmat adott arra, hogy munkáikat kiállítva természetesnek érezzék a nyilvános megmértetést. Törekedtek arra, hogy a tanítványok lehetőleg szabatosan fejezzék ki magukat, és összefüggően tudjanak megnyilatkozni, ne csak anyanyelvükön, hanem idegen nyelven is. „Az intézet részletes oktatási céljainak egyikét az képezi, hogy három élő nyelv ismerete jut a növendékeknek: a magyar, német, és francia nyelveké. Mindahárom nyelv kötelező tantárgyat képez, s csoportonként tanítatjuk azt a tanterv kívánalmaihoz képest, de azon hozzáadással, mikép, mindenik növendékünk ama két nyelvben, mely nem anyanyelve, grammatikai alapot, írásbeli gyakorlást és folyékony beszédet illetőleg, olyan haladást te-

34 Értésítő 1884/85. XXI. p.

35 Értésítő 1883/84. 12. p.

gyen, a mennyi magasabb társadalmi állásban csaknem elkerülhetetlenül szükséges.”³⁶

A házi feladatok elvégzésében is megmutatkozott az önállóságra nevelés. A kisebbek még tanári felügyelet mellett, a nagyobbak már külön ellenőrzés nélkül készíthették el feladataikat. Ha közülük valakinek romlott a tanulmányi eredménye, visszakerült az alsóbb osztályosok közé, ahol még a felügyelő tanár szabta meg az elvégzendő feladatok sorrendjét, a munkaórák végén pedig ellenőrizte a házi feladatokat és adott esetben kikérdezte a leckét.

Külön gondot fordítottak a testi nevelésre is, mint a szellemi fejlődés fontos kiegészítőjére, csakúgy, mint az ének- és zenetanításra, mely „aesthetikai és jellemképző tulajdonságokkal” bír.³⁷

Módszertani szempontból újnak számítottak és nagy jelentőséggel bírtak az úgynevezett heti zárlatok, amikor szombatonként az egész tanári testület részt vett valamely osztály óráján. Ezen mintatanítások alkalmával a tanároknak módjuk nyílt diákjaik más órákon való szereplésének megfigyelésére. „... az általános iskolai fegyelem, az egyes tanár tanításában uralkodó rendtartás nyíltan kiderül a heti zárlatban és a hozzá kapcsolkozó megbeszélésben, egyrészt valamely tanártársnak bírálata, másrészt szabad eszmecsere, valamint végül az igazgatónak összefoglaló ítélete által az egész próbaelődásnak más mozzanataival együtt méltatásra talál és jegyzőkönyvbe vétetik. Ilyen módon tehát hetenkint valóságos módszertani értekezleteink vannak, melyeken egyszerre történik jelentés az igazgató elé úgy az egész intézet viszonyairól, mint egyes növendékekről.”³⁸ Emellett évente még három ellenőrző, az évharmadok végén három osztályzó, és egy zárókonferenciát tartottak.

Tantárgyak, tananyag

Az értesítők minden évben osztályonként és ezen belül tantárgyak szerinti felosztásban közölték az elvégzett tananyagot. A tantervek az állami előírásokhoz igazodtak: „... bizonyos egyéni érdekek számbavétele mellett (milyenek növendékeink előkészítése katonai iskolákra, kereskedelmi és iparintézetekre) megtartassék az állami iskoláknál előírt tanterv, mindazonáltal inkább egyéni kezelés által”.³⁹

36 Értesítő 1884/85. XV. p.

37 Értesítő 1884/85. XVI. p.

38 Értesítő 1884/85. XIII. p.

Rendszerint az elemi iskolák tananyagának ismertetésével kezdődött az adott tanévben átvett tantárgyakról szóló fejezet. Az elemisták tanultak — vallásfelekezetük szerint — hittant, melynek keretében az Ó- és Újszövetséggel ismerkedtek. A magyar nyelv és általában az élő nyelvek oktatásakor gondot fordítottak a „hangsúlyos és szép” olvasás elsajátítására, a fogalmazókészség és a helyesírás fejlesztésére, valamint külön foglalkoztak a nyelvtannal. Számtanból a negyedik elemi végére ismerni kellett a négy alapműveletet, a szorzótáblát, a törteket, tudni kellett fejben számolni. Földrajzból az alapismeretek, a térképolvasás, Sopron és környéke, illetve Magyarország földrajza volt a tananyag. Természettanból csak minimális ismereteket tanultak: „Egyes individuumok a természet vagy képek után leírtak s megbeszéltek”.⁴⁰ Szépíráson a magyar és német betűk írását gyakorolták, rajzórán szabadkézi rajtot tanultak, később ehhez a kézügyességi gyakorlatok társultak, ahol fa- és papírmunkák készítését sajátították el. Emellett hetente két ének és két tornaórájuk volt.⁴¹

A középiskolai osztályokban az általános tárgyakat közösen tanulták a gimnazisták és a reáliskolások. A tananyag az állami tantervekben előírtakhoz igazodott. Az értesítők vallástan, illetve hittan megnevezéssel mind a római katolikus, mind az evangélikus felekezetűek számára előírt tananyagot közölték. Mindkét vallásfelekezethez tartozók tanulmányozták az Ó- és Újszövetség történetét, emellett a katolikusok a tízparancsolattal, a szentségekkel, a szentek életével, az evangélikusok pedig Luther tanításaival foglalkoztak.

A magyar és a német nyelv órafelosztása szerkezetét tekintve megegyezett. A nyelvtanon kívül olvasási gyakorlatok, a nagyobbaknál már szavalás is, valamint prózai és költői művek feldolgozása szerepelt a tantervben. Ugyancsak a törzsanyag részeként, kötelezően tanultak franciául, de nem osztályonként, hanem a nyelvismeret foka szerint beosztott csoportokban. Elsőtől kezdve oktatták a latin nyelvet is: a nyelvtani anyag mellett a latinról magyarra, illetve a magyarról latinra fordítást gyakorolták. Ötödik osztályban kezdték a görög tanítását, ezzel párhu-

39 Értésítő 1884/85. XI. p.

40 Értésítő 1887/88. 6. p.

41 Értésítő 1883/84. 17. p. Az 1880-as években szerepelt még egy „Szemléltető oktatás” elnevezésű tantárgy is az elemi iskolai tárgyak között. „Ezen tantárgy legtöbb s legcélszerűbb anyagot nyújtván a gyermek lelkének fejlesztésére, nagy fontosság tulajdonított a valódi szemléltetésnek: miért is oda törekedtünk, hogy minden tárgyat lehetőleg természetes alakjában vagy legalább jól utánozott képekben mutathassunk be. Ily módon megismertettek a házi állatok és a házban előforduló eszközök.”

zamosan a reáliskolások görögpótló magyar irodalmat (görög irodalmat és művelődéstörténetet, magyar irodalmat) tanultak.

A történelemórák anyaga, órabeosztása a múlt század 90-es éveire vált a maihoz hasonlóvá. Kezdetben nagyon kevés tényszerű ismeretanyagot közöltek: főbb vonalakban magyar történettel, valamennyire — a latin és görög órákhoz kapcsolódva — ókortörténettel és híres történelmi személyek életrajzával foglalkoztak. A későbbiekben a tananyag felosztása a következőképp alakult: harmadik osztályban tárgyalták a teljes magyar történelmet, egészen saját korukig, negyedikben ókor-, ötödikben egyetemes középkor-, hatodik osztályban pedig egyetemes újkortörténetet tanultak. A felsőbb két osztályban már nem volt történelemoktatás.

A földrajzórák tananyaga rengeteget változott az évtizedek során. Az 1860-as években még csak minimális általános geográfiai ismereteket szerezhettek a tanulók, továbbá Magyarország, az osztrák tartományok és Németország természeti és politikai földrajzáról tanultak. Később, az 1880-as években már sokkal behatóbban foglalkoztak Magyarország és Európa földrajzával. A századfordulóra pedig a tantárgy felosztása is megváltozott: a diákok tanultak úgynevezett politikai földrajzot, Európa államainak részletes jellemzésével, a gyarmatpolitika, a különféle izmusok ismertetésével, illetve a „Physika és physikai földrajz” tantárgy keretében tárgyalták a Föld szerkezetét, a geológiai jelenségeket. Ezenkívül volt külön fizikaóra is a felsőbb osztályokban, ahol az anyagok halmazállapotáról, fénytannról, hőtannról, mágnességről esett szó.

A természetrajz beosztása is változott. Negyedikben még a természetrajz keretén belül oktattak kémiát, ásványtant, közettant, hatodikban, hetedikben külön ásványtan órájuk volt, mint ahogy ötödikben külön szerepelt az állattan és a növénytan is.

A legnagyobb változatosság azonban a matematika részeinek elkülönítésénél figyelhető meg. Az értesítőekben szerepel számtan, melynek keretein belül részvények, váltók, állampapírok kezelésével, kamatszámítással, a hazai arany- és ezüstpénzek értékének osztrák menynységekre való átszámolásával ismerkedtek meg a diákok. Volt ezenkívül mennyiségtan is, amely algebrára, illetve geometriára tagolódott. Bizonyos időszakokban külön rajzoló geometriát is tanítottak, amely tananyagával néha átfedte a szabadkézi rajz anyagát.

Szépírásorán a magyar és a német folyóírást gyakoroltatták a növendékekkel.

Az úgynevezett rendes tárgyakhoz tartozott még a testgyakorlat is. Tornaórán végeztek szabadgyakorlatokat, rendgyakorlatokat (menetelés, szakaszképzés), szergyakorlatokat, és különféle labdajátékokat tanultak.

A mindenki számára kötelező rendes tárgyak mellett a szülők kérhették gyermekeik számára úgynevezett rendkívüli tárgyak oktatását. Ide tartoztak a zeneórák

(zongora és hegedű), a tánc, a vívás oktatása, az 1880-as évektől a francia nyelvórák is. A Laehne-intézet „különlegessége” volt a kézügyességórák bevezetése. Ennek keretein belül több csoportban fa- és papírmunkákat készítettek a növendékek, a svéd eredetű „Slöjd” (fafaragás) rendszerében. „Azon formális célok, melyeket a slöjdtanítással elérni akarunk, a következők: a) kedv és szeretet ébresztése a munka iránt általában, b) tisztelet keltése a testi munka iránt, c) az öntevékenység fejlesztése, d) a növendékek rendre pontosságra, tisztaságra és csínra szoktatása, e) a figyelem fejlesztése, f) a tanulóknak szorgalomra és kitartásra szoktatása, g) a növendék testi fejlődésének előmozdítása, h) a szem gyakorlása és a formaérzék fejlesztése, i) végül általános kézügyesség elsajátítása. Ezen alaki célhoz csatlakozik azután azon anyagi cél, hogy a növendék bizonyos ügyességre tegyen szert a különféle szerszámok kezelésében és hogy jó munka előállítására képesíttessék.”⁴² A diákok négy fokozatban sajátíthatták el a fa- és papírmunkák készítésének fogásait. Az első két fokozatban csak papírral foglalkoztak, a harmadik fokban kezdtek hozzá a fafaragáshoz a slöjdminták szerint. Aki ebben elég ügyesnek bizonyult, az a negyedik fokozatban rovátkoló fafaragást tanulhatott.

Év végi vizsgák, érettségi

Az intézet kezdettől fogva tartott tanulóinak év végi, nyilvános vizsgákat, ahol a gyerekek szülei jelenlétében adhattak számot tudásukról. A vizsgák időpontját és a tárgyak beosztását, a követelményeket az értesítők közölték, de gyakran a napilapokban is közzétették. Az itt kapott érdemjegyek alapján kiállított év végi bizonyítványok azonban csak a nyilvánossági jog elnyerésével (1876) váltak átláthatóan érvényessé. Addig a tanulóknak a városi, nyilvánossági joggal már rendelkező középiskolákban kellett vizsgákat tenniük, illetve más iskolába való átlépésnél felvételizniük kellett.⁴³

1896/97-ben tartották az első érettségi vizsgálatot az intézetben. „A második Ezredév első éve hatalmas fordulópontot jelöl intézetünk életében. Ez évben nyert eddig 7 osztályu gymnasiumunk mint teljes 8 osztályu középiskola nyilvánosságot,

42 Értesítő 1893/94. 7. p.

43 Értesítő 1869/70. 26. p. „Auf die oft an uns gerichtete Frage, ob unsere Zeugnisse staatsgültig sind, antworte ich kurz: Nein! da wir aber seit dem Bestehen der Anstalt stets nach den gehobendsten Gymnasien und Realschulen und Gymnasien Wiens unser Lehrplan einrichteten und unsere Schüler streng und gewissenhaft censurierten, so wird unsern Zöglingen fast überall jede Nachprüfung erlassen...”

ez évben bocsátotta az intézet 6 nyolczosztályt végzett növendékét érettségi vizsgálatra.”⁴⁴

Az 1905/06-os tanévtől az értesítők újabb fejezettel bővültek: „Az érettségi vizsgálatokra vontakozó adatok”-kal. Itt feltüntették az írásbelik (magyar, latin, mennyiségtan) tételeit és az eredményeket, valamint táblázatosan is kimutatták az írásbeli és a szóbeli vizsga eredményeit, sőt azt is, hogy a maturandusok milyen életpályára készülnek.

Önképzőkörök

„Petőfi-kör”

Valamikor 1890 körül alakult meg az Ifjúsági Kör, amely 1892-ben — a fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint — már biztosan a „Petőfi Kör” nevet viselte. Az 1890/91. évi értesítőben jelent meg először az a később állandósuló fejezet, amely az önképzőkör éves munkájáról tudósított. „A tanintézet kebelében az idén is fennállott a már azelőtti években alakult és működő »ifjúsági kör«. Alakuló közgyűlését, melyen a tisztviselők megválasztattak, s a működésben követendő irány meghatározott, az év elején tartotta. Nagyjában ugyanazon nyomokon haladtunk tovább, mint az előző években.”⁴⁵

Ezek az évente ismétlődő beszámolók szóltak az alakuló, záró, az évi rendes és az úgynevezett díszgyűlésekről, a taglétszámról, az ifjúsági könyvtár állománygyarapodásáról. Felsorolták továbbá név szerint az évente újraválasztott tisztviselőket: volt főtitkár, titkár, főjegyző, aljegyző, főkönyvtáros, alkönyvtáros. A könyvtárat a tagsági díj összegéből, valamint a tagok és a tanárok adományaiból gyarapították. A kör munkáját az iskola valamelyik, a diákság által felkért tanára pártfogolta és irányította.

Az általában háromhetente tartott önképzőköri gyűlés mindig az előző alkalommal felvett jegyzőkönyv felolvasásával, esetleges kiegészítésével és elfogadásával kezdődött. Az általános, tagdíjakra, könyvtárra vonatkozó ügyek megtárgyalása után került sor a felolvasásokra és szavalatokra, melyeket kijelölt bírálók elemeztek és értékelték. Az értékelés minden esetben bekerült a jegyzőkönyvbe, akkor is, ha a szavalatot gyengének minősítették, vagy éppenséggel el sem fogadták. Ezt követően az elnöklő tanár kijelölte az újabb szaválókat és a következő gyűlés menetrendjét.⁴⁶ A legfőbb hangsúly a szavalatokon, valamint a kör által kiírt pályázatokra

44 Értesítő 1896/97. 1. p.

45 Értesítő 1890/91. 53. p.

érkező pályamunkákon volt: „főként a szavallatok s az esetleg beérkezett írásbeli munkák képezték a tárgysorozatot ... mivel az a tanintézetekben szükségképpen megvan, hogy a növendék a nap minden óráiban el van foglalva s így kevés szabad idejét nem fordíthatja oly odaadással a kör ügyeire, ... nem is terjeszthettük ki munkásságunkat oly bő térre, mint a nyilvános gymnasiumok- és iskolákban fennálló Önképző körök...”⁴⁷

Az önképzőkör az iskolai ünnepségek megszervezésében is közreműködött, az énekkarral közösen. Ilyen díszgyűlés keretében ünnepelték meg például március 15-ét vagy Erzsébet királyné emlékünnepét november 19-én, Erzsébet napkor.⁴⁸

„Hercules-Club”

Egyetlenegyszer, az 1898/99. évi értesítőben fordult elő egy kétoldalas beszámoló az ifjúsági testedző körről, amely hét év után az adott tanévben végre állandó szervezetet nyert és alapszabályait az igazgató jóváhagyta. Az önképzőköréhez hasonló szervezetben működött a tornászklub: elnöke a pártfogó tanár, tisztségviselői voltak: az előtornász, aki a csapatot vezeti, tulajdonképpen az elnök helyettese, a két szertartór, akik a tornaeszközökért felelősek, a titkár, akinek a jegyzőkönyvvezetés a feladata, és a pénztárnok.

Az alapszabályzat szerint az egyesület célja a testi erőt és ügyességet, az összetartóságot és igazi barátságot fejleszteni. Rendes tagok csak harmadikos koruktól lehetnek a növendékek, akik heti 10 krajcár tagdíjat tartoztak fizetni. Pártoló tag lehetett az intézet bármelyik tanára vagy növendéke, és évi egy forint befizetése ellenében részt vehetett az egyesület tornaóráin, kirándulásain, rendezvényein.⁴⁹

A testedző körnek az 1898/99-es tanévben 18 rendes és 12 pártoló tagja volt, 5 gyűlést, 23 tornaórát és 2 kirándulást tartottak.

A klubról a későbbiekben egyszer tettek újabb említést. Az 1905/06. évi értesítő, amely a Laehne Intézeti Football Egylet megalakulásáról tudósított, utalt a Hercules Clubra is. „Már évekkel ezelőtt volt egy Herkules tornászó egylet intézetünk kebelében, amely azonban nagyon kevés ideig állott fenn, a kis érdeklődés miatt.” Hogy mennyivel volt sikeresebb az újonnan alakult egylet, azt mutatja talán az a tény, hogy a Football Egylet neve sem fordult többet elő az év végi jelentésekben.⁵⁰

46 SVL X/117. A Laehne-féle főgimnázium ifjúsági önképzőkörének 1892–93-tól 1899–1900-ig bezárólag terjedő jegyzőkönyve. 14–15. p.

47 Értesítő 1890/91. 53. p.

48 Értesítő 1901/02. 92. p. Vö.: Értesítő 1912/13. 38. p.

49 Értesítő 1898/99. 31–33. p.

Rendtartás

Az iskola és internátus egész működését szabályzó, részben központi, részben helyben megfogalmazott szabályzatok és előírások — házirend, tanítási idő megszabása, fegyelmi szabályzat — kezdetben az Entwurf által megadott, majd az 1876-ban megjelent és 1890-ben módosított középiskolai rendtartáshoz igazodtak.

Házirend

A házirendről és ezen belül a tanulók napirendjéről a Laehne Frigyes által a szülők számára kiadott tájékoztatóban és a növendékek figyelmébe ajánlott négyteteles házi szabályzatban olvashatunk.

A növendékek számára télen fél hatkor, nyáron fél ötkor kezdődött a nap. A reggeli készülődés után hat órakor reggeli imádságot tartottak, majd hétig munkaóra következett. Héttől nyolcig volt a reggeli, nyolctól tizenkettőig tartottak a délelőtti órák. Délben az ebédszünet után kettőtől négyig folytatódott a tanítás. Uzsonna után ismét munkaóra volt, öttől hétig pedig táncórán vagy tornaórán vettek részt a diákok. Hétkor kaptak vacsorát, utána kilencig ismét munkaóra következett, illetve ez volt a különórák ideje is. Az esti ima után a kisebbek nyolc órakor, a nagyobbak kilenckor mentek aludni.⁵¹

Szerda és szombat délutánonként nem volt tanítás: jó időben szerdánként kirándulni vitték a diákokat, csakúgy mint vasárnap délutánonként. (Tavasszal és ősszel hagyományosan hosszabb, három-négy napos gyalogtúrákat is szerveztek.) Vasárnap és ünnepnapokon a növendékek valamivel tovább alhattak, délelőtt pedig — ki-ki felekezetének megfelelően — istentiszteleten vettek részt. Az intézet főképp a kezdeti időben alapvetően evangélikus jellegű volt, de a többi vallásfelekezethez tartozók vallásos nevelésére is odafigyeltek.

A házirendben még a napi mosdás és az öltözködés sorrendje is elő volt írva. Meghatározott volt a hálótermek rendje, a tanórák, a szabadidő és az étkezés rendje,

50 Értésítő 1905/06. 120. p.

51 *Lähne*, 1868. 13. p. Vö.: Értésítő 1884/85. XVIII. p. A növendékek és a tanárok közösen étkeztek, reggelire általában kávé vagy tejet kaptak, tízóráira zsemlet, „melyhez a növendékek zsebpénzükből az iskolaszolgánál néhány szelet sonkát, kolbászt vagy gyümölcsöt vásárolhatnak”, ebédre a leves után valamilyen húsfélélt, főzeléket és tésztafélélt adtak, uzsonnára kenyeret és gyümölcsöt, vacsorára pedig húst és főzeléket szolgáltak fel.

aminek betartására nemcsak az inspekciós tanár, hanem a hetesek is felügyelni tartoztak.

A szülőkkel való érintkezés is szabályozott volt: hetente egyszer írhattak haza levelet a diákok, amely minden esetben — csakúgy, mint a kapott válasz — az igazgató kezén ment keresztül. Kéthetente pedig úgynevezett mintaleveleket kellett írniuk, melyben személyes hogylétükről és az iskolai viszonyokról számolhattak be az otthoniaknak. Ezeket a leveleket munkafüzetbe írták, hogy gyakorolják az írásmódot, munkájukat a szaktanár kijavította. A mintalevelek készítésének szokása „egyrészt a szülők és növendékek között való érintkezést szabályozza és rendes mederbe vezeti, másrészt azonban a szellemi és erkölcsi haladásnak biztos mértékeül szolgál. ... Már ezen szabad érintkezés által mutatja intézetünk, hogy távol áll minden kényszertől: minden egyént, kinek érintkezése többi növendékeinkre veszélyes volna, fel sem veszünk, vagy mielőbb eltávolítjuk.”⁵²

A tanév szeptember közepén kezdődött és július végén fejeződött be, csak az 1870-es évek közepétől álltak át a szeptember eleji tanévkezdésre és a július-augusztusi nyári szünetre. A tanévet kezdetben harmadokra osztották: szeptembertől karácsonyig, januártól húsvétig, húsvétól július végéig tartottak az évharmadok. Az 1880-as évek értesítőiben már félévekről tudósítanak. A nyári nagy-szünet mellett három hét karácsonyi és két hét húsvéti szünetet kaptak a diákok.

A tanévnyitókora „Veni Sancte”, a tanév végén „Te Deum” istentiszteleten vettek részt az intézet tanárai és növendékei. Az 1880-es évektől hivatalos iskolai ünnep volt a koronázás évfordulója (június 8.), az uralkodó (október 14.) és Erzsébet királyné (november 19.) névnapja. Megünnepezték továbbá az áprilisi törvények évfordulóját, március 15-ét, és október 6-át.⁵³

Fegyelmi szabályzat

A rendtartások egyik fontos része a fegyelmi szabályzat. A Laehne-intézet iratanyagában és az értesítőkben külön fegyelmi szabályzat nincsen: a házirend egyes tételei foglalkoztak a fegyelemsértésekkel is, illetve a századforduló utáni értesítők éves jelentésükben néhány sort az intézet fegyelmi állapotáról szóló beszámolóknak szenteltek. Ezek adnak némi tájékoztatást az esetlegesen elkövetett vétségekért járó büntetésekről, illetve azok fokozatairól. A nevelési elvek tárgyalásakor már szó

52 Értesítő 1884/85. XVII. p.

53 Az intézet tartott emellett még kerti ünnepélyeket, farsangi multságokat, a tánciskola befejezésekor pedig évente megrendezésre került a hagyományos Laehne-bál is.

esett arról, hogy a büntetések kiszabásakor a fő hangsúly nem a megtorláson, hanem az elkövetett hiba beláttatásán és kijavításán volt. „Minthogy minden intézkedésünket indokoljuk, a fegyelmezést nyíltan végezzük és igazságosak vagyunk, belátja minden növendék úgy a maga mint más hibáját és önfegyelmezésre törekszik. Mikor azt elértük, csak akkor vagyunk megelégedve a fegyelemmel. Egy év leforgása alatt minden bentlakó növendéket tudunk fegyelmezni és helyes magatartásra szoktatni.”⁵⁴

A megfelelő viselkedést — a szinte minden részletre kiterjedő házirendben — az intézeti élet majdnem minden mozzanatában meghatározták. Így például a hálótermeket az esti ima után senki nem hagyhatta el a reggeli ébresztőig, takarodó után tilos volt beszélgetni, a tanítás alatt egyenes derékkal, kezeket az asztalon tartva kellett ülni, a munkatermekben szigorúan tilos volt zajongani, a folyosón nem szabadott futni, sőt még a játékok rendje is szabott volt.⁵⁵

Ha valaki vétett az intézeti szabályok ellen, büntetése a szóbeli fenytől általában az elzárásig, illetve valamely étkezéstől való eltiltásig terjedt. Testi fenyt nem alkalmaztak, a legsúlyosabb fegyelemsértés büntetése pedig a kizárás volt.

Felvételi feltételek

Az értesítők végén közzétették a következő tanévre vonatkozó tájékoztatást: a tanévkezdés időpontját és a felvételi feltételeket.

Kilencedik életévüket betöltött, a népiskola alsó négy osztályát elvégzett fiúkat vettek fel az első osztályba. Felvételnél be kellett mutatni a keresztlevelet, illetőleg hiteles születési bizonyítványt, valamint az oltási bizonyítványt.

1868-ban a következő tandíjtarifák voltak érvényben: az elemi iskolások egy tanévre 420 forintot fizettek, a reáliskolai és gimnáziumi tanulók pedig 525 forintot a tanítatásért és az internátusi ellátásért. Ebben bennfoglaltatott a szállás, ellátás, mosás, felügyelet, esetleges korrepetálás, a francia-, a rajz-, az ének- és a tornaórák díja. Külön kellett fizetni a zene-, tánc- és úszásoktatásért, az egyéni felszerelésért.⁵⁶ Az otthonról hozott öltözeteket elfogadták: „Az öltözet kiszolgáltatását a növendékek számára átveszi az intézet vagy átlagos fizetésre (Pauschale) vagy

54 Értesítő 1912/13. 9. p.

55 *Laehne, Friedrich*: Vier Haustafeln zur Richtschnur für unsere Zöglinge. Oedenburg, 1868. 5–11. p.

56 *Lähne*, 1868. 24. p.

le-számolásra. A takarékosági szempontot irányadóul, a hazulról hozott ruhákat elhordják.”⁵⁷

Az 1914/15. évtől kezdve az értesítőkből a lezajlott tanévről szóló beszámoló mindig az „Intézetünk és a háború” fejezettel kezdődött. Az első világháború gyakorlatilag szétzilálta a nevelőintézetet. A tanári kar nagy részét és a felsőbb osztályos növendékeket folyamatosan hívták be katonai szolgálatra. Az igazgató, Laehne Vilmos halálával pedig sok évtizednyi eredményes működés után végleg megszűnt a diákok körében városszerte csak „Léni”-ként ismert intézet.⁵⁸

Összegzés

A magánintézet mint képzési forma új jelenség volt a múlt század második felében Magyarországon. Egy viszonylag szűk réteg igényeit elégítette ki — gazdag nemesi családok és jómódú polgárcsaládok küldték ide fiaikat.

Sopron földrajzi helyzetéből adódóan kedvező helyzetben volt egy ilyen jellegű intézet fenntartásához, hiszen vonzásköre magyar és német anyanyelvű területekre egyaránt kiterjedt. Az pedig, hogy az intézetekbe így módon magyar és német anyanyelvű gyerekek kerültek össze, kifejezetten hasznos volt a nyelvtanulás szempontjából. Ugyanakkor a tárgyi feltételek is adottak voltak ahhoz, hogy az akkoriban igen modernnek számító, egyénre szabott, a gyermek egyéniségére odafigyelő és annak mindennapi életét meghatározó pedagógiai módszereket alkalmazzanak.

Voltak persze hátrányai is a nevelőintézeti formának. Megfigyelhető a tanerők gyakori váltakozása, ami nevelési szempontból kifejezetten hátrányosnak mondható, valamint az erős függés a tulajdonos igazgató személyétől. A tulajdonos halálával, illetve igazgatóváltáskor a hanyatlás korszakai következtek, amely leginkább a tanulólétszám nagy mérvű csökkenésén mérhető. A Laehne-intézet több évtizedes fennállása nem utolsósorban annak köszönhető, hogy végig a család kezében maradt.

A fentebb vázolt, elsősorban az értesítők adatai alapján megrajzolt kép kissé leegyszerűsítve, de talán enged némi bepillantást a nevelőintézet mindennapjaiba.

57 Értésítő 1884/85. XIX. p.

58 Losonczy Zs.: i. m. 306. p. Néhány családnév azok közül, akik itt neveltették fiaikat: Bissingen, Battthyány, Csáky, Lónyay a nemesek, és Lenk, Handler, Lederer, Storno, Winkler stb. a ma is ismert soproni polgárcsaládok közül.

CSIKÁNY TAMÁS

GUSTAV HERMAN MÉRNÖKKARI ALEZREDES EMLÉKIRATA A KOMÁROMNÁL LÉTESÍTENDŐ VASÚTI HÍDRÓL

Ha magyar várakról beszélünk, az emberek általában gótikus várromokra vagy törökkori palánk, esetleg olaszbástyás végvárakra gondolnak, ritkán jut valaki eszébe mondjuk egy XVIII–XIX. századi erőd. Pedig ezekben a századokban is folyt még Magyarországon vár- és erődépítéssel, ebben az időszakban is nagy jelentőséggel bírtak azok a helyek, melyek a hadseregek fő bázisait képezték békében és háborúban egyaránt. Ezek közül mindenképpen kiemelkedik Komárom, mely a XIX. század elejétől helyzeténél, fekvésénél fogva nemcsak Magyarország, hanem az Osztrák Császárság legfontosabb erődrendszerévé is vált. A városban és a körülötte kiépített rendszer a ma embere számára azért is érdekes lehet, mert ennek elemei — szemben régi várainkkal — jórészt ma is eredeti állapotukban láthatók, sőt látogathatók. Egy olyan rendszer ismerhető itt meg, amilyen Európában is csak kevés maradt fenn eredeti formájában.¹

A nagy francia forradalmat követő időszakban megváltozott a háborúk arculata. Az addig jellemző lassú, körülményes, a várharcokat erőltető hadjáratok helyébe a gyors lefolyású, a döntő csatákat kereső hadműveletek léptek. A várakat alárendelték a tábori hadseregek tevékenységének, amelyek manővereitől függően alakultak ki zárolások, ostromok.

A napóleoni háborúkban Ferenc császár csapatait több ízben kényszerítették menekülésre, sőt az udvarnak is többször kellett távoznia Bécsből. Ez késztette a birodalom védelméért felelős katonai vezetőket arra, hogy kijelöljenek egy olyan helyet, ahová a hadsereg visszavonulhat, ahol feltölthetik, újjászervezhetik és felkészíthetik egy támadóhadjárat végrehajtására. Adott esetben ez a hely biztos menedékkül szolgálhatna a birodalmi közigazgatásnak és az udvarnak is. Valószínűleg nem okozott különösen nagy gondot az egyetlen igazán alkalmas hely kiválasztása, mert Komárom szinte minden követelménynek megfelelt. A város utak, folyók találkozásánál fekszik, jó átkelési lehetőséggel rendelkezik, viszonylag közel van

¹ A komáromi erődrendszer történetére l. *Kecskés László*: Komárom az erődök városa. Komárom, 1984. és *Gráfel Lajos*: Komárom erődrendszere. In: Új mindenes gyűjtemény 9. köt. Pozsony, 1990.

a birodalmi és a magyar fővároshoz. Jó alapot biztosított ehhez a II. József által ugyan a városnak átadott, de még mindig jó állapotban lévő vár is.

A terület felmérése majd az építkezés 1807-ben kezdődött meg és 1815-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal folyt. Az első feladat a már meglévő, ún. Öregvár és az Újvár korszerűsítése, valamint a Duna és a Vág-Duna túlsó partjain lévő hídfőerődök átépítése volt. Különösen felgyorsultak a munkálatok 1809-ben, amikor a győri csata után a vesztes csapatok zöme ide vonult vissza, majd nem sokkal később a főhadiszállás és az udvar is ide költözött. Ebben az időszakban épült ki — igaz csak földből és fából — a várost a Csallóköz felől védő, a Dunától a Vág-Dunáig húzódó sánc, melyet az építést elrendelő József nádor után Nádor-vonalnak neveztek el.

A napóleoni háborúkat követően az építkezések leálltak, illetve a belső laktanya és a tiszti pavilon kivitelezésére korlátozódtak. Ebben az időszakban sajátított ki a kincstár több olyan területet, amelyen később az erődrendszer újabb elemei felépültek. A harmincas évek újabb építkezési hulláma a Nádor-vonal kőből, téglából történő átépítésével kezdődött, de ennek befejezését már megakadályozta az 1848/49-es magyar szabadságharc.

A hadiesemények ismét bizonyították a vár rendkívüli jelentőségét. Birtoklása az országrész ellenőrzése szempontjából, valamint a hadseregek műveleteinek támogatása miatt is meghatározó volt. A vár védelmi rendszerének korszerűségét jelezte az a tény, hogy az osztrákok meg sem kísérelték rohammal bevenni, ostromra pedig nem is volt lehetőségük. Bebizonyosodott ugyanakkor az is, hogy a Duna jobb partja felől tűzérőségi tűzzel szemben védtelen a vár és a város egyaránt, így itt egy erődökkel biztosított tábornak kell létesíteni.

Az építkezések 1850-ben folytatódtak Michael Maly alezredes, erődítési igazgató tervei szerint. A jóváhagyott terv alapján az erődrendszer továbbfejlesztését három területen kívánták elvégezni:

- a Duna jobb partján a Csillagerődnek nevezett régi hídfőerődre és az Új-szönytől nyugatra lévő Monostori-hegyen építendő erődre támaszkodó sánctábor létrehozásával,

- a Vág-Duna jobb partján a Nádor-vonaltól Újvárig terjedő szakaszon egy erődvonallal kiépítésével,

- a Vág-Duna balpartján egy új hídfő létesítésével.

A tervezett teljes erődrendszer nem épült ki. A Duna jobb partján a hetvenes évek végéig elkészült három önálló erőd, ugyanakkor megépült a Nádor-vonal folytatásaként a Vág-vonal. Nem korszerűsítették azonban már a Vág-Duna bal partján lévő hídfőt. Az építkezések leállításának egyrészt pénzügyi, másrészt pedig hadügyi, katonapolitikai okai voltak. Megváltozott az Osztrák–Magyar Monarchia

nemzetközi helyzete, külpolitikája, ami maga után vonta azt is, hogy ismét felül kellett vizsgálni a birodalom biztonságával kapcsolatos nézeteket. Az állami erődtítészet céljául a határmenti várak védhetőségének javítását, ezek átépítését határozta meg. Ez főleg az északkeleti és a délnyugati területekre vonatkozott.

A komáromi erődrendszer ekkor már nem volt korszerű. A XIX. század elterjedt gyakorlata volt az erődövek alkalmazása, melynek az volt a lényege, hogy a központi vár köré — mindig a kor tűzértségének lőtávolságát figyelembe véve — erődöket építettek, létrehozva egy vagy több övet. Ezen erődök szétbontakozásra kényszerítették a támadókat a rendszer központjától már olyan távolságra, ahonnan tűzérsege eredményesen nem lőhette azt. A század közepén az överődök távolsága a központi vártól 2500 lépés volt.

A század második felében azonban a tűzérsegi fegyvereknél bekövetkezett változások az erődök fejlesztését, átépítését követelték meg. A tudomány és a technika fejlődésének következtében a különböző országok hadseregeiben olyan hátultöltős, huzagolt csövű lövegeket állítottak rendszerbe, melyek — az új kézi- és gyors-tűzelő fegyverekkel együtt — alapjaiban változtatták meg a hadviselést. Az eddig épült várak a nagyobb lőtávolságú, pontosabb és hatásosabb lövedéket célbajuttató ágyúknak, tarackoknak és mozsaraknak már nehezen tudtak ellenállni. Megindult tehát a legfontosabb várak, erődök korszerűsítése, újabb erődövek építése, a falak erősítése, a lövegek elrejtése. A központi vártól az erődövek már 6-8000 méter távolságra meg kellett állítani az ellenséget és annak tűzérségét.

Ezt az átépítést azonban Komáromnál már nem végezték el, annak ellenére, hogy jelentőségét több szempontból továbbra is megőrizte. Még mindig a legfontosabb raktár maradt, és kettős hídfő volta is elsődleges szerepet biztosított számára. Amennyiben a monarchiát bármely irányból megtámadták, az utolsó védelmi vonalnak a Dunát tekintették. A folyó melletti legfontosabb települések sorában azonban — Krems, Tulln, Bécs, Pozsony, Komárom, Esztergom, Budapest — az egyetlen állandó erődítéssel rendelkező hely a város volt. Ezért néztek Komáromra még ekkor is úgy, mint a birodalom utolsó védőbástyájára.

Egyes vélemények szerint azonban a fővárosokat kellett volna erődítésekkel körülvenni, hisz a hadsereg ellátása szempontjából ezek voltak a legfontosabb helyek. Ezt a gondolatot azonban hamar elvetették, ugyanis a dinamikusan fejlődő fővárosokat ekkor már nem lehetett határok közé szorítani, a lakosság ezzel szemben óriási ellenállást fejtett ki.

Komárom esetében azonban egész más volt a helyzet. Az erődrendszer kiépítése és fenntartása ugyanis azt jelentette, hogy jelentősen javítani kellett a környék infrastruktúráját. Ez maga után vonta a város kereskedelmének fejlődését és virágzását is.

A birodalom biztonságát, a hadsereg érdekeit kívánta szolgálni, de rendkívül fontos lett volna a város számára is annak a javaslatnak a megvalósítása, amelyet Gustav Herman mérnökkari alezredes 1869-ben készített el és terjesztett elő.²

Az emlékirat szerzője, Komárom erődítési igazgatója egy rövid történeti visszatekintés után méltatja Komárom jelentőségét és megváltozott szerepét a monarchia biztonsága szempontjából. Véleménye szerint a várat központi fekvése, raktárbázis szerepe, valamint kettős hídfő volta miatt továbbra is elsőrendű helynek kell tekinteni. Feladatának maradéktalan ellátása érdekében, valamint a fekvéséből adódó előnyök kihasználása miatt is azonban a várost feltétlenül szükséges összekapcsolni a birodalom legfontosabb vasútvonalaival.

A vasút katonai szerepét tulajdonképpen ezekben az évtizedekben ismerték fel, mivel a csapatok átcsoportosítása szempontjából merőben új lehetőségeket biztosított, illetve az utánpótlásnak is elengedhetetlen eszközévé vált. Komárom ekkor már vasúti összeköttetésben volt Béccsel és Székesfehérvárral, ami azt jelentette, hogy a déli irányba kiépülő hálózatnak már fontos pontját képezte az erődrendszer.

A szerző elemzése szerint északi irányban azonban korántsem volt ilyen kedvező a helyzet, ugyanis az 1850-ben átadott Pozsony–Érsekújvár–Párkány–Vác vasútvonal tervezésekor Komárom érintésével nem számoltak. E hibát azonban még ki lehet küszöbölni egy Érsekújvárról Komárom felé, majd közvetlenül a Duna balpartján egy töltésen Párkányig haladó szárnyvonallal. E megoldás, ha jelentős költségekkel járna is, rendkívül sok előnyt biztosíthatna a katonai szállítás, de a kereskedelem, a közlekedés szempontjából is. Különösen igaz ez akkor, ha a déli és a kiépülő északi vonalat egy vasúti híddal össze is kötnék. Ez lehetőséget teremtene a Dunától északra és délre lévő területek és a meglévő, valamint a létesítendő vonalak közötti kapcsolat megteremtésére. Ez a kapcsolat már bővíthető is, egy újabb szárnyvonal kiépítésével akár a kassa-oderbergi vasúttal is. Az egyébként is szükséges vasúti állandó hidat tehát itt, az erődök védelmében kell kiépíteni.

A fent említett megoldás — a szerző szerint — további más előnyöket is hordoz. A vasúti töltés árvízvédelmi gátként is szerepelhet, ami többek között megoldaná

2 Hadtörténelmi Térképtár, Budapest. Rendezés alatti álló irat. *Denkschrift über die permanente Ueberbrückung der Donau und Waag innerhalb der Befestigungen von Comorn, Feststellung der in diese Festung, und über obige Flüsse zu führenden Eisenbahntrape, so wie der hiedurch nothwendig sich ergebenden Aenderungen des ohne Rücksicht auf die Eisenbahnen im Jahre 1856 sanktionirten Befestigungs-Entwurfes zur Vervollständigung der Festung Comorn. Komorn im September 1869. Herman m/p Obslt. im Geniestabe.* Itt kívánok köszönetet mondani Suba János úrnak, a Hadtörténelmi Térképtár munkatársának, hogy rendelkezésemre bocsátotta az iratot.

azt a gondot is, amit a visszamaradó vizek fertőzésveszélye okoz. A különböző járványok mind a lakosság, mind a helyőrség soraiban sokszor nagyon súlyos pusztítást okoznak.

A híd, amely a Duna és a Vág-Duna fölött is átfelne, megoldhatja azt a problémát is, amit Komáromban az állandó átkelési lehetőség hiánya okoz. Herman alezredes tarthatatlannak véli azt az állapotot, hogy a Vág-Dunán csak egy, folyamatos megerősítést, karbantartást igénylő cölöphídon, a Dunán pedig egy olyan hajóhídon lehet átkelni, melyet télre kikötőbe kell vontatni. Ez azt jelenti, hogy a birodalom legfontosabb erőrendszérének egyes elemei között hónapokig nincs összeköttetés.

A vasúti híd szükségességének megindoklása után a szerző a híd pontos helyének a kijelölésével foglalkozik. Véleménye szerint ebben a kérdésben a legfontosabb szempont a híd védhetősége. Olyan helyet kell tehát választani, ahol az esetlegesen felvonuló ellenséges tüzérség a hidat nem tudja tűz alatt tartani. Ezzel kapcsolatban abból kell kiindulni, hogy milyen överődök állnak már, illetve hogy a tüzérségnek mekkora a lőtávolsága. Ennek vizsgálatakor azonban felmerül az a már ismertetett gond, amely a komáromi erőrendszert erre az időszakra már elavulttá tette. A Duna jobb parti oldalán ekkor még csak két erőd állt, de a terepviszonyok miatt a tervezett harmadik — az Igmándi erőd — helyén sem igen lehetett változtatni.

A fentiek figyelembevételével Herman alezredes számítása szerint a hidat a Monostori erőd keleti oldalánál kell létesíteni. E megoldás mellett az Igmándi erődön kívül még további három, a Maly-féle tervben nem szereplő tábori erődöt kell létesíteni, illetve a Dunától északra további négyet. A mellékelt ábrán jelölt helyeken épített kiserődök így kellő védelmet jelentenek a híd és a központi várak számára is. A rendszer ezen elvek szerinti befejezése, eltérve a — részleteiben nem ismert — Maly-féle tervtől, Herman alezredes szerint jelentős költségmegtakarítással járna.

Az emlékirat végén Herman alezredes a következőkben foglalta össze a leírtak lényegét, mondanivalójának célját:

„1. Egy új, állandó híd létesítése Bécs és Pest között, jelenleg csak a komáromi erődökön belül valósítható meg.

2. Az a pont, ahol a Komáromnál lévő folyókat célszerű áthidalni, a mellékelt oleátavázlaton található meg és az emlékiratban is részletesen kifejtésre kerül.

3. Mielőtt a komáromi erődhöz tartozó más objektumok elkészülnének: A sandbergi erőd³ és a Vág-vonal építésének elkezdése előtt szükséges a Komáromig,

illetve a Komáromon belül vezető vasútvonal és a vasúti híd helyének pontos és megváltoztathatatlan kijelölése.

Ezért az itt leírt javaslatokkal kapcsolatban a végső döntést a Magyar Királyi Közlekedési és a Honvédelmi Minisztérium képviselőinek bevonásával, végül a Császári és Királyi Birodalmi Hadügyminisztérium által felülvizsgálva kell meghozni.

4. A Kassa–Oderberg vonalhoz való csatlakozó szárny megépítését csak a Pozsonytól Pestre vezető szakaszon lehet megvalósítani, akár a Vág vagy a Nyitra völgyében Selye, Tornócz vagy Érsekújvár kiindulóponttal, ez azonban csak olyan konzorciumnak engedélyezhető, mely egyidejűleg az 1. pontnak megfelelő Újszönytől Komáromon keresztül vezető vonal megépítését is vállalja.

5. A vasúti hidat úgy kell kialakítani, hogy egyidejűleg kiszolgálja a mindennapos gyalogos- és kocsiforgalmat, valamint hadicélokra is alkalmas legyen.

6. A komáromi erőd további fejlesztését úgy kell tervezni, hogy ezt az állandó hidat egy esetleges ostromnál az ellenség ne tudja lerombolni.”

Ha az emlékiratban javasoltak nem is valósultak meg, minden bizonnyal nagy szerepet játszottak abban, hogy a már 1856 óta meglévő Győr–Újszöny vasútvonalat — amelynek építését 1860-ban Székesfehérvár felé is folytatták — továbbfejlesszék, és 1884-re elkészüljön az Újszöny–Tata–Budapest szakasz. Bekapcsolódott Komárom a Dunától északra kiépített vasúti hálózatba is. Egy a Csallóközön át létesített vonallal a várost 1910-ben kötötték össze Pozsonnyal és Érsekújvárral.

Bizonyára ez a javaslat is közrejátszott abban, hogy 1891-re elkészült a már nagyon várt állandó híd, az Erzsébet-híd, bár ez csak a közúti közlekedés igényeit elégítette ki. A csallóközi vasút átadásának idejére azonban már állt a vasúti híd is, így létrejött az a kapcsolat, amely Herman alezredes tervében már negyvenegy évvel korábban szerepelt.

A vasúti híd tervezésénél, építésénél azonban már nem számoltak az erődrendszer védelmi képességével, mert a Monostori erődtől nyugatra, a rendszeren kívül készült el. Szerepe azonban így is rendkívüli volt, mind katonai, mind gazdasági szempontból.

A forrást betűhív átirásban közlöm, igyekezve visszaadni a szerző egyéni helyesírását (nagy- és kisbetűk használata, szavak egybeírása stb.). A szövegben kurzivált részek az eredetiben aláhúzással kiemelték.

3 A szerző itt feltehetően az Igmándi erődre gondolt, mert a Sandbergre, vagyis a Monostori-hegyre tervezett erőd már 1850 óta épült.

Denkschrift

über die permanente Überbrückung der Donau und Waag innerhalb der Befestigungen von Comorn, Feststellung der in diese Festung, und über obige Flüsse zu führenden Eisenbahntrassen, so wie der hiedurch nothwendig sich ergebenden Aenderungen des ohne Rücksicht auf die Eisenbahnen im Jahre 1856 sanktionirten Befestigungs-Entwurfes zur Vervollständigung der Festung Comorn.

In der neuern Geschichte der Reichsbefestigung tritt die Festung Comorn, welche im Jahre 1787 unter Kaiser Josef II., als solche ganz aufgelassen und der Gemeinde Comorn übergeben wurde erst im Anfange dieses Jahrhunderts wieder in den Vordergrund.

Die für die österreichisch-ungarische Monarchie unglücklichen Jahre 1800, 1805 und 1809 wo der Feind in das Innere des Staates drang und den Frieden diktirte, machten den Abgang eines tüchtigen festen Platzes besonders eines verschanzten Lagers und Manövrir-Punktes an der mittlern Donau fühlbar und lenkten die Aufmerksamkeit wieder auf den aufgegebenen und doch so wichtigen Punkt von Comorn.

Bereits im Jahre 1807 wurden Genie-Offiziere nach Comorn entsendet welche die zu einem solchen Zwecke nöthigen Terrain Aufnahmen vollführten.

Erfahrungen welche durch die Kriege nach der französischen Revolution bezüglich den festen Plätzen gemacht wurden, ließen es nothwendig erscheinen, entsprechend den größern Armeen die Grenzen der alten Befestigungen zu überschreiten. Das im Jahre 1808 verfaßte Projekt wurde diesen Erfordernissen gemäß entworfen. Man beschränkte sich vorläufig jedoch nur auf die schnelle Herstellung der jetzt noch bestehenden Brückenköpfe am rechten Donau und linken Waag-Ufer⁴, dann auf die Instandsetzung sämmtlicher in der alten Festung und im vorliegenden Kronenwerk (neue Festung genannt) befindlichen Kasematten und bombenfreien Gebäude.⁵

Fast gleichzeitig (1809) wurden auf Befehl des Palatin Erzherzog Josef als derselbe mit seiner Armee in Comorn stand und auf der Schütt-Insel vorrückte, zur

4 A folyókon történő átkelést a túlsó parton épített kis fa-föld erődökkel biztosították, ezek középték a hídfőket.

5 A Csallóköz keleti szögletében álló Öregvár védelmének javítására a XVII. század második felében egy külső védművet építettek, melyet alaprajzi elrendezése miatt neveztek koronaműnek. Az 1673-ban befejezett mű jelentősen növelte a vár védhetőségét, sőt mivel területe nagyobb, mint az Öregváré, hamarosan Újvárként emlegették.

Sicherung der Stadt, die Anlage einer von dem linken Donau- bis rechten Waag-Ufer reichenden Feldverschanzung welche aus sechs durch Linien verbundene Redouten bestand, erbaut.⁶

Nach der noch in selbem Jahre erlassenen Allerhöchsten Entschliebung sollte die Befestigung von Comorn „als ein Haupt-Central-Depot-Platz für die ganze Monarchie angesehen werden und nicht nur allein für die Vorräthe für die Garnison dieser ausgedehnten Festung auf ein Jahr, sondern auch für eine zahlreiche Armee von 200 000 Mann in bombenfreien Unterkünften daselbst in Sicherheit bringen“.⁷

Zur Ausführung dieses großartigen Entschlusses kam es nie, vielmehr wurden eine Zeit nach eingetretenem Frieden hiedurch, sogar die angelegten Erdwerke gänzlich vernachlässigt, und dieselben erst viel später nach und nach mit gemauerten Eskarpen⁸ versehen und in den Hauptschanzen der beiden Brückenköpfe gemauerte Blockhäuser⁹, beziehungsweise Reduits erbaut, deren Decke jedoch nur mit Balkenwerk einzudecken eingerichtet war.

Erst im Jahre 1833 endlich begann man bezüglich der Erhöhung der Vertheidigungsfähigkeit der Festung — deren Objekte mit Ausnahme der alten Festung mit ihrem Kronwerke, alle nur den passagieren Charakter von Feldbefestigungen besaßen, wieder einen ernstlichen Entschluß zu fassen.

Die neueren Befestigungsprojekte fallen daher in diese Zeit (1833 bis 1848) und es wurde in dieser Epoche auch die wichtige Verschanzungslinie welche der Palatin Erzherzog Josef 1809 vor der Stadt gegen die Schütt, zwischen Donau und Waag anlegen ließ in permanentem Style ausgeführt. Ihm zu Ehren trägt diese vom damaligen Ingenieur Hauptmann Josef v. Pflügel projektirte und größtentheils unter seiner Leitung ausgeführte schöne Befestigung den Namen „Palatinal-Linie“.

Die seit dem Jahre 1850 in Ausführung begriffenen neuesten Festungsbauten, gehören mit einigen nicht sehr wesentlichen Abänderungen schon zu dem mit Al-

6 A redout rendszerint földből épített négyszög alaprajzú védmű, amely egyik csúcsával a támadás várható irányába nézett. A lövegek tüzelőállásait és a gyalogság löpőpadjait foglalta magába.

7 A wagrami csatavesztés után az udvar és a hadsereg főhadiszállása is néhány hétre Komáromba költözött. Ezen idő alatt az erődrendszer kiépítése fokozott ütemben haladt és több ostromgyakorlatot is tartottak. I. Ferenc egy ilyen alkalommal — július 27-én — fejezte ki fent idézett akaratát.

8 Escarpnak a sáncok külső falazását nevezték. Ez a fal képezte ugyanakkor a sáncárok belső falát is, mely mögött gyakran lőrésekkel ellátott kazamatasort alakítottak ki.

9 Az erődök, redoutok belsejében kialakított olyan épületek, amelyek az ellenséges tüzérség lövedékei, bombái ellen biztos védelmet nyújtottak a személyi állomány és a különböző készletek számára.

lerhócher Entschließung vom 21. April 1856 nachträglich sanktionirten und bisher allein maßgebenden Befestigungs-Entwürfe des verstorbenen Genie-Generalen Ritter von Mály an.¹⁰

Nach diesem Projekte wurde am rechten Donau-Ufer das große in der Beendigung begriffene Fort auf dem Sandberge¹¹ angelegt und im Hauptfort des alten Donau Brückenkopfes (Donaufort) ein neues durchaus bombenfest eingewölbtes Reduit erbaut.¹²

Am linken Donau-Ufer wurde die Palatinallinie vom Werke V längs dem rechten Waag-Ufer unter der Bezeichnung „Waag-Anschluss“ [sic!] fortgesetzt, und dürfte diese Befestigung, wenn die erforderlichen Geldmittel dazu bewilligt werden schon im Jahre 1870 beendet werden.¹³

Nach dem Mály'schen Befestigungs-Entwürfe sollte am linken Ufer der Waag ein neuer Waagbrückenkopf statt dem noch bestehenden alten, den neuern Anforderungen schon längst nicht mehr entsprechenden,¹⁴ Schanzen errichtet und am rechten Donau Ufer ein verschanztes Lager, statt dem ebenfalls ungenügenden alten Donau-Brückenkopf erbaut werden.

Dieses verschanzte Lager sollte nach diesem Projekte als Hauptstützpunkte 3 Forts erhalten, nämlich knapp am Ufer das alte Donaufort, und wasseraufwärts das nunmehr fast beendigte Fort auf dem Sandberge, endlich vorwärts auf der nach Igmand sehenden Anhöhe, das sogenannte noch zu erbauende Fort Igmand.¹⁵ Diese 3 Forts wären durch Linien mit Wallprofil nebst 3 Zwischenwerken unter sich zu verbinden, wodurch eine durch 3 Forts und 3 Zwischenwerke flankirte Umfassung am rechten Donau-Ufer welche das Dorf Neu Szöny einschließen entstehen würde.¹⁶

10 E terv szerint — az akkori legkorszerűbb erődítési elveknek megfelelően — az Öreg- és az Újvár köré 2000-2500 lépés távolságra erődövet kellett létrehozni. Az őv feladata az volt, hogy a központi résztől távoltartsa az ellenséges tüzérséget, illetve biztosítson egy olyan erődökkel védett táborn, amely kellő védelmet nyújt akár egy tábori hadsereg számára is.

11 Újszónytól nyugatra emelkedő homokdombon 1850 és 1871 között épült ki a Monostori erőd.

12 A Duna jobb partján, az Öregvárral szemben lévő régi dunai hídfő vagy Csillagsánc korszerűsítése a Monostori erőd kiépítésével egyidőben történt.

13 A Vág-vonal a Nádor-vonalhoz csatlakozva az Újvárig a hetvenes években a tervnek megfelelően valóban elkészült.

14 A Vág-Duna bal partján lévő hídfőerőd átépítésére nem került sor.

15 A nagyigmándi út mellett egy magaslaton álló erődöt 1871 és 1877 között építették ki.

16 A Duna jobb parján további építkezésre — egy előretolt tüzérségi állás kivételével — már nem került sor. Így nem valósult meg sem az összekötő sánc, sem pedig a három köztés-erőd.

Die Nothwendigkeit eines solchen größern verschanzten Lagers am rechten, hier zu diesem Zwecke, wegen seiner erhöhten gesündern Lage, auch nur allein geeigneten Ufers, wurde von den Vertheidigern der Festung Comorn schon im Jahre 1848/49 gefühlt, und demgemäß ein solches durch passagäre Schanzen in den oben beschriebenen Grenzen errichtet.¹⁷ Auch die Ereignisse des Jahres 1866 brachten es mit sich, daß von diesen glücklicherweise noch nicht völlig eingeebneten Befestigungen 4 Schanzen, darunter hauptsächlich jene auf der gegen Igmand gerichteten Anhöhe, in aller Eile in Vertheidigungsstand gesetzt werden mußten, um sich den Uibergang über die Donau, einigermaßen zu sichern.¹⁸

Jedes dieser hier angeführten Befestigungen Projekte, war den jeweiligen Bedürfnissen und Ansichten der Zeit angepaßt. Vollständig durchgeführt wurde eigentlich keines, da theils entweder die wieder eingetretenen friedlichen Verhältnisse, die selben als nicht dringend erscheinen ließen, oder und hauptsächlich, die Geldmittel fehlten, um diesen im Centrum der vereinigten Monarchie gelegenen Punkt, vollständig früher auszubauen, als die fast überall offenen Grenzen des Reiches, besonders die italienischen Provinzen selbst, erst mit den nöthigen Befestigungen versehen werden mußten.

Mittlerweile aber erfolgten wesentliche Fortschritte im Kriegswesen, mit denen die Fortification stets gleichen Schritt halten muß, so daß auch die vorher verfaßten Projekte bereits veralteten und selbst bei den in Ausführung begriffenen Werken, soweit es noch ohne gar zu kostspiligen Aenderungen anging, die nothwendigen Rekonstruktionen der Projekte vorgenommen werden mußten.

Auch die Ansichten bezüglich des Platzes Comorn als solcher, nämlich ob Haupt-Waffen, Manövrir und Depot Platz oder bloß doppelter Brückenkopf wechselten, und es sind die Meinungen hierüber in maßgebenden Kreisen, eben so getheilt, wie jene über die Befestigung von Hauptstädten im Allgemeinen. Leider bringt dieses Schwanken den unberechenbaren Nachtheil mit sich, *daß in der öster-*

17 Az 1848/49-es szabadságharc alatt Komárom végig magyar kézen volt. A Duna jobb partján ideiglenes sánctábor létesítésére már 1848 végén is kísérletet tettek, de ez az osztrák támadásig nem fejeződött be, így védelméről le kellett mondani. December végétől 1849. április végéig a várat körülzártá az osztrák hadsereg egy hadteste, illetve a Duna-parton felállított ostromlövegekkel heteken át lövették a várost. 1849 nyarán a sánctábor kiépítésére nagy gondot fordítottak, ideiglenes, illetve tábori erődítési elemekkel megerősítve e munkálatok július elejére be is fejeződtek. Így vált lehetővé, hogy Komáromot két hadtest védje közel 20 000 fővel. Főként ez készítette az osztrák hadvezetést arra, hogy a világosi fegyverletétel után is tárgyalások útján igyekezzen a vár birtokába jutni.

18 A königgrätzi csata után közvetlenül is fennállt annak veszélye, hogy a porosz csapatok kijutnak a Dunáig, így az átkelőhelyeket fokozott ütemben erősítették.

reichisch-ungarischen Monarchie es noch nicht so weit gekommen ist, wirklich eine allen Anforderungen der Neuzeit entsprechende Festung zu besitzen.

Der nun im Zeitgeiste einmal vorhanden, und aus verschiedenen Ursachen entstandene, hier nicht weiter nöthig zu erörternde unüberwindliche Widerwille der Bevölkerung großer Hauptstädte gegen ihre Befestigung, endlich ihre durch die große Ausdehnung, außerordentlich ausfallende Kostspieligkeit, dürfte, was die österreichisch-ungarische Monarchie anbelangt wieder und bestimmt darauf hieführen Komorn — als fast in der Mitte der Entfernung beider Hauptstädte Wien und Pest-Ofen und ebenfalls a cheval der Donau gelegen — als einen Zentralpunkt bezüglich der Befestigung des Reiches anzusehen und auf diesem Platze alles das zu übertragen was sowohl der Befestigung von Wien und Pest-Ofen zugedacht war.

Komorn kann als Stadt und selbst als Handelsplatz durch seine Verwandlung in einen befestigten Zentralplatz nur gewinnen. Es ist hier kein Widerwille der Bevölkerung in Beziehung des Vorhergesagten zu bekämpfen, und ein solcher verlore auch jede Berechtigung hiezu, da Komorn bereits eine Festung seit jeher ist, andererseits hier die Interessen des Staatsbürgers so wenig als möglich gekreuzt, vielmehr aber durch die nothwendige Hinzulenkung von Communications Mitteln aller Art, welche samt höchstwahrscheinlich nicht ihre Richtung hieher schon genommen hätten, und noch nehmen müssen befördert werden.

Ferners würde die Vervollständigung Komorns in einen Haupt-Zentralplatz, auch durch dessen geringer zu geben nothwendige Ausdehnung, die Staatsfinanzen nicht so in Anspruch nehmen und was die Hauptsache ist: dessen Ausführung in keine so unendlich weite Ferne gerückt werden.

Es müßte da Komorn an der Hauptlebensader des Reiches an der Donau liegt, und neben bei bemerkt selbst für den Eisgang zwei sehr vortheilhaft gelegene Hafenplätze hat, welche daher auch als Kriegshafen für eine Donaudampfflotte hier umsomehr benützt werden müßten, da sich mit solchen Eigenschaften bis Orsova keine andern vorfinden — der hier zu schaffende Zentralplatz alle Bedingungen besitzen, welche man gegenwärtig an eine Armee-Festung im weitesten Sinne des Vortes stellen kann, damit in Zeiten der Gefahr, komme dieselbe von welcher Seite immer die Festung alles bergen könnte, was in einer der beiden bedrohten Hauptstädte, dem etwa wieder siegreichen Feinde nicht preisgegeben werden darf um seine Ressourcen zu vermehren (1866).

Der Zweck dieser Denkschrift ist jedoch nicht, den Gedanken über die Vervollständigung der bestehenden Befestigungen von Komorn in diesem Sinne weiter zu verfolgen, sondern es soll das bisher Gesagte bloß die Wichtigkeit dieses Punktes erhöhen, um das eigentliche Motiv dieser Abhandlung in das rechte Licht zu stellen.

Mit der Beendigung des Baues des Forts auch dem Sandberge und des „Waag-Anschlusses“ als Fortsetzung der Palatinal-Linie tritt wie hier gleichzeitig dargethan werden wird, bezüglich der weitem Ergänzung der in Comorn noch auszuführenden Befestigungsbauten, die Vervollständigung dieser nicht nur für die vereinigte österreichisch-ungarische Monarchie sondern speziell *für die Länder der ungarischen Krone, wichtigsten Festung* eine neue Periode ein.

Diese Periode ergibt sich dadurch, weil bei allen bisher verfaßten Befestigungsprojekten entweder gar nicht, oder nur nebenbei, einem der wichtigsten Faktoren der neuesten Kriegsführung — *den Eisenbahnen* — welche bereits in den letzten Kriegen von Europa und Amerika auf die strategischen Verhältnisse so bedeutenden Einfluß ausübten, die gebührende Rechnung getragen wurde, diese aber bei der Fortsetzung des Komorner Ergänzungs Baues unbedingt in Betracht gezogen werden müssen.¹⁹

Wohl wurde im Jahre 1856 die Wien–Raaber Eisenbahn am rechten Donau Ufer bis nach Komorn (Uj-Szöny) verlängert, und im Jahre 1859 mit Stühlweissenburg in Verbindung gebracht doch kann diese Eisenbahn den strategischen Zwecken der Festung keinesfalls genügen, wenn nicht auch den übrigen, sogleich hier dargethanen Bedingungen entsprochen wird.

Zur Vervollständigung des Eisenbahnnetzes des Reiches, insbesondere aber für die ungarische Monarchie, drängt sich die Frage *einer Uiberbrückung der Donau* unbedingt in den Vordergrund indem eine solche schon zur absoluten Nothwendigkeit geworden ist. Es ist daher vor Allem Andern zu untersuchen nöthig: wo ein solcher Uibergang über diesen großen Strom vorerst hergestellt werde, und stattfinden könne, welcher gleichzeitig sowohl den Intressen des Handels und Verkehrs dann aber auch den strategischen Verhältnissen der Landes-Vertheidigung entsprechend sämtliche Anforderungen in sich vereinigte.

Wirft man eine Blick auf eine Eisenbahnkarte, und denkt sich die Strecke Neühäusel, Comorn, Neü Szöny ausgeführt²⁰, *so gestaltet sich der Platz Komorn „durch die Herstellung dieser kaum 5 Meilen betragenden Strecke zu einem der wichtigsten Eisenbahnknotenpunkte Ungarns“*, indem hier allein die kürzeste Verbindung sämmtlicher Eisenbahnen über die Donau vermittelt erscheinen, was be-

19 Az 1866. évi háborúk, illetve az amerikai polgárháború is bizonyította, hogy a csapatok mozgatásának a jövőben a vasút lesz az alapvető eszköze. A felvonulásokat, a hadszínterekről történő átszoptatásokat hetek helyett most már napok alatt elvégezhetik.

20 Ez által válik lehetővé a Marchegg–Pozsony–Budapest vonalba történő becsatlakozás.

sonders, für die *Südbahnen* in Bezug auf die wichtige Kaschau–Oderbergerbahn vom höchsten Interesse sein muß.²¹

Ob nun Komorn, oder ein anderer Punkt an der Donau, zu einem solchen wichtigen Eisenbahnknotenpunkte geschaffen wird, so muß ein solcher im Interesse der Landes-Vertheidigung, da er durch die Ueberbrückung des bedeutenden Donau-Stromes eine strategische Bedeutung gewinnt, unumgänglich dem Verhältnisse seiner Wichtigkeit gemäß befestigt werden.

Jedenfalls wird die Anlage einer ganz neuen Befestigung zu diesem Zwecke mehr beköstigen als die Benützung eines schon vorhandenen, eben in seiner Erweiterung begriffenen festen Platzes.

Es kann demnach mit Bezug auf das Vorhergehende wohl mit Recht ausgesprochen werden:

„Die Festung Komorn ist ohne Zweifel jener Punkt, wo sich hinsichtlich der permanenten Eisenbahnüberbrückung alle Reichs-Interessen sowohl in Bezug auf den Handel, Verkehr und die Landes-Vertheidigung vereinigen“.

Es muß daher jedem Unbefangenen mit Befremden auffallen daß die Festung Komorn, welche bisher stets als Zentralpunkt der Reichsbefestigung galt, bei der bloß 4 Meilen betragenden kurzen Entfernung von Neuhäusel, als solche nicht schon längst mit dieser Station und dadurch mit sämmtlichen am linken Ufer der Donau befindlichen Eisenbahnen verbunden wurde.

Dieses Befremden muß sich aber noch auf das höchste Maß steigern, wenn man die weitem Kalamitäten kennen lernt, mit welchen der Landes-Vertheidiger zu kämpfen hat um das letzte Bollwerk des theueren Vaterlandes um jeden Preis zu hatten. *Hier und nirgend anders wird — sollte es einmal zu einem derartigen Kampfe kommen — das fernere Schicksal des Reiches entschieden und besiegelt.*

Der Weg aus Komorn auf das linke Donau (Waag)-Ufer führt über eine hölzerne von der Stadtgemeinde aus dem Mauthregale nothdürftigst in Stand gehaltene Jochbrücke. Ihre jeweilige Beschaffenheit flößt stets derartige Besorgnisse ein, daß so oft ein schweres Geschütz darüber geführt werden soll, die militärisch-technische Behörde beauftragt werden muß, die Haltbarkeit der Brücke zuvor zu untersuchen.

Erlaubt es der Wasserstand der Donau, so wird es möglich, vorausgesetzt es sind die 13 Brücken und Durchlässe auf der Poststraße von der Waagbrücke bis O' Gyalla

21 Kassát a sziléziai Oderberggel összekötő vasútvonal, mely segítségével a Felvidék északi területe elérhető.

nicht erst kürzlich durch ein statt gefundenes Hochwasser zerstört worden, endlich Neühäusel zu erreichen.

Doch treten, wie erst in den kaum verfloßenen Jahren 1867 und 1868 Hochwässer ein, welche längere Zeit andauern, so kann wie es in den obigen Jahren wirklich geschehen, das die Land-Communication nach dieser Seite auch durch 6 Wochen gänzlich aufhört.

Es führt demnach nicht einmal eine unter allen Umständen fahrbare gewöhnliche Straße vom linken Donau (Waag) Ufer in die Hauptfestung des Reiches.

Wenden wir uns nach dem rechten Donau Ufer. Es ist Winter, wir passiren eine der Waagbrücken auch bezüglich ihrer Haltbarkeit ganz ähnliche hölzerne Jochbrücke über den kleinen Arm (der sogenannten Raaber-Donau) und erreichen das linke Ufer der Kriegsinsel.²²

Die primitive, ebenfalls aus dem hohen Brückenmauthregale, von der Stadtgemeinde erhaltene Schiff-Brücke, ist der strengen Jahreszeit wegen abgefahren, die Uiberfuhr über die hier bei 500 Schritte breite Donau, ist selbst mit Kähnen des starken Eisganges wegen unmöglich. Dieses Eisrinnen dauert schon mehrere Tage die Festung am linken Ufer ist vom rechten Ufer vollkommen abgeschnitten, eine Verbindung kann nur über Wien und Pest stattfinden.

Es kann daher ohne Uibertreibung mit Recht behauptet werden, daß: *Gegenwärtig weder die einzelnen Abschnitte der Festung Komorn unter sich, noch diese selbst mit dem Lande unter allen Umständen verbunden sind.*

Fürwahr ein trübseliges Bild der Hauptfestung des Landes, deren Aufgabe es zuförderst ist: *einen doppelten Brückenkopf und Manövripunkt abzugeben*; die Möglichkeit der Lösung derselben aber vollständig von den Launen des Elementes abhängt.

Hiedurch tritt die Engherzigkeit des Entschlusses bei Bestimmung der Bahntrape von Sellye und Tornocz über Neühäusel nach Pest in das deutlichste, aber auch recht betrübende Licht. Bei gewissenloser Vernachlässigung der wichtigsten Interessen der Landes-Vertheidigung zog man es aus kleinlichen Ersparungsgründen vor, über Neühäusel direkte nach Parkány die Eisenbahn zu führen.

Hiebei wurden noch ganz andere höchst dringend zu beseitigende Uibelstände gar nicht berücksichtigt. *Es sind diese die hier bestehenden Uiberschwemmungsverhältnisse.*

22 A kézirat eredeti jegyzete: „Diese Brücke brach schon einmal unter der Last der wegen der Ankunft des Erzherzog Stefan Palatin im Jahre 1847 darauf versammelten Zuschauer zusammen, wobei viele Menschenleben das Opfer der Vernachlässigung dieses Objectes wurden.“

So nothwendig es ist die Eisenbahn am linken Ufer der Donau nach Komorn zu leiten, ebenso und fast noch dringender stellt sich die Eindämmung der hier befindlichen Gewässer, welche jährlich oft mehreremale ihre Ufer auf unabsehbare Flächen überschreiten, die Ernten verderben, dann aber auch die fieberhaften Miasmen verbreiten, welche den Aufenthalt in der Umgegend für jeden Bewohner, und selbst der Hausthiere gefährlich, dem das Klima nicht gewöhnten Festungs-Vertheidiger aber Verderben bringend sind.

So kostspielig nun die Eindämmung und gleichzeitige Regulirung des Waagflusses, von welchem hier hauptsächlich die Rede sein kann ist, so wären die Kosten eines solchen Unternehmens dadurch relativ herabgesunken, wann man beide Zwecke vereinigt, nämlich die erforderlichen Dämme gleichzeitig als Eisenbahndämme benützt hätten.

„Mit vereinten Kräften“ dem Wahlspruch unseres erhabenen Monarchen hätte sich auf diese Weise Großes erreichen lassen denn die Eisenbahn auf dem Inundations-Dammen längst der Waag von Tornocz bis Komorn, dann weiters am linken Donau Ufer die Orte Izsa, Radvány, Mocs, Karva, Ebed berührend endlich Parkány erreichend, würde vermöge der hohen Dämme dieses ganze Gebiet vor den Verheerungen der Gewässer für immer geschützt haben.

Die Fieber-Epidemien der Jahre 1867 und 1868 vorunter besonders die Besatzung Komorns welche Tag und Nacht den sich entwickelnden pernitiösen Endemien mehr als die Bewohner ausgesetzt ist, zu leiden hatte und die Spitäler selbst bis Pest hinunter füllte, da die hiesigen nicht mehr für die Kranken ausreichten, dürfte wohl die Aufmerksamkeit des hohen ungarischen Landtages ebenso auf sich ziehen, als wie jene des k. und k. gemeinsamen Reichs-Kriegs-Ministeriums, welches bereits die eindringlichsten Erhebungen angeordnet hat, die Ursachen dieser Fieber-Epidemien zu ermitteln, und die Mittel zu finden wie dieselben wenn auch nicht ganz gehoben, so doch auf ein Minimum eingeschränkt werden könnten.

Da die Besatzung Komorns bald gänzlich aus Landeskindern bestehen wird, so dürfte das Interesse der Herrn Landtags-Mitglieder denen das Wohl und Wehn des kräftigsten Nachwuchses unserer Bewölkerung — denn als solche muß doch jedenfalls die stehende Armee angenommen werden — gewiß nicht gleichgültig sein kann, um so reger auf Komorn hingelenkt werden um hier in jeder Beziehung zu helfen.

Es handelt sich hier nachdem Komorn als derjenige Punkt an der Donau erkannt wurde, wo ein permanenter Brückenübergang hergestellt werden muß, zuvörderst darum, die Lage genau zu bestimmen wo diese Brücken mit Bezug auf die bestehenden Verhältnisse, sowohl der schon vorhandenen Eisenbahn nach Uj-Szöny als auch der Stadt und Festung wegen, am zweckmäßigsten zu erbauen wären. Darnach

wird sich die Anlage einer zu jeder Zeit passirbaren Landstraße nach Netühäusel etc richten und gleichzeitig auch die Abhilfe anderer eben berührter Uebelstände wie im Allgemeinen dargethan wurde, vereinigen lassen.

Die Lage einer Eisenbahnbrücke über die Donau ist hier schon durch die bestehende von Wien über Raab nach Neu-Szöny führende Eisenbahn gegeben, und durch den Bahnhof dieser Station welcher längs dem Ufer sich auf eine Länge von 600 Klafter ausdehnt — bedingt.

Es läßt sich nämlich — außer man scheute sich nicht, sehr bedeutende Umbauten auf dieser Strecke vorzunehmen — die von Raab in obige Station geleitete Eisenbahn nur dann senkrecht auf das Donau Ufer wie es die Richtung einer Brücke über einen so großen Strom verlangt — führen, wenn bei der bestehenden Eisenbahn Batterie unter welcher ein Doppelthor für 2 Geleise der Eisenbahn eigens erbaut wurde, die bisherige Richtung dieser Strecke in einer Curve von beiläufig 1800 Schuh Halbmesser gegen die Donau abgezweigt wird.

Die Eisenbahnthorsole ist glücklicherweise so hoch über dem Nullpunkt des Donau-Pegels gelegen, daß die Strecke obiger Curve — welche erst nach Paßirung des Eisenbahnthores innerhalb der Befestigungen ihren Anfang zu nehmen hätte — nebst der ganzen Fahrbahn auf der künftigen Eisenbahnbrücke dermaßen angelegt werden kann, damit der Dampfschiffahrt ebensowenig Schwierigkeiten bereitet werden wie bei der Kettenbrücke in Pest-Ofen.

Die Lage der Kriegsinsel bietet den Vortheil, daß ein Theil der Donaubrücke auf diese selbst zu liegen, daher bloß mit Viadücten bis zum kleinen Arm, fortzuleiten kommt.

Die Fortsetzung der Brücke über den kleinen Arm unterliegt wegen der geringen Tiefe des Flußbettes gar keiner Schwierigkeit.

Es könnte bezüglich der Lage der künftigen Eisenbahnbrücke ohne die bestehenden Eisenbahnstrecken ändern zu müßen, noch ein anderer Punkt in Vorschlag gebracht werden.

Dieser würde sich dadurch ergeben, wenn wasserabwärts die gegen Kisbér führende Strecke in gerader Linie gegen das Donau-Ufer verlängert wird.

Diese Verlängerung führt unterhalb der Mündung der Waag in die Donau auf das linke Ufer der Letzteren.

Hier eine Brücke angebracht, würde bei den Eisgängen bei der Flüße bedeutende Eisschoppungen nach sich ziehen, und dadurch zu Uiberschwemmungen der ganzen Umgegend Veranlassung geben wie dieses im Jahre 1850 ohne einen solchen Objekte im Flüße von sich selbst ergab.

Werden jedoch bezüglich der neu anzulegenden Fortifikationen ähnliche Betrachtungen wegen der Sicherung dieser Brücke an diesem Punkte in Anwendung

gebracht, wie dieses weiter unten in dieser Denkschrift für den zuerst in Vorschlag gebrachten Punkt zu lesen ist, so müßte man schon der bedeutenden Kosten wegen welche das hierauf zu basirende Befestigungs Sistem erfordert, von dieser Idee abgegangen werden.

Es läßt sich demnach mit Recht behaupten: daß nur der zu nächst durch eine Curve von der Eisenbahnatterie an die Donau zu erreichende Punkt, welcher Knapp am Fuße des Glacis vom Fort auf dem Sandberge liegt²³, diejenige Stelle ist, wo am vortheilhaftesten innerhalb der Befestigungen von Komorn über den großen Donau-Arm eine permanente Brücke angebracht werden kann.

Dieser Vortheil ist aber auch zweifach und zwar:

1., Wie wir gesehen haben, wegen der am mindest kostspieligen senkrechten Abzweigung, der bestehenden Eisenbahn zunächst des Bahnhofes an das Donau-Ufer, dann aber auch

2., *In fortificatorischer Beziehung*, weil durch die Wahl dieses Punktes, die Erbauung des fortificatorischen Brückenkopfes zur Sicherung dieses permanenten auch zu einer Kriegsbrücke einzurichtenden Flußüberganges bedeutend vereinfacht wird.

Das Letztere bedarf nachstehender Erklärung welche zugleich einen fortificatorischer Antrag dieser Denkschrift bildet.

Würde das früher erwähnte im Jahre 1856 Allerhöchst sanktionirte Maly'sche Projekt zur Vervollständigung der Festung Komorn in dieser Weise fortgesetzt und vollendet werden, so wäre innerhalb der Strecke vom Fort auf dem Sandberge und dem Donaufort, seit den in neuester Zeit in Anwendung gebrachten weittragenden gezogenen Geschützen und deren Wirkungs-Präzision, kein Punkt vorhanden, bei welchem eine vor Zerstörung durch feindliche Geschoße vollkommen sichern Brücke angebracht werden kann. Wie bekannt ist der jetzige noch wirksame Geschützertrag 6000 Schritte. Halbirt man die Entfernung der beiden oben benannten Forts, und mißt man die Distanz dieses Punktes von diesen beiden Forts, so wie von der Schanze auf der Igmander-Anhöhe, so ergeben sich Längen für die Erstere von 2200 Schritten für die Letztere von 2000 Schritten.

Diese Forts können aber den feindlichen Batteriebau höchstens auf 3000 Schritte abhalten. Daraus ist die Folgerung der hier ausgesprochenen Ansicherheit jeder Kriegsbrücke, in der Strecke zwischen diesen beiden Forts, sowohl als auch ein auf der Igmander-Anhöhe zu erbauendes Fort allein, vollkommen richtig.

23 A glacis az erődöt körülvevő teljesen nyílt terület, amely enyhén emelkedik a sáncárokig, ezáltal eltakarja a falakat, megakadályozza a közvetlen belövést.

Wenn daher die im Maly'schen Projekte angegebene Befestigungsperipherie beibehalten wird, so müßten vorwärts derselben noch 5 detachirte Forts erbaut werden, um die Brücke innerhalb des projektirten verschanzten Lagers zu sichern, dann ist es in fortificatorischer Beziehung freilich gleichgiltig wo die Eisenbahn innerhalb der projektirten Umfaßungslinie geführt wird, weil die vorgeschobenen 5 Forts den ganzen innern Raum des projektirten verschanzten Lagers mithin auch die Eisenbahnbrücke denken werden.

Nachdem aber die Staatsfinanzen es dringend erheischen, selbst vom Nothwendigen sich mit dem Nothwendigsten zu begnügen, so muß es erwünscht sein, die Herstellung eines fortificatorischen Brückenkopfes am rechten Donau-Ufer, was jedoch vorerst die Hauptsache für den festen Platz Komorn ist — auf mindere kostspielige Weise zu ermöglichen.

Hier treffen sich beide Anforderungen bezüglich des billigsten Donau-Überganges mittelst Eisenbahn, und jene der Fortification glücklich zusammen.

Beschreibt man nämlich von dem vorhin ermittelten Punkt der Eisenbahnbrücke am Glacis-Fuße des Forts am Sandberge, einen Kreisbogen mit 3000 Schritten (1200 Klafter) Halbmesser, und denkt sich auf dieser Umfaßungslinie eine Befestigung angelegt, so wird eine solche mit ihren Geschützen in Stand gesetzt sein, die Anlage feindlicher Batterien gegen die Brücke wieder auf 3000 Schritte von dieser Befestigungslinie abzuhalten. Hiedurch sind die feindlichen Batterien auf zusammen 6000 Schritte von der Brücke entfernt, und es kann dieselbe bei dem jetzt bekannten größten Geschützertrage vom Feinde nicht zerstört werden. Betrachtet man auf beiliegenden Plane die oben bezeichnete Kreislinie, so fällt in dieselbe zunächst das schon bestehende Donaufort, dann die auf der Igmänder-Anhöhe befindliche Schanze, mithin auch das im 1856er Projekte hieher zu erbauen bestimmte Fort.

Indem die künftige Eisenbahnbrücke fast am Glacis-Fuße der Kehlfronte des Forts auf dem Sandberge zu liegen kommt, so fällt dieses Fort nahe in den Mittelpunkt der oben beschriebenen Kreisbefestigung. Dehnt man diese Kreislinie flüßaufwärts dadurch etwas aus, daß man vom Fort Sandberg ebenfalls mit 3000 Schritte einen Bogen beschreibt, so erhält dieses die vollkommene Stellung eines Noyau auf dem rechten Donau-Ufer²⁴, und es werden auf dieser so ermittelten Umfaßungslinie bei gehöriger Vertheilung der Entfernung und Benützung des Terrains, außer dem Donau- und Igmänder Fort nur noch 3 selbstständige Lager-Forts zu erbauen nothwendig sein.

24 A noyau az överődrendszer központi része, amelynek a védelme a legfontosabb feladat.

Im Vergleiche mit dem General von Maly'schen Entwurfe und dessen später erkannten Verstärkung durch 5 Forts, ist *die hier in Antrag gebrachte Befestigungslinie eine höchst bedeutende Ersparung*, wie dieses am Schluß nachträglich in Geldziffern noch anschaulicher dargethan werden wird.

Wie aus dem beiliegenden Uibersichts-Plane ersichtlich ist, gestaltet sich die Fortsetzung der Eisenbahn, nachdem die Donau mit Brücken übersetzt ist im Innern des Raumes zwischen den Befestigungen und der Stadt ganz einfach. Dieselbe läuft Anfangs nahe an den Werken der Palatinallinie dann in einem Bogen an die Fortificationen des Waag-Anschlusses.

Diese können vermöge ihrer einfachen Konstruktion und ihrer niedern Lage wegen, ganz leicht in einer solchen Höhe von der Eisenbahn übersetzt werden, daß gar keine Aenderung an denselben vorgenommen werden darf.

Diese Höhe der Fahrbahn ist darum nothwendig, damit die Eisenbahnbrücke über dem Waagfluße der seinerzeit auch hier etwa eintretenden Dampfschiffahrt keine Hinderniße bereite.

Zur Sicherung dieser neu anzulegenden Eisenbahnbrücke dann aber auch der bestehenden Jochbrücke über den Waagfluß ist es nothwendig denselben Vorgang in fortificatorischer Beziehung anzuwenden wie bei der Donau-Brücke.

Beschreibt man demnach von beiden Brücken und zwar am linken Uferpunkt Kreishögen mit der Entfernung von 3000 Schritten, so ergibt sich ebenfalls durch Vereinigung dieser Bögen eine elyptisch geformte Umfangslinie, auf welcher bei gehöriger Vertheilung der Entfernungen nach den Regeln der Fortification in Bezug auf den wirksamen Geschützertrag, 4 selbstständige Forts zu erbauen wären, um hier den zweiten für das linke Ufer erforderlichen Brückenkopf der Festung zu bilden.

Auch durch diese Konstruktion ergibt sich im Vergleiche mit den Anforderungen des Maly'schen Projektes, und der später als nothwendig erkannten Verstärkung desselben durch 5 vorgeschobene Forts, bei ganz gleicher Wirkungsfähigkeit, eine bedeutende Ersparung. Es entfällt nämlich der aus 3 Forts mit unter sich durch Linien verbundenen Verschanzungen gebildete Maly'sche Brückenkopf gänzlich, und statt den 5 vorgeschobenen Forts, sind davon nur 4 nothwendig, da auf der Schütt-Insel zum Angriff der Palatinallinie, so lange das Fort am Sandberg und das weiter vorgeschobene Fort No. 1 (A)²⁵ nicht gefallen ist vermöge der überhöhenden Berge des rechten Donau Ufers, sich kein Belagerer vordrängen kann. Sind aber diese beiden Forts in den Händen des Feindes, so läßt sich bei Anwendung der

25 A szövegből és a mellékelt vázlatból nem derül ki, hogy a szerző amelyik erődre gondol.

jetzigen nur in Erde und Mauerwerk bestehenden Werke, ein vorwärts der Palatinallinie liegendes Fort nicht länger behaupten, statt eines solchen wäre ein hochbor-diger Monitor auf der Donau viel zweckdienlicher.

Nach einer im Jahre 1863 durch den Genie Generalen Gustav von Conrad bei Verfaßung einer Denkschrift über die Vervollständigung von Comorn, worin hauptsächlich die Unzulänglichkeit des Maly'schen Entwurfes vom Jahre 1856 mit Bezug auf die seither erfolgten Fortschritte im Artillerie-Wesen dargethan wurde, würde die Fortsetzung der Bauten im Sinne des Maly'schen Projektes nebst einigen Rekonstruktionen an den alten Befestigungen beiläufig noch 7 000 000 fr erfordern. Hinzu hält General von Conrad noch unumgänglich nothwendig 10 vorgeschobene Gürtel (Lager) Forts zu erbauen welche zusammen circa 5 000 000 fr demnach der Vervollständigbau von Comorn annoch 12 000 000 fr erfordern würde.

Seit dem Jahre 1863 haben sich jedoch wie bekannt die Arbeitslöhne in erschreckenderweise gesteigert, demnach obige Summe bedeutend höher ausfielen, wollte man jetzt eine solche Berechnung der in Vorschlag gebrachten Arbeiten vornehmen.

Da die Anlage von Verbindungslinien zwischen den Forts, um eine zusammenhängende Befestigungslinie zu bilden, den jeweiligen Umständen unterliegt, so ist deren Kostspielige Erbauung nebst Expropriation der dafür erforderlichen Grundstücke auf die Zeit des wirklichen Krieges zu verschieben, in welchem die Verhältnisse klar werden, welche Rolle dem Platze Komorn zukommen wird, um denselben entweder bloß als doppelten Brückenkopf, oder selbst als Lager-Platz und Armee-Festung umzugestalten, wozu in ersterer Beziehung sich das Terrain am rechten Donau-Ufer allein eignet.

Es genügt im Frieden bloß die festen Stützpunkte d. i. die vorgeschobenen selbstständigen Forts zu erbauen, wo es dann leicht ist unter deren Schutze die übrigen als zweckdienlich erkannten Linien oder Zwischenwerke bloß in passagärer Weise, nämlich in Erdwerken zu errichten.

Die Aufgabe des gegenwärtigen Festungsbaues wäre demnach mit Berücksichtigung der Eisenbahnen, die Errichtung der beiden Brückenköpfe in der oben entwickelten einfachern Weise nämlich durch Erbauung von 7 (8) Forts und Rekonstruktion des alten Donau-Forts (Sternschanze am rechten Donau-Ufer).

Dieser Bau könnte mit 4 500 000 fr ausgeführt werden, rechnet man hiezu noch eine Summe von 1 500 000 fr für die anlässlich der Fortschritte des Geschützwesens, an den bestehenden ältern Werken nothwendig werdenden Rekonstruktionsbauten, so würde die Vervollständigung der Festung Comorn statt noch auf 12 Millionen

bloß auf 6 Millionen zu stehen kommen, daher die Hälfte durch diesen Vorschlag erspart werden können.

Recapitulirt man, das hier Besprochene, so präzisirt sich der Zweck dieser Denkschrift in nachfolgendem Antrage:

1.) Eine neue permanente Ueberbrückung der Donau darf zwischen Wien und Pest in der gegenwärtigen Zeit bloß innerhalb der Befestigungen von Komorn geschehen.

2.) Die Punkte wo die Brücken über die bei Komorn befindlichen Flüsse plazirt werden, sind auf dem beiliegenden Oleatplane und durch diese Denkschrift genau entwickelt.

3.) Bevor andere zur Vervollständigung der Festung Komorn gehörige Objekte als gegenwärtig: Das Fort auf dem Sandberge und der Waag Anschluß in Bau genommen werden, muß die nach und durch Komorn führende Eisenbahntrape so wie die Stellen wo die Eisenbahnbrücken erbaut werden sollen *genau und als unabänderlich* festgestellt werden.

Zu diesem Zwecke wären die hier gemachten Anträge Kommissionell unter Zuziehung von Delegirten des Königl. ungarischen Communications und Landes Vertheidigungs Ministerium endlich des gemeinsamen k. und k. Reichs Kriegsministerium zu untersuchen, und commissionaliter der Beschluß zu formuliren.

4.) Den Bau irgend einer Verbindungsbahn, der Kaschau–Oderbergerlinie mit jener der von Pressburg bis Pest führenden Strecke, nämlich durch das Waag- oder Neutrathal mit dem Anknüpfungspunkt Selye, Tornocz oder Neühäusel nur jenem Consortium zu gestatten, welches gleichzeitig die Verbindung von der Station Uj-Szöny über Komorn nach den im Punkte 1.) festgestellten Bedingungen übernimmt.

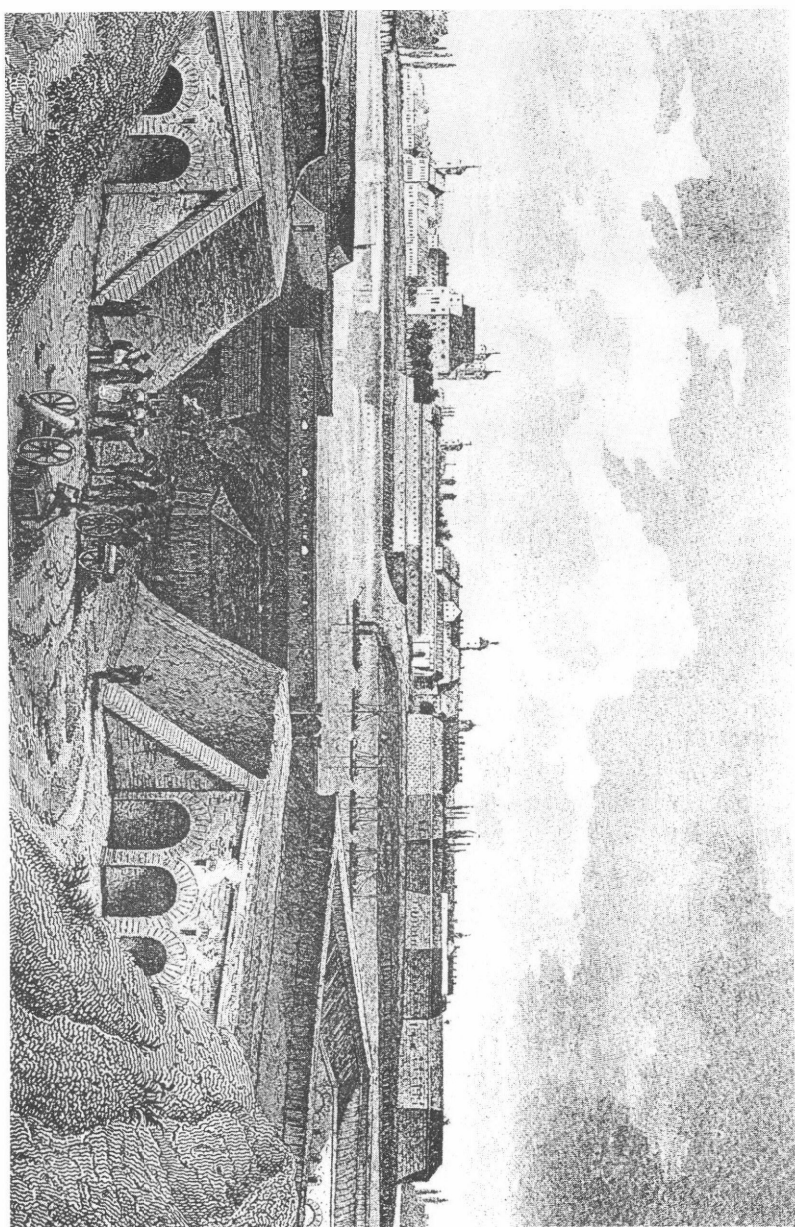
5.) Die Eisenbahnbrücken müssen so eingerichtet werden, daß dieselben gleichzeitig auch für den gewöhnlichen Fuß- und Wagenverkehr so wie zum Kriegsgebrauche die Eignung besitzen endlich

6.) Die Fortsetzung des Vervollständigungsbaues der Festung Komorn ist so zu projektiren, daß diese permanenten Brücken bei einer Belagerung vom Feinde nicht zerstört werden können.

Komorn im September 1869

Herman m/p Obstlt.
im Geniestabe

Komárom és a csillagszínc. In: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Rajzolta Rohbock Lajos. ... Írta Hunfalvy János. II. köt. Darmstadt, 1860. (Reprint: Bp., 1986)

MÉSZÁROS KÁLMÁN

A NAGYIDAI CSALÁD II. RÁKÓCZI FERENC SZOLGÁLATÁBAN

Az Ugocsa és Máramaros vármegyékben birtokos Nagyidai család tagjai nem játszottak elsőrendű szerepet hazánk történelmében, de példásan rendbetett családi levéltárukra Komáromy András már a múlt században felhívta a történészek figyelmét. A Századok hasábjain 1888-ban megjelent ismertetésben¹ az akkor Nagyidai Ferenc (Ugocsa vármegye korábbi tiszti főügyésze) tulajdonában Verbőcön lévő levéltárból Komáromy kivonatolva közölte a mohács előtti okleveleket, és utalt a későbbi korok anyagának jelentőségére is. A kuruc szabadságharcot illetően a következőket emelte ki: „A gyűjteménynek a XVIII. századra vonatkozó oklevelei közül néhány darab a Rákóczy-korszak ismeretéhez szolgálat becses adalékokat. — Nagy-Idai Ferencz a fejedelemnek főkonyhamestere volt s fenmaradt egy pár érdekes levele atyjához.”²

Az 1888-as állapothoz képest a levéltárat veszteség nem érte, tíz évvel később ugyanis Nagyidai Ferenc és Zsigmond az Országos Levéltárban helyezték el állandó megőrzésre.³ Az iratokat — immár levéltári fogalmazóként — Komáromy András vette át 1898 szeptemberében, és ugyanő rendezte is az anyagot.⁴ Jelen közlemény főként ezen forrásokra és néhány más könyvészeti adatra támaszkodik.

A nagymúltú, de a két említett megye kereteiből ki nem emelkedő család tagjai közül négy testvér játszott szerepet a kuruc felkelés alatt: az 1664-ben Máramaros vármegyei szolgabíróságot viselt Nagyidai István⁵ és Zöldi Anna három fia: Ferenc, Mihály és Sámuel, valamint leányuk, Anna.⁶

A legidősebb fiú, Ferenc 1704-ben huszti veredarius (segédpostamester) volt, elmaradt fizetésének megadására 1705. május 24-én maga Rákóczi utasította Mára-

1 Komáromy András: A Nagy-Idai család leveles ládája. In: Századok, 22. (1888) 740–749. p.

2 Uo. 749. p.

3 A Magyar Országos Levéltár (= MOL) irattárában megvan a levéltárba kerülésre vonatkozó ügyirat: Y I I. 221/1898. Nagyidai család örök letéte. Ennek első darabját közlöm: FÜGGELÉK I.

4 Komáromy jelentései a fenti ügyiratszám alatt szintén megtalálhatók.

5 Joódy Pál: Máramaros vármegye 1749–1769. évi nemesség vizsgálata. Máramarossziget, 1943. 148. p.

6 A család leszármazását két gencalógiai tábla mutatja: FÜGGELÉK III–IV.

maros vármegyét.⁷ A fejedelem ekkor már mint főkonyhamesterét vette pártfogásába Nagyidai Ferencet, akinek szolgálati éve 1705. január 1-jével kezdődött az udvarnál. Főkonyhamesteri fizetését 300 rénes forintban és 6 sing posztóban határozta meg Ottlyk György főudvarmester.⁸ Ebből az időből fennmaradt egy — Komáromyt idézve — valóban „érdekes levele” édesapjához.⁹ Ebben arra kéri, hogy távollétében viseljen gondot gazdaságára, gyermekeit járassa iskolába. Beszámol húga kiházásítási tervéről is: öccsével együtt úgy döntöttek, hogy Ráthonyi Jánoshoz adják feleségül, bár Újhelyi Ferenc is kérőül lépett fel. Megható a testvéri szeretet, amellyel kishúguk további sorsát intézték: Újhelyi Ferencet azért nem nézték jó szemmel, mert anyja és annak testvérei mellett Annának biztosan nem lenne jó dolga, ahogyan Szécsényi Mihálynénak sincs.¹⁰

A levélben utalásszerűen szereplő fiatalabb fivér, aki ekkor szintén a fejedelmi táborban tartózkodott, Nagyidai Sámuel, a kaposok kompániás kapitánya volt.¹¹ A kaposok Rákóczi udvari hadai között egy reprezentatív elitszázadot alkottak, nevüket pedig a köpönyegüket összefogó ezüstcsatról kapták.

A harmadik fivér, Nagyidai Mihály a családi birtokon maradt, és 1709-ben Máramaros vármegye szolgabírájaként szerepelt.¹²

Nagyidai Anna Ráthonyi János felesége lett még 1705-ben. Ráthonyi a Szentiványi János által vezényelt udvari palotásrezend kompániás kapitánya volt, és Görgey várának védelmével, 1708 elején bekövetkezett hősi halálával tette ismertté nevét.¹³

7 II. Rákóczi Ferencz fejedelem levelei Máramaros vármegyéhez. Közli: -R -R. [Bánkúti Imre szerint — I. köv. i. m. 9. p. 3. jz. — Komáromy András.] In: Történelmi Tár, Új foly. 9. (1908) 588. p. Kivonatban újra közli *Bánkúti Imre*: Iratok Máramaros vármegye történetéhez 1703–1711. Bp., 1992. 128. p. (Új Történelmi Tár 3.)

8 MOL P 511 Nagyidai család levéltára. 2. cs. érend. ir. 1705. Eredeti konvencionális levél Ottlyk aláírásával és pecsétjével. Léva, 1705. január 1.

9 L.: FÜGGELEK II.

10 A szöveg genealógiai utalásait nem sikerült pontosan megfejtennem, de valószínű, hogy Újhelyi Ferenc anyja és Szécsényi Mihályné anyósa testvérek voltak, és két másik testvérükkel együtt házastárs vénasszony hírében álltak. Mindenképpen anyós-probléma lehet a háttérben, mert Ráthonyi Jánosnál is azon van a hangsúly, hogy édesanyja igen emberséges, jó asszony. Újhelyi egyébként a szintén Ugocsában törzsökös tiszaujhelyi Újhelyi családból származott.

11 *Lehoczky Tivadar*: Munkács város új monográfiája. Munkács, 1907. 19. p. Munkács város kérvénye Rákóczihoz 1708-ban, melyben panaszaik közt szerepel, hogy Nagyidai Sámuel, a kaposok kapitányát a város költségére szállásolta be az udvarbíró.

12 *Joódy P.*: i. m. i. h.

Rákóczi 1708. június 25-én kelt kiváltságlevelében engedélyezte az özvegy Nagyidai Anna és árvái¹⁴ számára Huszt városában egy kocsmá felállítását és az egész évben való kocsmáltatást.¹⁵ 1708. augusztus 26-án pedig Kis-Marjai Albert prefektust utasította, hogy „néhai Rátonyi özvegyét a huszti kocsmának szabad árúltatásában tartsa meg”.¹⁶

Nagyidai Ferenc főkonyhamesterre 1708. november 12-ről van az utolsó adatom: a fejedelem e napon parancsolta meg Kis-Marjai Albertnek, hogy „Nemzetes Nagy-Idai János [sic! helyesen: Ferenc — M. K.] konyhamesterünknek az aknai proventusból 200 rhénes forintokat adjon”.¹⁷

Miután 1710 végén Zöldi Anna, majd rá öt hónapra férje, Nagyidai István is elhunyt, örököseik 1711. április 4-én Huszt városában megosztottak egymás között.¹⁸ A legidősebb fivér, immár néhai Nagyidai Ferenc helyett özvegye, Jászberényi Borbála¹⁹ és két árvája (kiknek iskoláztatását oly melegen ajánlotta egykor édesapjának), István és Zsuzsanna szerepelnek az osztálylevélben. A két fiatalabb fiú, Mihály és Sámuel maguk írják alá az egyezséget, Nagyidai Anna, ekkor már Vajda Mihályné helyett pedig férje látja el aláírásával és pecsétjével az okmányt.

Ráthonyi János özvegye tehát újra férjhez ment, és e házasságából két gyermeke is született: Vajda Éva és László. Az Ugocsa vármegyei Péterfalván lakó Vajda László 1737-ben édesanyjától, Nagyidai Annától való földjét húsz évre elzálogosította unokatestvérének, a néhai főkonyhamester fiának, Nagyidai Istvánnak és feleségének, Márton Klárának. Ezen záloglevelet fekete viaszba nyomott gyűrűs-pecséttel pecsételte meg, ami talán anyja halálát jelzi.²⁰

-
- 13 Cserei Mihály: Erdély históriája (1661–1711). S. a. r.: Bánkúti Imre. Bp., 1983. 399. skk.
- 14 Tehát több gyermekük született. Mivel Ráthonyi 1707 őszétől állt az ostromlott Görgény élén, a gyermekek 1706-ban és 1707-ben születhettek. Ezért írtam fentebb, hogy még 1705-ben megkötötték a házasságot.
- 15 Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közli Thaly Kálmán. II. köt. (1707–1709.) Bp., 1873. 615. p. (Archivum Rákócianum I. oszt. II. köt.)
- 16 Uo. 618. p.
- 17 Uo. 622. p.
- 18 MOL P 511 Nagyidai család levéltára. 2. cs. évr. ir. 1711. Eredeti pecsétes osztálylevél.
- 19 Jászberényi István és Budai Klára leánya. L. egy 1680. dec. 5-én kelt osztálylevél 1755. évi másolatát uo. I. cs. évr. ir. 1680. Jászberényi István felesége már néhainak említve, gyermekeik: Boriska, Krisztina és Zsigmond.
- 20 Uo. 2. cs. évr. ir. 1737. A keltezésből a hónapot nem tudtam kiolvasni, talán november vagy december latinos rövidítése akar lenni. A nap: 28-a.

Ezzel tulajdonképpen le is zárul a Nagyidai család kuruckori története, de szerepel az irodalomban egy adat, ami sok fejtorést okozott számomra: Mikes Kelemen 1719. január 24-i keltezésű fiktív levelében az emigrációban jelen lévő asszonyokról és hajadonokról ír „édes nénjének”, és ebben a következőket mondja: „az öbesternén kezdem el, ez egy szép asszony volt. főképpen, a midőn leg először láttam gyermek koromban, akor görgényi Commendáns volt az Ura”.²¹ A kritikai kiadást sajtó alá rendező Hopp Lajos a jegyzetben ehhez hozzáfűzi, hogy az öbesterné „Ráthonyi Jánosnak, Görgény védőjének az özvegye volt ...”.²²

Logikus, és fentebbi adataimnak sem mond egyértelműen ellent. Anna asszonynak Ráthonyitól született gyermekei — mivel később nem szerepelnek — valószínűleg korán meghaltak, talán a pestisjárvány idején 1709-1710 körül. Második férje is meghalhatott, és akár ez újabb házasságából való gyermekeivel, akár őket magyarországi rokonoknál, apjuk családjánál hagyva, követhette a fejedelmet az emigrációba. Rodostóból pedig alkalmasint Bercsényi Miklós özvegyével, Kőszeghy Zsuzsannával 1726-ban Lengyelországba távozhatott, majd onnan hazatérhetett Magyarországra. Logikus feltételezés lehetne mindez, de a valóság az, hogy Mikes levelében nem Nagyidai Annáról van szó.

De lássuk csak sorjában, mit is mond Mikes Kelemen: 1. Öbesternéről, azaz ezredesnéről beszél, Ráthonyi pedig — mint láttuk — csupán századparancsnok (kompániás kapitány) volt. A téves rangmegjelölés természetesen még nem tekinthető bizonyítéknak. 2. Beszél továbbá az asszony szépségéről. Nagyidai Anna bizonyára szép volt, különben nem versengtek volna többen is a kezéért, de ez sok más asszonyra is igaz lehet. 3. Mikes gyermekkorában látta először. Amennyiben Nagyidai Annáról van szó, 1707-ben láthatta először, amikor a fejedelmi udvarba került, és már majdnem betöltötte 17. életévét. Ha minden fenntartás nélkül elfogadjuk is ezt a kort „gyermekkornak”, ez az adat még szintén nem zárja ki más személy lehetőségét. 4. Mikor először találkoztak, az ura Görgény várának parancsnoka volt. Ez lehet a kiindulópont: ha kétség merül fel Nagyidai Anna emigrációs jelenlétét illetően, keresni kell egy másik asszonyt, akire ráillenek a fenti pontok, a férje valamikor 1695–1707 között²³ görgényi parancsnok volt (lehetőleg

21 *Mikes Kelemen: Törökországi Levelek és Misszilis levelek.* S. a. r.: Hopp Lajos. Bp., 1966. 35. p. (Mikes Kelemen összes művei. I. köt.)

22 Uo. 462. p.

23 Mikes 1690 augusztusában született (I. uo. 315. p.), így gyermekkori emlékei erre az időközre esnek.

ezredes!), és nagyobb valószínűséggel lehetett ott 1719-ben a törökországi emigránsok között.

Cserei Mihály, aki Ráthonyi János 1707–1708-as görgényi szereplését részletesen megírta, a várban volt Görgény 1704. évi kurucok általi ostroma alatt, és arról is bőségesen számol művében. Említi Görgény akkori magyar (labanc) kapitányát, Bánffy Lászlót, de megemlíti a császári várórség parancsnokát, egy hadnagyot is. Róla az alábbiakat írja a vár kurucok előtti kapitulációja kapcsán: „ha a commendáns igaz szolgája lett volna a császárnak, Görgényt mindvégig megtarthatta vala, de *a felesége magyarországi leány lévén, Bercsényi udvarából való fráj* [kiemelés tőlem — M. K.], szüntelen izgatta az urát, legyen kuruccá. Teleki is alattomban ezer aranyat s colonellusságot ígérvén neki, holott a császár szolgálatában csak lejtmán volt, úgy adá fel a várat a magyarok [ti. a bent lévő császárhű magyarok — M. K.] akaratja ellen”.²⁴

Az említett Teleki Mihálytól, a várat ostromló kuruc ezredestől a nevét is megtudhatjuk ennek a császári hadnagynak: Hancz Jakab, ahogyan a magyarok nevezték, helyesen azonban Hans Jacob Diettrich.²⁵ 1704 májusában még keményen ellenállt az ostromlóknak, 1704. augusztus 30-án azonban vitézeivel együtt kuruccá lett.²⁶ Alezredesi, majd ezredesi rangot kapott. Rákóczi 1710. március 31-i Vay Ádám udvari főmarsallhoz írt levelében utal rá, hogy Diettrich ezredes hűségéhez kétség férhet, mivel „az felesége is még tavaly Szepes-Várallyán [tehát császári hadműveletektől sújtott területen — M. K.] maradt”.²⁷ A fejedelem ezen adata vagy téves információn alapult, vagy utóbb az asszony csatlakozott a kurucok oldalán mindvégig kitartó férjéhez, 1712-ben ugyanis Lengyelországban találjuk. Bercsényi Miklós Brezánból 1712. február 6-án Rákóczihoz írt levelének utóíratában felsorolja a körülötte lévő személyeket: „Hancz Jakab az oberster van még feleségestül, egy szolgálával, egy szolgálóval”.²⁸

24 Cserei M.: i. m. 349–350. p.

25 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Ms. 10.210. Ifj. Teleki Mihály naplója. (másolat) 65. p.

26 Uo. 98. p.

27 L. Rákóczi idézett leveleskönyveit: III. köt. (1710–1712.) Bp., 1874. 223–224. p. (Archivum Rákócziánium I. oszt. III. köt.)

28 Székési gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytaró levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közl. Thaly Kálmán. IV. köt. (pótköt., 1711–1712.) Bp., 1879. 96. p. (Archivum Rákócziánium I. oszt. VII. köt.) Uo. 105–106. p.: Bercsényi február 21-i levelében a fejedelem kegyelmébe ajánlja „Hantz Jakabot”.

Dietrich ezredes utóbb részt vett az 1716–1717-es török hadműveletekben, sőt ki is tüntette magát. A pozseraváci béke után a török hatóságok katonáival együtt Bukarestben telepítették le, ellátmányát pedig az oláh adópénztárból fizették ki. 1719 júliusában a kurucok portai ügyvivője, Horváth Ferenc kérvényezte az ellátás további folyósítását, az új vajda, Nikolajki ugyanis már négy hónapja nem volt hajlandó az ezredesnek fizetni.²⁹

Mikes 1719. januári leveléhez visszakanyarodva, a fentiek alapján — különösen Cserei adata nyomán — teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Bercsényiné környezetében említett óbesterné nem Ráthonyi János özvegye, hanem Hans Jacob Dietrich felesége volt.

A rodostói anyakönyvekben gyakran szerepel egy *Ditrich* Boldizsár nevű emigráns, akiről először kézenfekvőnek tűnt, hogy a mi *Dietrich*ünk fia lehetett, és így még egy érv lenne édesanyja jelenlétéhez, róla azonban Thaly Kálmán megfelelően igazolta, hogy a Liptó vármegyei benedekfalvi *Detrich* családból származott, és Rákóczi Nemesei Testőrségének tagja volt.³⁰ Karácson Imre ennek ellenére úgy véli, hogy kapcsolatba hozható Hansz Jakabbal.³¹ Véleményem szerint azonban ebben inkább Thálnak van igaza.

A közlemény egészéhez képest kissé hosszúra nyúlt kitérő jó példa lehet arra, hogy a forrásbázis bővülése-bővítése nélküli, a már korábban ismert utalásszerű adatok összevetésén alapuló kutatás is új eredményeket hozhat felszínre. Jelen esetben ez az eredmény nem túl nagy jelentőségű, de több ponton is érdekes lehet számunkra: akár a Nagyidai család genealógiájához, akár a Rákóczi-emigráció történetéhez, vagy éppen Mikes Kelemen levelein keresztül az irodalomtörténethoz kapcsolódóan.

29 A Rákóczi-emigráció török okmányai. 1717–1803. A konstantinápolyi levéltárakból összegyűjtötte és fordította: Karácson Imre. Bp., 1911. 68–69. p.

30 *Thaly Kálmán*: Rákóczi- emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferencz fejedelem hamvainak föltalálása. 2. bőv. kiad. Bp., 1893. 99–101. p. Thaly ebben a művében tévedésből összevonta Kajdacsiné és az óbesterné személyét (uo. 97. p.), de arra emlékezett, hogy Mikes Bercsényinének két udvarhölgyét említette többször is. A rodostói anyakönyvekben előkelő helyen szereplő „Spax” Erzsébetről véli úgy Thaly, hogy Bercsényiné másik udvarhölgye volt, akinek nevét talán Paksyból ferdítették el. Nem kizárt, hogy tényleg ő volt az óbesterné, de a végleges válaszhoz további kutatások szükségesek.

31 Vö.: 29. jz. hivatkozott helye.

FÜGGELÉK

Kiegészítésképpen két forrás és két genealógiai tábla kerül közlésre. Az első forrás a Nagyidai család levéltárának az Országos Levéltárba kerülését világítja meg, és kitűnik belőle, hogy Komáromy András sugallta az iratok „örökös letéteménybe” adását. Komáromy ezzel nagy szolgálatot tett történetírásunknak, hiszen húsz évvel később már aligha kerülhettek volna e becses források Budapestre. A második forrás Nagyidai Ferenc 1705. évi levele édesapjához. Mivel fentebb erre részletesen kitértem, csak a legszükségesebb tárgyi jegyzeteket alkalmaztam. Mindkét iratot szöveghűen közlöm, tehát a mai helyesíráshoz közelítve. Ez az első esetben jórészt csak egy-két ékezet kitételét jelenti, a második esetben pedig a mainak megfelelő ékezeteket, központosítást és nagybetűket használtam. Ügyeltem rá, hogy a korabeli nyelvezet sajátosságait hűen visszaadjam. Emellett Nagyidai beszédhibája is valószínűsíthető: „sz” helyett legtöbbször „s” áll, és saját neve kétszer is „Ferencs” formában szerepel.

A Nagyidai család leszármazását két genealógiai tábla szemlélteti. Az egyik a Rákóczi-szabadságharc alatt tevékenykedő négy testvért, szüleiket és gyermekeiket — tehát három generációt —, a másik pedig a leányágon Nagyidai Anna utódait tünteti fel.

I.

**Nagyidai Zsigmond és Ferenc levele Pauler Gyula országos főlevéltárnokhoz
Verbőc, 1898. június 12.**

(MOL irattára Yl I.221/1898. Nagyidai család örök letéte.)

Méltóságos Országos főlevéltárnok úr!

Családi leveles ládánkat, melyben 1374-től 1526-ig 50–60 darab eredeti okmány is [kiemelés az eredetiben utólag — M. K.] található, örök letéteményképpen a budapesti Országos Levéltárban óhajtjuk elhelyezni. Tisztelettel kérjük tehát Méltóságodat, hogy azt elfogadván, az átvételre f. évi június hó közepe táján Dr. Komáromy András urat kiküldeni méltóztassék.

Kiváló tisztelettel:

Verbőcz, 898. jún. 12.

Nagy Iday Zsigmond
Nagy Idaÿ Ferenc s. k.

[Címzés a borítékon:]

Méltóságos Dr. Pauler Gyula miniszteri tanácsos, Orsz. főlevéltárnok úrnak
Budán.

Vár. Belügyministerium

II.

Nagyidai Ferenc levele édesapjához, Nagyidai Istvánhoz

Érsekújvári tábor, 1705. július 19.

(MOL P 511 Nagyidai család levéltára. 2. cs. évr. ir.)

Fiúi engedelmisséggel való szolgálatamat ajánlom kigyelmednek, édes Apám Uram. Én, Istennek hála, jó egészségben vagyok, melyhez hasonlót kigyelmednek is kívánok.

Édes Apám Uram, kérem kigyelmedet alázatosan, ne neheztelve kigyelmed az én kevés dolgomhoz is hozzá lattatni az én szolgálóimmal, mivel semmi képpen el nem kéredhettem, vátig mesterkedtem. De ast adták okul, hogy lehetetlen el men-nem ország gyűléséig, ország gyűlése pedig prima septembrisre determinálódát.³² Mi is egész táborostul ide Érsek Újvárhoz jöttünk³³, inen Isten tudgya mere fogunk.

Mivel az német az Csalóközben vagyon, mi csak, ha Isten engedi, megh harcsalunk vele, most is gyakran által úsztatnak az mieink, strázájokat levágják, s sokszor elevenen is el hozzák.³⁴ Édes Apám Uram, kérem kigyelmedet, azakat az szegény gyermekeket jártattassa kigyelmed az Iskolában, mivel it való szolgálatamat ő miattak szolgálom nehezebben. Az húgom Assony iránt írhatom kigyelmeteknek, hogy mi it öcsém Urammal ő kigyelmével megh egyeztünk, hogy csak Rátonyi János Uramnak adgyuk, nem másnak, mivel ő kigyelme csak egyedül vagyon, anya is igen emberséges jó assony vagyon. Ha ot jól nem tartják, sehol őtet, az édes húgomat jobban nem tartják. Hallom ugyan, hogy Újhelyi Ferencs Uram mondotta, hogy magáénak teszi, de az közzé az had közzé nem örömet adnám, hogy látnám kínos életét. Példa Szécsényi Mihályné: miket nem költ³⁵ az a négy egy testvér öreg assony reája! Tudom, a miénkel is ast cselekednék. Ha az mi Atyafiságunk kel az édes húgom assonymnak, most lássa megh, mert bizony nem játék, miket mi akarunk. Ezel maradok kigyelmed engedelme[s]³⁶ Fia.

Nagy Idoi Ferencs m. p.

Datum ex castris circa Ersek Uyvar positis Anno 1705 die 19 julii³⁷.

[külső címzés:] Nemzetes Vitézlő Nagy Idoi István Uramnak, nekem kedves Apám Uramnak ő kigyelmének adassék. Huszt.

32 Az eredetileg a Rákos mezejére 1705. szept. 1-re összehívott, utóbb azonban a Szécsény melletti Borjúpást mezőn 1705. szeptember 12–október 3. között megtartott országgyűlésről van szó.

33 A fejedelmi udvar 1705. július 19-én érkezett az Érsekújvárhoz közeli Nagysurányba, ahol két napot töltött el. L. II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei. In: Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710. Összeáll., bev. tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Esze Tamás. Bp., 1955. 552. p.

34 Nagyidai jól szemlélteti a jellegzetes kuruc harcmodort, a vakmerő portyázásokat, melyek ekkor Louis Herbeville tábornagy, cs. főparancsnok hadserege ellen irányultak. Az események közvetlenül megelőzték az 1705. augusztus 5–6-i Vág–Dudvági kelepccének nevezett hadműveletet és az augusztus 11-i Vöröskő–Pudmerici csatavesztést.

35 Értsd: miket ki nem talál, milyen valótlanságokat nem állít.

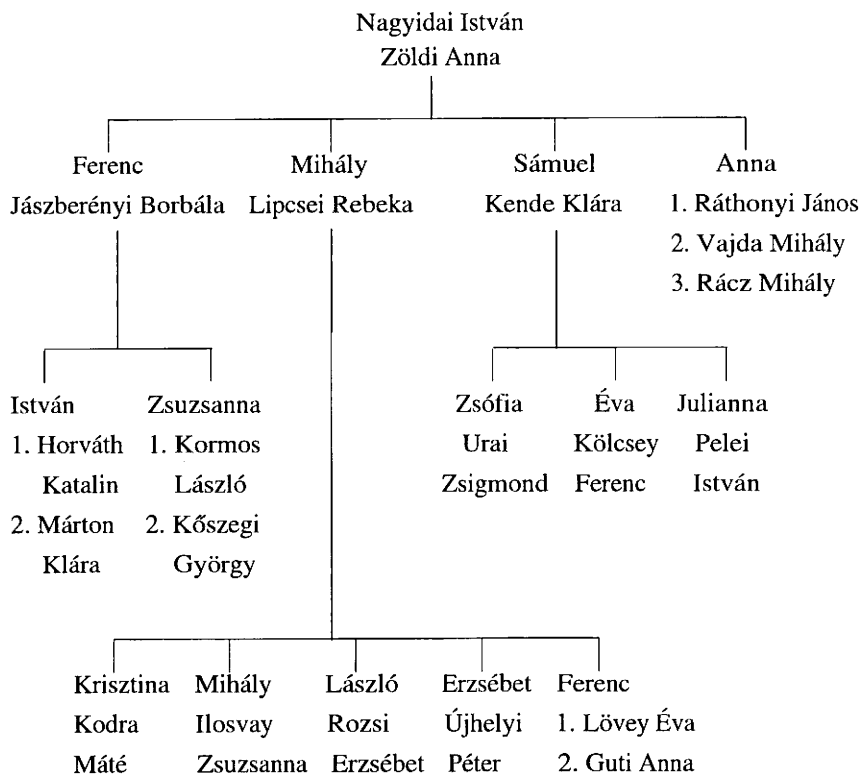
36 Az utolsó betű tollhibából lemaradt.

37 Kelt az Érsekújvár körül lévő táborban, az 1705. év július 19. napján.

III.

A Nagyidai család leszármazása

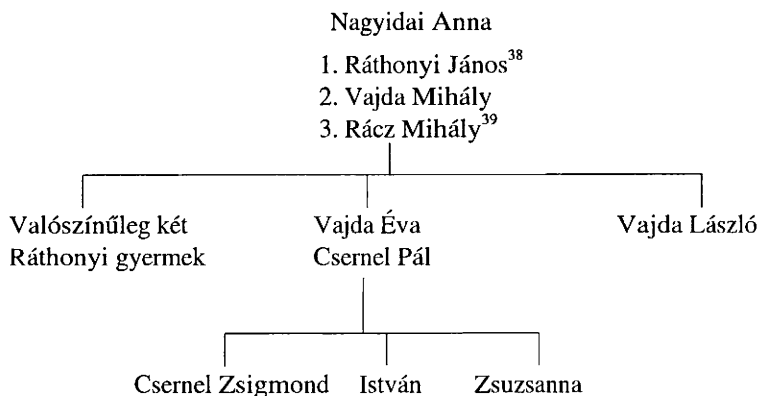
(MOL P 511 Nagyidai család levéltára. 3. cs. 2. tétel:
genealógiai táblák és jegyzetek. fol. 1–2.)

IV.

Nagyidai Anna utódai

(MOL P 511 Nagyidai család levéltára. 3. cs. 2. tétel:
genealógiai táblák és jegyzetek fol. 29.)

38 Ráthonyi és a tőle született gyermekek sem az előző táblán, sem ezen nem szerepelnek az eredetiben.

39 Nagyidai Anna 3. férje csak ezen a múlt században készített táblán szerepel, eredeti forrásadatot nem találtam személyére.

A FONS ALAPÍTVÁNY

A napról-napra nehezedő kiadási feltételek (papír- és nyomdaköltség növekedése) és a fokozatosan dráguló postai szolgáltatások arra ösztönözték a *Fons* köré csoportosuló egyetemistákat és friss diplomás történészeket, hogy anyagi lehetőségeikhez mérten támogassák a folyóiratot. Létrehozták a FONS Alapítványt, melynek célja a *Fons* kiadási költségeinek biztos alapokra helyezése, hosszú távon pedig a lappal azonos célokat valló *Fons Könyvek* megjelentetéséhez szükséges pénzüsszeg biztosítása. Az Alapítvány 90 000 forint kezdőtőkével jött létre, az ügyeket intéző Kuratórium elnökévé Pálffy Gézát, titkárává Petrik Ivánt választották az alapítók. Az Alapítvány nyitott, azt minden természetes és jogi személy támogathatja.

A *Fons* eddig megjelent füzetait több alapítvány és egyesület (különösen a Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkolégiuma, illetve a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának Közművelődési Kuratóriuma és a Magyar Levéltáros Egyesület) nagylelkű támogatásának köszönhetően ingyenesen juttattuk el a címzettekhez. Az Alapítványnak és a Szerkesztőségnek továbbra is célja, hogy amíg lehetőség van rá, ezt a gyakorlatot fenntartsa.

Ahhoz azonban, hogy a *Fons* hosszú távon meggyökerezhessen a történettudományi szakfolyóiratok sorában, és hogy ne a pénzforrások hiánya vezessen esetleges szüneteltetéséhez vagy megszűnéséhez, az eddigi — sokszor bizonytalan esélyű — pályázati támogatás-igénylések mellett szívesen veszünk mindenfajta más segítséget.

A Fons Alapítvány (számlaszám: 11705008–20440776) és azon belül a Fons Szerkesztőség (számlaszám: 11705008–20440800) várja mindazon intézmények és magánszemélyek anyagi támogatását, akik a kiadványt megismerve célkitűzéseit hasznosnak, tartalmát színvonalasnak tartják, és a folyóirat további megjelenését hozzájárulásukkal segíteni tudják.

HIBAIGAZÍTÁS

A FONS III. (1996) 1. sz. 41. oldalán sajnálatos elírás történt. Ráckeve várossá nyilvánításának helyes dátuma: 1989. március 1. Kérjük az Olvasók szíves elnézését.

Scripta manent
Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött
Gerics József professzor tiszteletére
Szerkesztette: Draskóczy István
Budapest, 1994. 266 p.

Az utóbbi másfél évtizedben Magyarországon is feléledni látszik a nagy múlttal rendelkező emlékkönyv-kiadás. Kezdetben csak néhány példányt számláló gépi-ratos tanszéki kiadványok köszöntötték a jubiláló professzorokat, vezető kutatókat, napjainkban viszont már szép kivitelű, az emlékkönyv „műfájának” mindenben megfelelő (az ünnepelt arcképét, munkásságának bibliográfiáját tartalmazó) köteteket jelentetnek meg az egyes tudományos műhelyek. Az e helyen ismertetésre kerülő munka Gerics Józsefet, a budapesti tudományegyetem professzorát, közép-korász- és levéltáros generációk tudós nevelőjét köszönti, többségében egykori tanítványai írásaival, de néhány professzortársa is (mint Kristó Gyula Szegedről) a kötet lapjain fejezi ki nagyrabecsülését a 60. életévét betöltött tudós iránt.

Bertényi Iván rövid, az ünnepelt mesterét, Kumorovitz L. Bernátot is megidéző köszöntője (*Gerics professzor*, 9. p.) után elsőként Nagy Balázs tanulmányát (*Szerzetesi reformok és szerzetesi életmód a 10. század végi Angliában*, 11–25. p.) olvashatjuk. A szerző Aelfric apát *Colloquium* című latin nyelvű, egyfajta szerzetesek számára készült „társalgási zsebkönyve” alapján ad részletes bemutatást a szigetország kolostorainak életéről. Sz. Jónás Ilona dolgozatában (*A lovag kardja*, 27–33. p.) a kardról mint a középkor első számú lovagi fegyveréről, illetve annak szimbolikus szerepéről értekezik. A kötet következő tanulmánya (Érszegi Géza: *Ég és föld királynője, Mária*, 35–45. p.) már magyar középkori témát érint. A szerző a források gondos elemzésével mutatja be Szent István király Mária-tiszteletét, nem tartva elképzelhetetlennek, hogy az államalapító uralkodása végén a királynőként tisztelt Istenanyának ajánlotta fel Magyarországot. Székely György dolgozata (*I. László király viszonya a német és a lengyel irányzatokhoz*, 47–55. p.) a XI. század végének magyar külpolitikáját vizsgálja regionális összefüggéseiben.

A következő két írás a magyar krónikairódalom — Gerics József egyik fő kutatási területe — problémáit boncolgatja. Kristó Gyula (*A 101. fejezet szövegpárhuzamai*, 57–61. p.) egy adott gestaszakasz keletkezési idejéről folytatott stfluskritikai és tartalmi vizsgálatait mutatja be, arra a megállapításra jutva, miszerint az 1060-as években lezajló magyar–cseh összecsapásról tudósító caput „jelenlegi szövege II. Géza korában keletkezett, de egy ennél korábbi textus elemeit is őrzi”. Bollók János *Ladislaus* c. dolgozatában (63–73. p.) a krónikaszerkesztményben található László-névetimológia részletekbe menő elemzéséből többek között a krónikaíró görög

nyelvtudására, illetve Hérodotosz-ismeretére következett. Bollók fontos megállapításokat tesz még a krónika és a László-legenda egymáshoz való időbeli viszonyával kapcsolatban is, az előbbi elsődlegességét hangsúlyozva.

Török Józsefnek az egyik legrégebbi szertartáskönyvünk forrásaira vonatkozó tanulmánya (*Szemponatok a Pray-kódex liturgikus szövegeinek vizsgálatához*, 75–79. p.) után három, a XIII. századi magyar történetre vonatkozó írás következik. Veszprémy László a Gertrúd királyné 1213. évi meggyilkolásáról tudósító nyugati forráshelyeket elemezve állapítja meg, hogy a királyné kerítőnői szerepét — amelyet a XIV. századi krónikás hangsúlyozott — már az előző század végén említették külföldi kütfők, olykor pontos jogi keretbe foglalva tevékenységét (*A Gertrúd királyné kerítői szerepéről kialakult legenda jogi háttéréről*, 81–84. p.). Zsoldos Attila cikkében (*Néhány adat a várjobbágság létszámának kérdéséhez*, 85–94. p.) főként a XIII. századi forrásanyag tanúságát segítségül hívva jut arra a megállapításra, hogy „az 1270-es évek összes várszervezetében élő várjobbágság együttes létszámát néhány ezer főnél többre nem becsülhetjük ... ennek alapján kétségesnek látszik, hogy a 13–14. század kis- és középbirtokos nemességének közismerten tömeges voltát a várjobbágság bármi módon nemességre jutásával lehetne magyarázni”. Solymosi László tanulmányában pedig a terragium néven ismert, 12 dénár értékű költözési illeték korai történetéről, a földbérhez (collecta, census) való viszonyáról kaphatunk képet (*Költözési illeték a 13–14. századi Magyarországon*, 95–104. p.).

Bertényi Iván cikkében a korábbi kutatás számos tételét helyesbítve állapítja meg, hogy a „flaveus”, „flavus” melléknevek a XIV–XV. századi magyar heraldikában kék, míg a „croceus” arany, illetve sárga jelentést hordoztak (*A kék és az arany heraldikai mázak megnevezése középkori latin nyelvű címeres leveleinkben*, 105–110. p.). Az emlékkönyv XV. századi történelemre vonatkozó dolgozatainak sorát Ladányi Erzsébet *Zsigmond törvényhozása és a városok 1405-ben* című tanulmánya (111–115. p.) nyitja meg, amelynek legfontosabb új megállapítása az, hogy az 1405. évi városi dekrétum a királyi tanács olyan ülésén keletkezett, amelyen a városok nunciosai és legatusai is jelen voltak. Ez a tény rögtön a német birodalmi Städtetag-okhoz hasonlítja a magyarországi törvényhozás ezen aktusát. Ágoston Gábor cikke az oszmán-törökök kisázsiai ellenfelének, a karamán bégységnek az európai hatalmakkal való kapcsolatait vázolja, elutasítva a karamán–magyar kapcsolatok kezdetének 1428-ra való helyezését. A szerző meggyőzően mutatja ki a karamán diverzió mindenkor befolyását a törökök politikájára, s így jut arra a megállapításra, hogy a drinápolyi, illetve váradi béke (1444) magyarokra nézve kedvező feltételei nagyban az oszmánok akkori kisázsiai nehézségeinek tudhatóak be (*Karamánia és az oszmánellenes keresztény diplomácia a 15. század első*

felében, 115–124. p.). A kötet szerkesztőjének, Draskóczy Istvánnak a tanulmánya a Zsigmondtól Mátyásig Erdélyben működő itáliai pénzemberek karrierjét mutatja be. Részletekbe menően ábrázolja az olaszok magyarországi és erdélyi kapcsolatait a középnemességhez, a szász polgársághoz, Ozorai Pipóhoz, illetve a későbbi évek meghatározó főembereihez: Hunyadihoz és Újlaki Miklóshoz. Baldi Mátyás, Antonius Zati, Cristoforus Italicus és társaik főleg a só- és pénzügyigazgatásban vittek vezető szerepet, s fő támogatójuk fia, Mátyás már csak néhány idős képviselőjük segítségével számíthatott (*Olaszok a 15. századi Erdélyben*, 125–135. p.) Benkő Elek régészeti és művészettörténeti indíttatású dolgozata pedig a váradi bronzöntés középkori történetét követi nyomon a XII. századtól egészen Fráter György koráig, számos helyen módosítva a még Balogh Jolán nevéhez köthető megállapításokat. A szerző egyébként egy kisebb harangcorpus összeállítását is elvégezte (*Késő középkori bronzöntő műhely Nagyváradon*, 137–145. p.). A kötet középkori részének utolsó tanulmánya Kubinyi András tollából származik (*Mátyás király és a magyar püspökök*, 147–164. p.). Kubinyi célja a rendszeren 2 érsekből és 14 püspökből álló főpapi kar szerepének vizsgálata Mátyás politikájában, tekintve, hogy a főpapság egyházi funkciói mellett — elsősorban gazdasági hatalmának köszönhetően — a királyi tanács *prelati*-jaként számottevő politikai befolyással is rendelkezett. A vizsgált időszakban egyrészt az esztergomi érsek primátusának megerősödésére, másrészt politikai háttérbeszorulására, valamint a püspöki kar összetételének a szerző által gondosan adatolt változásaira figyelhetünk fel. Vizsgálódásainak eredményeképpen Kubinyi rávilágít: Mátyás király egyházpolitikája olyan püspöki kar kialakulásához vezetett, amely kevésbé tudta az egyház szabadsága védelmében a kánonjogot alkalmazni, és nem volt meg a hátvéde a hazai világi uralkodóosztályban sem. A tanulmány második felében a szerző arra keresi a választ, vajon az átalakult összetételű főpapi testület jobban megfelelt-e a királyi hatalom elvárásainak. Kutatásainak összegzéseként megállapítja, hogy az uralkodó egyházpolitikája látszólag hihetetlenül eredményes volt: ki tudta használni az egyház anyagi és katonai erejét, tehetséges, művelt klerikusokat vont szolgálatába, és ezáltal az uralkodói hatalom gyakorlásának fontos eszközévé tette a püspöki kart. Látszólag, hiszen az a tény, hogy Mátyás halála után a püspöki kar nagy része nem támogatta fiának utódlását, óhatatlanul felveti a kérdést: vajon előrelátó politika volt-e az olyan önálló személyiségek, mint Vitéz János, Janus Pannonius vagy Váradi Péter eltávolítása, és a Bakócz típusú főpásztorok pályájának egyengetése? A magyar királyi nominációs jog ismeretében teljesen indokolt, hogy a hierarchia vizsgálatának időhatárait az adott uralkodó, jelen esetben Mátyás epochális évei szabják meg. Remélhetőleg más középkori és későbbi uralkodóink egyházpolitikájának

hasonló metódusú elemzéséből a magyarországi felsőpapságról átfogó kép állhat majd rendelkezésre.

A koraújkorról szóló tanulmányok sorát Gecsényi Lajos írása nyitja meg (*A végvári harcok taktikája — Török lesvetés Győr alatt 1577-ben*, 165–175. p.). Gecsényi munkájában jó példát találunk arra, hogy még egy kisebb (jelen esetben korántsem jelentéktelen és érdektelen) téma kidolgozása is csak a vonatkozó források széles körű feltárásával valósítható meg, még ha azok számos helyen és hosszúságú kutatásokkal lelhetők is csak fel. A szerző a fehérvári bég Takáts Sándor által csak részben ismertetett, a győri katonaságnak mintegy 236 fős veszteséget okozó 1577. augusztus 4-i rajtaütésének hátterét és következményeit vázolja fel az izgalmas és tanulságos részletek szinte percre pontos rekonstrukciójának kíséretében. R. Várkonyi Ágnes *Erdély és a vesztfáliai béke* című tanulmányában (187–198. p.) széles körű nemzetközi és hazai szakirodalomra — forrásokra és feldolgozásokra — támaszkodva vizsgálja, vajon minek köszönhető, hogy a török protektorátus alatt lévő Erdélyt belefoglalták az universalis békébe, az akkori európai közösségbe? A szerző elégtelennek tartva az eddigi, olykor még frappánsnak is tűnő megállapításokat (katonai séta), a korabeli békekötési elvek, technikák és az erdélyi fejedelemség céljainak felvázolásával magyarázza Rákóczi kezdetektől fogva béketárgyalásokkal kísért, ellentmondásokkal teli részvételét a harmincéves háborúban. R. Várkonyi Ágnes a fejedelem kapcsolatrendszerének, információs bázisának feltérképezése alapján nagy valószínűséget tulajdonít annak, hogy a fejedelem világosan megfogalmazott célok és megfelelő tájékozottság alapján kezdte meg a vesztfáliai béketárgyalásoknak nevezett hosszú folyamat keretében a Habsburg-erdélyi béketárgyalásokat. A dolgozat elején felvetett kérdésre a választ a münster-osnabrücki trakta két kulcsproblémája, a vallásügy és a török adja meg, hiszen az erdélyi-Habsburg béke ezek kezelésére szolgáltatott mintát. Rákóczi György körütekintő politizálása így vezethetett Közép-Európának a keleti térségben található államai közül egyedül Erdély nemzetközi elismeréséhez. Az emlékkönyvben kronologikus rendbe szedett tanulmányok sorában ezután Horn Ildikó munkáját olvashatjuk, *Sebesi Ferenc — egy erdélyi diplomata* címmel. (199–205. p.) Horn Ildikó Sebesi 1652–1659 közötti követjárásait tárja fel a diplomatajának az Akadémia kéziratárában található naplója és gondosan összegyűjtött irodalom segítségével. Mivel Sebesi előéletéről, portai, budai, lengyelországi követségeiről megbízható és adatgazdag képet kapunk, csak sajnálhatjuk, hogy a visszavonulása utáni időről, valamint helyéről az erdélyi diplomaták sorában semmit sem tudhatunk meg.

A kötet 227–237. oldalain Kállay István adja közre Székesfehérvár XVIII–XIX. századi múltját érintő újabb kutatási eredményeit (*Nemesek Székesfehérvár szabad*

királyi városában). Soós István *Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására* című tanulmányában (237–245. p.) az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatait vizsgálja, majd Fáy Pál tornai alispánnak a bizottság elé terjesztett javaslatait az 1825–27. évi diéta hasonló tárgyú törvénytervezetével veti össze. Az emlékkönyvet Szögi László újabb egyetemtörténeti kutatásainak összefoglalása (*A magyarországi zsidóság külföldi egyetemjárása és a felsőfokú kereskedelmi képzés fejlődése a 19. század első felében*, 247–258. p.) és az ünnepelt Gerics József 1956–1993 között keletkezett műveinek Kulcsár Erzsébet és Thoroczky Gábor által összeállított teljes bibliográfiája zárja (259–266. p.).

A figyelmes olvasó az oldalszámok hiátusaiból bizonyára felfigyelt arra, hogy eddig elvégzett számvetésünk még a recenzió szűkreszabott műfajában sem mondható teljesnek. Ennek oka, hogy szakítva az eddig általunk követett időrendi beosztással, a forrásközzeményeket, illetve a forrásközlést is tartalmazó kisebb cikkeket egy csokorba, beszámolónk végére gyűjtöttük.

Ismét kronologikusan haladva így először Hiller Istvánnak a Habsburg–török diplomácia történetének feltárásához végzett előmunkálataiból olvashatunk egy saját meghatározás szerint útközbeni híradást (*Javaslat a Habsburg–török diplomácia reformjára*, 1637, 177–186. p.). A szerző Johann Rudolf Schmid konstantinápolyi rezidens és Michel d'Asquier haditanácsi tolmács — a Haus-, Hof- und Staatsarchivban fellelhető — felségfelterjesztésének közlése után röviden vázolja a Habsburgok zsitvatoroki békét követő keleti politikáját, a két diplomata pályáját. Ezt követi a forrás értelmezése és néhány majdan megválaszolandó probléma felvetése. Hiller a felterjesztés tíz pontjából nyolcra az ismertetésére tér ki. Talán néhány gondolatot megérdemelt volna az irat hetedik fejezete is, ahol a beadvány készítői a nyugati követségek lelki szükségleteit ellátó, a törökök által bezárattott konstantinápolyi Szent Szűz templom (Chiesa della Madonna) visszaszerzésének fontosságát, módját és ennek előnyeit taglalják részletekbe menően. Oborni Teréz Béli Pálnak Szilágyi Sándor által csak részben közreadott ítéletlevelét közli teljes egészében rövid előszó kíséretében. (*Béli Pál ítéletlevele*, 207–214 p.) A 215–219. oldalakon található Borsodi Csaba közleménye: *Adalékok a herceg Esterházy hitbizomány süttöri uradalmának történetéhez* (*Az uradalom megszerzése, zálogba adása és első összeírása 1693-ban*). A forrásközlő az Esterházyak süttöri uradalmának korai történetéhez szolgáltat újabb adalékokat a család levéltárában található két forrás segítségével. Az egyik irat az 1680. március 30-án Esterházy Pál és Orsolya, valamint Széchenyi György kalocsai érsek között létrejött zálogügylet szövege, a másik a részjóság 1693. február 17-i részletes összeírása. A munkát a zálogszerződés kissé lerövidített magyar nyelvű korabeli fordításának

közlése zárja. Beszámolónk végére érve Kalmár János cikkét kell még megemlítenünk („*Tu felix Austria nube!*” *Forrásközlés III. Károly későbbi magyar király házasságkötése előzményeihez*, 221–225. p.). A szerző Habsburg Károly főherceg házassági tapogatózásainak felvázolása után két idevonatkozó, 1706-ból fennmaradt, menyasszonykresés végett adott instrukciót közöl a Haus-, Hof- und Staatsarchiv családi aktáiból.

Összegzésként elmondhatjuk: az emlékkönyv kivitele, a színvonalas vagy érdeklődésre számot tartó tanulmányok sora nemcsak a szerkesztő Draskóczy István és a 28 szerző munkáját dicséri, hanem a 60. életévét betöltött Gerics József professzor, számos tudományos társaság tagja előtt is méltóképpen tiszteleg.

Thoroczky Gábor–Tusor Péter

Márfi Attila: Pécs színháztörténetének forrásai a Baranya Megyei Levéltárban (1949–1962). Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 1995. 256 p. (Thália Könyvek 4)

Három korábbi kötet (*Pécs színháztörténetének forrásai a Baranya Megyei Levéltárban /1886–1949/. Bp., 1990. /Színháztörténeti Könyvtár 24/; Pécs szabad királyi város német és magyar színjátszásának forrásai a Baranya Megyei Levéltárban /1727–1848/. Bp., 1992. /Színháztörténeti Könyvtár 26/; Pécs szabad királyi város német és magyar színjátszásának forrásai a Baranya Megyei Levéltárban /1849–1886/. Bp., 1993. /Színháztörténeti Könyvtár 9/*) folytatásaként és lezárásaként jelent meg a Szerző újabb összeállítása, amely az 1949–1962 közötti pécsi színháztörténeti dokumentumokból válogat. A vállalkozás úttörő jellegű: ez az első olyan színháztörténeti összeállítás, amely a szocialista korszakkal foglalkozik; a korábbi kötetekhez hasonlóan jelentős forrásfeltáró munkát végzett a Szerző.

A provinciálisnak tűnő kötet cím olyan iratok regesztagyűjteményét fedí, amelyek által képet nyerhetünk a kulturális élet kézi vezérlésű korszakának első feléről, egy vidéki nagyváros szintjén.

A „Bevezető”-ben a szerző az 1962-es záróévet azzal magyarázza, hogy ez korszakhatár a Pécsi Nemzeti Színház (PNSz) életében (új színigazgató kinevezése). A forrásfeltárás fontosságát az is indokolja, hogy e korszakban történt a legnagyobb méretű beavatkozás a színház életébe. A „Módszertani útmutató” című részben olvashatunk a válogatás elvéről (az új információt nem közlő iratok kimaradtak /384/, közlésre került 477), valamint a kivonatok felépítéséről (tárgy, tartalom, határozat, jelzet, proveniencia). A kötet évkörén belül korszakokat különböztet meg, és az iratokat tematikai körökbe rendezi (belső igazgatás ügyei, építésműszaki fejlesztés, gazdasági-pénzügyi helyzet, társulati ügyek stb.).

A kötet dokumentumainak túlnyomó része a kor államigazgatási szerveinek irataira támaszkodik. A színház ügyeivel az 1950-től működő Baranya Megyei Tanács (1954-től a Városi Tanács) foglalkozott, és a Közművelődési (az átszervezések után Népművelési /1951/, majd Művelődésügyi /1957/) Osztályhoz tartoztak az ügyek. A tanácsi irányítás kezdeti éveiben kevés érdemi döntés történt a színház ügyében, elsősorban a propaganda és a gazdasági irányítás szempontjából volt fontos az intézmény. A kutatást nehezíti a hiányos iktatás, a papírhiánnyal küszködő korszakban rossz minőségű, mára pusztulásnak indult papírt használtak. A fennmaradt iratok is sokszor csak részadatokat, néha ellentmondó információkat tartalmaznak. 1954-ben Pécs megyei jogú város lett, így ettől kezdve a színházügyek is hozzá tartoztak. Csak 1957-től foglalkoznak érdemben az intézménnyel, és adatlapok kitöltésével gyűjtenek információt. A bürokratikus döntés hatására mára

forrásértékű dokumentumok jöttek létre, amelyek a színdarabok adatairól, látogatottságáról adnak információt. (A forráskritika feladata lesz felderíteni, hogy mennyire voltak kozmetikázottak ezek az adatok.)

Három korszakra tagoltan közli a szerző a regesztákat, melyek leírása summázza a korszak jellemzőit. Az első a vidéki színházak államosításától a PNSz tanácsi kezelésbe vételéig (1949. augusztus 31.–1956. július 1.), a második 1959. június 12-ig, az operatagozat és az új szellemű műsorpolitika megteremtéséig tart. A következő hároméves periódus az új igazgató, Nógrády Róbert által vezetett társulat évadnyitásával (1962. szeptember 21.) zárul.

Az eddigi kötetek tanulmányai helyett csak egy „Utószó” magyarázza az összefoglaló, forráskritikai szempontú feldolgozás hiányát. Nagy kár, hogy a szintézis elmaradt, hiszen a történész olvasónak is — bármennyire furcsának tűnik — ehhez, az időben közelebb álló kor forrásaihoz szükségeltetik leginkább a forrásfeltáró kommentárja. Például a már említett „kozmetikázott” adatsorok forrásértékéről, vagy arról, hogy feltehetően a fontos, a színház egészét vagy egy-egy személyét érintő döntések mekkora része történt csak verbálisan, írott dokumentumok nélkül. A más forrásokkal való összevetés (egy-egy esettanulmány erejéig) bizonyosan megtörténhetett volna, s talán már most is, a művészettörténeti értékelés nélkül, elvégezhető a korszak áttekintése, amely segítségével a források is jobban értelmezhetők.

A kötetet, immár szokásosan, precíz név- és tárgymutató zárja. Hasznos addendum a regeszták tematikus csoportosításának jegyzéke korszakok szerint és az igazgatók névsora. A Függelék, szintén a korábbi kötetekhez hasonlóan, a legfontosabb iratokat teljes terjedelmében közli. Ezúttal a Színház használhatósági engedélye (1951), a kamaraszínház átépítési tervezete (1957), valamint műszaki állapotának leírása (1958), az 1961–62. évi műsorterv és a színház 1961-es felújítási terve került be a válogatásba, melyek bepillantást nyújtanak az intézmény mindennapi életébe és gazdálkodásába.

A négy kötet (jó értelemben vett) pozitívista adatgyűjtése növeli a pécsi színház történet monográfiájának hiányát. Ezt a többi vidéki intézmény történetére is kitekintő és a kor mentalitástörténeti hátterét is feltáró munkát szintén a Szerzőtől várjuk. Ez remélhetőleg tartalmazni fogja az itt hiányolt forrásértékelő tanulmányt is.

Lengvári István

Tartalom

Közlemények

Sunkó Attila:

„A vár”. Rexa Dezső utcanévtörténeti kézírata 111

Német Ildikó

A soproni Laehne-féle nevelőintézet 1853–1918 181

Forrásközlés

Csikány Tamás:

Gustav Herman mérnökkari alezredes emlékirata

a Komáromnál létesítendő vasúti hídról 211

Kisebb közlemények — Családtörténet

Mészáros Kálmán:

A Nagyidai család II. Rákóczi Ferenc szolgálatában 235

Könyvismertetés

Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött

Gerics József professzor tiszteletére. Szerk.: Draskóczy István

— *Ism.: Thorockay Gábor–Tusor Péter* 247

Márfi Attila: Pécs színháztörténetének forrásai

a Baranya Megyei Levéltárban (1949–1962)

— *Ism.: Lengvári István* 253

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a ki nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóiratcikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -től -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a.¹ r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.